अभिषेकनाटकम्

ABHISEKANATAKAM

A Sanskrit Drama in Seven Acts
Attributed to Bhāsa

Critically edited with Sanskrit commentary
Introduction, Notes and
Translation

Mahopadhyaya Pt. V. VENKATARAM
SHASTRI, Vidyabhushana

PUBLISHED BY

MOTI LAL BANARSI DASS,
PROPRIETORS
The Punjab Sanskrit Book Depot
LAHORE.

1930

PUBLISHED BY
MOTI LAL BANARSI DASS,

The Punjab Sanskrit Book Depo

SAIDMITHA STREET,
LAHORE.

1930.

PRINTED BY
DURGA DASS "PRABHAKA
Manager,
The Bombay Sanskrit Pr
SAIDMITHA STREET,
LAHORE.

PUNJAB ORIENTAL SERIES

1. Dr. Thomas—BARHASPATYA ARTHA SHASTRA (or the science of politics according to the school of Brihaspati. Skt. Text, English translation and intro etc, Rs. 2-8-0

2. Dr. Caland—JAIMINIYA GRIHYA SUTRA, (or the domestic ceremonies according to the school of Jaimini) skt. text, extracts from the original comm., list of Mantras, notes, intro., Eng. trans. 6-0-0

3. M. M. Pt. Sivadatta — ARYA VIDYA SUDHAKARA or a history of Skt. literature in sanskrit. 8-0-0

4. Drs. Jolly & Schmidt—KAUTILYA ARTHA SHASTRA, (The famous manual of Ancient Indian statescraft) skt. text, notes, Nayacandrika ancient comm. & English intro. of 47 pages in 2 Vols. 10-0-0

5. Kanjilal & Zadu—NILAMATAPURANA-Ancient history of Kashmir older than Kalhana's Rajatarangani skt. t ext, Eng. preface, index to verses & 9 appendices. 5-0-0

6. Bhagavad Datta-ATHARWAN JYOTISHA-skt. text, 0-8-0

7. Dr. B. C. Law—DATHAWAMSA—or a history of the tooth-relic of the Buddha-Pali text, English translation, notes & intro. 4-0-0

8. Dr. B. Dass—JAIN JATAKS or Lord Rishabh's (the first Jina) previous births in English. 4-8-0

9. V. Venkataram—DAMAKA PRAHASNA—skt. text & Eng. translation 0-6-0

10. Dr. Caland-KANVIYA SHATPATHA BRAHMANA, published for the first time-skt. text, and English intro. of 120 pages. 10-0-0

11. Dr, B. C. Law—ANCIENT TRIBES OF INDIA (Kasis, Kosalas, Assakas, Magadhas & Bhojas) in English with 5 plates. 3-8-0

12. P. N. Bose-PRINCIPLES OF INDIAN SILPA SASTRA-together with the text of Mayasastra (Architecture, sculpture and painting) in English. 3-8-0

13. „ „—ANCIENT INDIAN COLONY OF SIAM —up to date history of Siam in English with 6 plates. 3-8-0

14 Prof. G. N. Mallik—THE PHILOSOPHY OF VAISNAVA RELIGION--With special reference to the Krishnite and Gaurangite Cults. 8-0-0

15. SADUKTI KARNAMRITA OF Shridhar. Rs. 8-0-0

16. Dr. R. C. MAJUMDAR-ANCIENT INDIAN COLONIES IN THE FAR EAST-Vol. I-CHAMPA with 21 plates. & 1 map. 15-0-0

17. Ph. Bose—SILPA SASTRA-skt. text & Eng. trans. 2-8-0

18. Ph. Bose—PRATIMA-MANA-LAKSHANAM—Skt. Tibetan texts and Eng. trans. 1929. 4-0-0

19. U. C. Bhattacharya-VEDANTA SYAMANTAKA—critical edition. 2-8-0

OTHER BOOKS.

1. Dr. B. C Law—CARIYAPITAKA-Pali text. 1-0-0

2. Aufrecht-ABHIDHAN RATNAMALA-of Halayudha skt. text, and English Skt. Glossary 1928 10-0-0

3. Kannoo Mall-English trans. of ISWARAGITA 1-8-0

4. Mr. Woolner—INTRODUCTION TO PRAKRIT-for mastering prakrits-New revised edition 1928. 3-0-0

5. Dr. L. Sarup—the Nighantu & THE NIRUKTA-critical skt. text with an appendix showing the relation of the Nirukta with other Sanskrit works 4-8-0

6. Dr. L Sarup—English trans. of the above edition of Nirukta. 15-12-0

7. „ „ —Fragments of the commentaries of Skandasvamin and Maheshwara on Nirukta with intro-and critical notes, cloth 2-4-0 papercover. 1-4-0

8. Vishva Bandhu—ATHARVA PRATISAKHYAM or the phonetico grammatical aphorisms of the Atharva Veda skt. text, intro., & appendices. Rs. 3-0-0

9. Dr. B Dass—ARDHAMAGADHI READER-It deals with the sacred language of the Jaina Agams. 3-0-0

10. A. Maiman—IQLID AL-KHIZANA-or index of titles of works referred to or quoted by Abd-Al-Qadir Al Baghdadi in his Khizanat-Al-Adab. cloth 1-12-0 paper cover Rs. 1-6-0

11. B. Dass-Muqbal's Hir-The most favourite Panjabi love poem. 1-0-0.

12. Zafar Nama Ranjit Singh of Diwan Amar Nath in Persian 5-0-0

13. Dr. Sarup—Vision of Vasavdatta critical text, notes & Eng. trans. 4-0-0

Please apply to:—

Moti Lal Banarsi Dass

Proprietors

THE PUNJAB SANSKRIT BOOK DEPOT

Saidmitha Bazar *(LAHORE)*.

INTRODUCTION.

In 1914, the text alone of Abhiṣekanāṭaka* was published in the Trivendrum Sanskrit Series, and the work was included among Bhāsa's Nāṭakacakra. This is the publication of the same work in an expanded form with a lucid commentary, English notes translation, etc, In addition to the text already published at Trivendrum, I have been able to use about five more Mss in the preparation of the present edition. I have also given the readings of these different Mss. in foot-notes Among these five Mss., four belong to Travancore and are on palm-leaves, written in early Malayālam Script. The remaining one is a paper Ms. and it is the property of the Government Oriental Mss. Library, Egmore, Madras. This Ms. which consists of three plays, Pratimānāṭaka, Abhiseknāṭaka, Āścaryacūḍāmaṇināṭaka, is marked in the Library with the title of Rāmanāṭaka.† As a result of my personal experience in the private Ms. Libraries in Travancore, I know it is difficult to get a separate Ms. for Abhiṣekanāṭaka alone without containing the two other dramas which treat the story of the Rāmāyaṇa, viz., प्रतिमानाटक and आश्चर्यचूडामणि नाटक। I have corrected the readings of the text with the help of of these new Mss. It is also notable that the paper Ms. alone contains some valuable readings which are not to be found in the other four Mss. The name Abhiṣekanāṭaka is given to this play, because it ends with the installation of ŚrīRāma,

---

* Trivendrum Sanskrit Series No. 26.

† Ramanataka contains प्रतिमा, अभिषेक and चूडामणि। It was copied in Devanagari script. The measurement of original Ms. is given on the front page of this transcription as 8¼ x 5½. It is numbered in the Government Oriental Mss. Library, Madras, as 23-I. 43, and 187. This contains some notable readings which differ from the printed text of Dr. Ganapati Sastrin, and I have designated this as क.

after he had received back his wife Sītā from the God Agni. This play also like the other plays Svapnavāsavadatta, Nāgānanda, Saṃvaraṇa, Dhanañjaya, Kalyāṇasaugbandhika, etc., was enacted for so many years in the temple-halls in Kerala by the hereditary actors, called Cakyārs. But with the lapse of time, and the dwindling down of Sanskrit Culture and with no king or lord to patronize the ancient Indian scenic art, the hereditary actors of Kerala have considerably fallen down from their professional skill, and today very few of the Cakyar families can be seen with any pretention to their professional talents.

THE PLOT

The subject-matter of the Drama is the story of the Rāmāyaṇa, as related is Kiṣkindhakāṇḍa, Sundarakāṇḍa and Yuddhakāṇḍa, and the installation of Rāma by the Gods, at the end with the permission of Daśaratha.

ACT. I. Rāma is wandering in the woods in search of his wife Sītā, who has been forcibly and secretly carried away by Rāvaṇa. Sugrīva is driven away from his country by his elder brother Vāli, the chief of Kiṣkindhā, and is seeking assistance to kill Vāli in the battle. Rāma and Sugrīva become friends. Sugrīva tells Rāma that if he will assist him to kill Vāli and to make him king of Kiṣkindhā, he would assist Rāma with his monkey-army to find out Sītā's whereabouts. Rāma enters into the compact. Both of them go to Kiṣkindhā and Rāma slays Vāli in the course of the battle. Sugrīva is installed in the place of Vāli as the chief of Kiṣkindha.

ACT II. Sugrīva directs many of his Vānara-chiefs to several places in search of Sīta, but all of them return in vain. But Hanumān, the monkey-chief of extraordinary powers, meets Jaṭāyu (the semi-divine bird who is a great friend of King Daśaratha) on his way, and learning from him that Sīta had been

carried away by Rāvaṇa, crosses the ocean Laṅkā In Laṅkā, he sees Sītā sad in exile, surrounded by Rākṣasa-women, in the grove of the Aśoka trees. He also understands that Rāvaṇa is very much troubling Sītā, by using various tricks, to make her his own. Hanumān informs Sītā of Rāma's present condition and assures her that he will go back to Rāma, tell him her whereabouts, and gathering great army, will return to Laṅkā, destroy the Rākṣasa-hosts, and get back Sītā.

ACT III. Hanumān before his return, with a view to inform Rāvaṇa of his arrival at Laṅkā, performs some heroic deeds. At first he destroys the grove of Aśoka trees which is very much prized by Rāvaṇa. On hearing this news Rāvaṇa appears on the scene, commands some of his chiefs to capture Hanumān. The chiefs, the soldiers, and Akṣakumāra, who go to capture him are all slain by Hanumān. At last Indrajit captures Hanumān. At this time Vibhīṣaṇa, the brother of Rāvaṇa comes to him and expresses his strong disapprobation of Rāvaṇa's act. As an answer to the questions by Rāvaṇa, Hanumān states that he is Rāmadūta going back to Rāma to tell Rāvaṇa's conduct towards Sītā. At last he boldly tells him that Rāma and his army of monkeys will march towards Laṅkā to destroy the whole of Rākṣasakula. Vibhīṣaṇa again condemns his brother's actions. Rāvaṇa is very angry with his brother. They part as enemies.

ACT IV. Rāma starts to Laṅkā with his monkey-army for battle. Vibhīṣaṇa who is not on good terms with his brother, has been driven away from his place, and comes to take shelter with Rāma. All of them cross the sea reach Laṅkā, and encamp at Trikūṭa.

ACT V. Producing two severed-heads of some unknown persons, Rāvaṇa frightens Sītā by representing to her that they are the heads of Rāma and Lakṣmaṇa, and then appeals to her to become his wife. At this time the battle is begun,

and Rāvana hears of the death of his son Indrajit, and starts angrily to fight with Rama.

ACT VI Three Vidyādharas (semi-divine beings) who are witnessing the fight of Rāma and Rāvaṇa describe the particulars of the fight.

ACT VII. In battle, all of the Rākṣasas die. Rāma instals his protege Vibhīṣana, in the place of Rāvana as Laṅkeśvara. Vibhīsana sends back Sīta to her husband with all honours. Rāma does not accept her, because she has lived in a Rākṣasa's house. With great sorrow Sīta jumped into the fire, and the fire-god (Agni) who knows of Sīta's purity, does not burn her, but takes her to Rama praising her chastity. Then Rāma accepts her. Rāma is installed on the throne by the Gods, with the permission of Daśaratha.

THE AUTHOR.

The cycle of 13 dramas Svapnavāsavadatta, Avimāraka, Bālacarita, Pratijñāyaugandharāyana, Dūtavākya, Pratimānāṭaka, Abhiṣekanataka, Karṇabhāra, Ūrubhaṅga, Madhyamavyāyoga, Dūtaghaṭotkaca, Pañcarātra and Cārudatta is called Bhāsanāṭakacakra. These were first published about fifteen years ago by the late Dr. Ganapati Śāstri, in the Trivendrum Sanskrit Series, and the authorship of these plays has been attributed to Bhāsamahākavi, who is referred to with respect and admiration by such great poets as Kālidāsa, Bāṇa, etc. There has been from the time of the publication of these works, great difference of opinion about the authorship of these plays and the discussions arising out therefrom are still going on. Some critics oppose the authorship of Bhāsa. Whereas some others admire these works as an example of Sanskrit Drama in the Pre-Kālidāsa days. A third group of critics relying more upon the nature of Prākṛt, various peculiar usages, diction, phraseology, and other pieces of internal evidence, conclude that these plays belong to about the first century A. D. The opinions of those who support the Bhāsa-theory are mentioned below :—

I. (1) All the 13 plays while differing from all other published works of a similar nature present a uniformity of style, diction, etc. The same śloka and passages are found to occur in many of the plays. For instance **एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किन्नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग पश्यामि ।** this passage occurs without any change in Svapnavāsavadatta, Bālacarita,* Madhymavyāgoga, Dūtavakya Pañcarātra, Ūrubhaṅga, and Dūtaghaṭotkaca.

भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु ।
इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥

is seen in the plays Pratijñayaugandharāyana, Avimāraka and Abhiṣeka, and the latter of the śloka occurs in Pañcarātra also '**किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे**' this portion occurs in the sixth act of Svapna and also in the fourth act of Abhiṣeka. (The passages in other dramas which bear the similarities to Abhiṣeka are given separately).

In all the 13 plays.

(2) the sentence **नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः** is to be seen before the benedictory verse.

(3) the word **स्थापना**............is used instead of **प्रस्तावना ।**

(4) The Bharatvākya contains the **प्रशस्ति** as **राजसिंहः प्रशास्तु नः ।**

„Taking into consideration the above points it leads one to conclude that these 13 dramas are the work of one and the

---

* One Balacarita nataka, which treats the story of Srikrisna, has been mentioned by Ilankovadigal in Cilappadikaram, an ancient Tamil poem belonging to the second centuary A. D., in the following manner:—

"mayavanudan rammu nadiya valacaritai natakangalil venedunkat pinnai yodadiya kuravai yadutum."

(Cilapyadikaram edited by M. Svaminatha Aiyer. 1920 Madras. page 442.)

same person. As the author of Svapna which is one of these 13 dramas, has been stated as Bhāsa by Rājaśekhara in his Sūktimuktāvali as seen from the following quotation:

भासनाटकचक्रेपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोभून्न पावकः ॥

it is inferred that all these plays are the production of Bhāsa.

The fact that Kālidāsa in his Mālavikāgnimitra and Bāṇa in his Harṣacarita have sung the praise of Bhāsa goes to prove that Bhāsa is prior to them. Besides the portions from Svapna have been referred to by Vandyaghaṭīyasarvānanda (1159 A. D.) in his Amarakośaṭīkāsarvasva, by Ācaryābhinavaguptapada (10th century A. D.) in his Nāṭyavedavivṛti, by Vāmana in his Kāvyalaṅkārasūtravṛtti, and by Śāradātanaya in his Bhāvaprakāśa.

In the 12th century A. D. a work called Pṛthvīrājacaritakāvya was compiled by Jayānaka. The commentator of this work, by name Jonarāja in his commentary to the third verse of the first canto styles Bhāsa as a Muni. Therefore it is but natural that certain archaic usages peculiar to the works of Munis in violation of the rules of Pāṇini are to be found in Bhāsa's work too. The following are some of the illustrations taken from Abhiṣekanāṭaka

(1) वीजन्ति }
(2) वीजन्तः } (act I verse. 1.) अत्रावैधोणिज्लोपः कृतः ।

(3) समाश्वासितुम् (act VII verse. 1.) Do.

(4) प्रत्यायति (act II verse. 24.) प्रत्येतीत्यर्थे प्रत्याङ्पूर्वोऽयातेरप्रसिद्ध इह प्रयुक्तः । अयतेरात्मनेपदं च न कृतम् ।

(5) ग्रहा ते हृदयं (act VII verse. 211.) शार्दूलविक्रीडिते प्रथमपादान्ते लघोर्गुरुत्वमाश्रितम । एवंजातीयकमनेकमस्ति ।

As these dramas do not observe the principles laid down by Bharata, said to be the author of Nāṭyaśāstra it is also inferred that Bhāsa is prior to Bharata. The Death-Scene has been exhibited in Abbiṣekanāṭaka and it is prohibited by Bharata.

दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् ।
संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् ॥
अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ।

II. The following are the arguments advanced by those that hold that Bhāsa is not the author of these plays:—

(1) The verse भासनाटकचक्रेपि etc. .... which is quoted as an authority to prove that the play Svapnavāsavadatta is written by Bhāsa, when read together with the preceeding and the following verses appears to be inconsistent, and an interpolation. It is also stated in this context that the plays Nāgānanda, Priyadarśikā, and Ratnāvali, were written by Bhāsa.

(2) The reference to Medhātithi's Manubhāṣya a work proved to belong to the tenth century A D. in the Pratimānāṭaka मेधातिथेर्न्यायशास्त्रं .... gives room to infer that these works belong to tenth century A. D. or to a date later than that.

(3) The passages referred to and quoted from Svapnavāsavadatta by Sarvānanda in his Amarakośaṭīkāsarvasva by Abhinavagupta in his Locana, by Ramachandra Gunacandra in theirNāṭyadarpana, by Sagaranandi in his Nāṭakalakṣanaratnakosa, and by Śāradātanya in his Bhāvaprakāśa, are not to be found in the play published in the Trivendrum Sanskrit Series and as such it is possible that the Svapnavāsavadatta written by Bhāsa is a completely different one and has yet to be discovered. The Trivendrum Svapnavāsavadatta is written by a Kerala Poet in accordance with the principles current in the Kerala stage and the very name Svapnavāsavadatta is open to objection.

(4) This play is really more widely known as Svapnanāṭaka, and Vāsavadatta nātikā.

(5) The style of acting and idioms prove Kerala to be the brith-place of these plays.

(6) The fact that each act of these plays bears a separate name such as अशोकवनिकाङ्क, शेफालिकाङ्क, वालिवधाङ्क, स्वप्नाङ्क etc. indicates that these are adaptations of a Kerala-playwright

(7) The absence of any mention regarding the name of the work or of its writers, or the kind of dramatic composition in the Sthāpanā also goes to show that these works had neither a definite shape nor a name or author.

III. In the Śākuntalavyākhyā an unpublished manuscript preserved in the Government Oriental Mss. Library, Madras, many quotations from Svapnavāsavadatta are found and these are to be seen without any change in the Trivendrum play, and therefore the name given to that play as Svapnavāsavadatta is indisputable.

But the thirteen plays have been attributed to Bhāsa relying more upon the uniformity of style and mutual resemblance. So far as Abhisekanāṭaka is concerned it has to be stated that it resembles more the play Āścaryacūḍāmaṇi by Śaktibhadrakavi. This author was a Kerala poet and a disciple of Ādi-Śaṅkara and the writer of many Tantric works such as Sārasaṃgraha. He was also known by the name Girvāṇendra. Hence, that atleast Abisekanaṭaka was written by Śaktibhadra also worthy of consideration. The following portions will show the close resemblance between Abhiṣeka nāṭaka and Āścaryacūḍāmaṇi.

I

There are many points of similarity to Bhāsa's work i Abhijñānaśākuntala the best known work of Kālidāsa. Fc example a śloka in the fourth act of Abhiseka runs thus:-

यस्यां न प्रियमण्डनापि महिषी देवस्य मन्दोदरी
स्नेहाल्लुम्पति पल्लवान्न च पुनर्वीजन्ति यस्यां भयात् ।
वीजन्तो मलयानिला अपि करैरस्पृष्टबालद्रुमा
सेयं शक्ररिपोरशोकवनिका भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥

There is a similar verse in the fourth act of Abhijñāna-śākuntala.

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति पयो युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥

Here it may be observed that there is not only similarity of ideas between the two ślokas but even the same sweet and melodious expressions, such as प्रियमण्डनापि, स्नेहात्, पल्लवान् सेयं are used by Kālidāsa also.

II

The discourse of the Vidyādhara in the sixth act of Uttararāmacarita which follows a similar one in the sixth act of Abhisekanāṭaka.

III

Abhiṣeka act III	*Svapna* act VI opens
(ततः प्रविशति शंकुकर्णः)	(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः)
शंकु—क इह भोः काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ।	काञ्चु—क इह भोः काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ।
(प्रविश्य)	(प्रविश्य)
प्रतीहारी—अय्य अहं विजआ । किं करीअदु ।	प्रतीहारी—अय्य अहं विजआ । किं करीअदु ।
शंकु—विजये निवेद्यतां निवेद्यतां etc.	काञ्चु—भवति निवेद्यतां निवेद्यतां etc.

IV

act I	Ūrubhaṅga
वाली—(आचम्य) परित्यजन्तीव मां प्राणाः । इमा गंगाप्रभृतयो	राजा—परित्यजन्ति मे प्राणाः... ...। इमा उर्वश्याद्योऽप्सरसो मा-

महानद्य एता उर्वश्याद्योप्सरसो मामभिगताः । एष सहस्रहंसप्रयुक्तो वीरवाही विमानः कालेनप्रेषितो मां नेतुमागतः । भवतु अयमयमागच्छामि ।

(स्वर्गं गतः)

मभिगताः । इमे मूर्तिमन्तो महार्णवाः । एता गंगाप्रभृतयो महानद्यः । एष सहस्रहंसप्रयुक्तो मां नेतुं वीरवाही विमानः कालेन प्रेषितः । अयमयमागच्छामि ।

(स्वर्गं गतः)

V

act V verse. 13.

(१) हा वत्स सर्वजगतां ज्वरकृत्कृतास्त्र हा वत्स वासवजिदानतवैरिचक्र। हा वत्स वीरगुरुवत्सल युद्धशौण्ड हा वत्स मामिह विहाय गतोसि कस्मात् ॥

Pratimānāṭaka

act II verse. 4.

हा वत्स राम जगतां नयनाभिराम हा वत्स लक्ष्मण सलक्षणसर्वगात्र । हा साध्वि मैथिलि पतिस्थितचित्तवृत्ते हा हा गताः किल वनं बत मे तनूजाः ॥

(२) धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ता this part of a śloka is seen in both the second act of Pratimā and in the seventh act of Abhiṣekanāṭaka.

VI

There are interesting parallelisms between the Cūḍāmaṇi and Abhiṣeka in particular.

page. 28

(नेपथ्ये)

(१) जयतु देवः जयतु लङ्केश्वरः । जयतु स्वामी । जयतु महाराजः । दश नाडिकाः पूर्णाः। अतिक्रामति स्नानवेला । इत इतो महाराजः ।

(निष्क्रान्तः सपरिवारो रावणः)

Āścaryacūḍāmaṇi.

(नेपथ्ये)

जयतु स्वामी । जयतु लङ्केश्वरः । जयतु भद्रमुखः । दश नाडिकाः पूर्णाः । अतिक्रामति स्नानवेला । इत इतो महाराजः ।

(निष्क्रान्तो रावणः सपरिवारः)

(२) page. 27

रावणः-ननु देवि । हहह अहो पतिव्रतायास्तेजः ।

act V

रावणः-ननु देवि चारित्रं तव किमिदं पतिव्रतायाः ।

(३) page 21.

(ततः प्रविशति हनुमानङ्गुलीयकहस्तः)

act VI

(ततः प्रविशति हनुमानङ्गुलीयकहस्तः)

हनु-अहो रावणभवनस्य वि-न्यासः ।	हनु-अहो रावणभवनस्य परा लक्ष्मीः ।

(4) Rāvaṇa, while thinking of Sītā talks of the moon in both the plays.

(5) Sitā feels abashed (Vrīḍita) as she does in the Cūḍāmani.

(6) page. 30

सीता-भद्द कहं तुह्मेहि अंअउत्तस्स संगमो जादो ।	सीता कदमेण उवाएण अंअउत्तेण संसग्गो जादो ।
हनु भवति श्रूयताम् ।	हनु-शृणोतु स्वामिनी ।
सीता अहो अअरुणा क्खु इस्सरा etc.	सीता-अहो अअरुणा खु इस्सरा etc.

(7) page. 32. act VI

सीता-अंअउत्तो जइ सोअपरवसो ण होइ, तह मे उत्तन्तं भणेहि ।	सीता-अंअउत्तो जइ सोअपरवसो ण होइ तह मे पवुत्तिं भणेहि ।

(8) page. 60. act V

सीता-सव्वहा इस्सरा सन्ति करन्तु ।	सीता-सव्वदा इस्सरा सन्ति करन्तु ।

(9) page. 75.

रामः-हत्वा रावणमाहवे etc.	रामः-हत्वा वालिनमाहवे etc.

(10) page. 77. act VII

लक्ष्म-आश्चर्यमाश्चर्यम् ।	लक्ष्म-आश्चर्यमाश्चर्यम् ।
रामः-लक्ष्मण अस्याः पतिव्रतायाः छन्दमनुतिष्ठ ।	रामः-लक्ष्मण अस्याः पतिव्रतायाः छन्दमनुतिष्ठ ।
लक्ष्म-यदाज्ञापयत्यार्यः ।	लक्ष्म-यदाज्ञापयत्यार्यः ।

(11) page. 79

(नेपथ्ये दिव्यगन्धर्वा गायन्ति)	(नेपथ्ये दिव्यगन्धर्वा गायन्ति)

The gāna is identical in ideas in both.

(12) page. 79

बाढं प्रथमः कल्पः and अहोतुखलु are very common words

रामः-जानतापि च वैदेह्याः etc.	रामः—The verse शङ्कितासि

मया देवि etc is not dissimilar in idea.

(13) page. 81	page. 157
यमवरुणकुबेरवासवाद्यैस्त्रिदशगणैरभिसंवृतो विभाति। दशरथवचनात् कृताभिषेकस्त्रिदशपतित्वमवाप्य वृत्रहेव ॥	यमवरुणकुबेरवासवादीनमृतभुजो जितवान् भवानयत्नः। कथमिव शिथिलीकृतः समाधिः कुसुममयैः कुसुमायुधस्य बाणैः ॥

The poet who showed a great interest in writing plays based upon the themes of Pūrvarāmāyaṇa produced Pratimānāṭaka with the subject-matter of Ayodhyākāṇḍa. and Araṇyakāṇḍa. Abhisekanāṭaka contains the subject-matter of later three kāṇḍas namely, Kiskindhākāṇḍa, Sundarakāṇḍa, and Yudhakāṇḍa. The only remaining kāṇḍa is Bālakāṇḍa and even though no drama treating of the subject-matter of Bālakāṇḍa has yet been discovered, it can be assumed with justification that such a work must have been written by the same poet.

Viśvanāthakavirāja in his Sāhityadarpaṇa quotes the following verse from a particular Bālacarita

> उत्साहातिशयं वत्स तव बाल्यं च पश्यतः ।
> मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगवन्मनः ॥

(example to 85th kārikā, 6th Pariccheda)

The commentator states that this particular verse is addressed by Paraśurāma to Śrīrāma. So it clearly proves that there is a Bālacarita about Śrīrama.

The poet Daṇḍin also praises Bhāsa in his Avantisundarīkathā*—

> सुविभक्तमुखाद्यङ्गैर्व्यक्तलक्षणवृत्तिभिः ।
> परेतोपि स्थितो भासः शरीरेणैव नाटकैः ॥ (verse—11)

Daṇḍin has written Avantisundarīkathā in prose. It con-

* Edited by Pandit S. K. Ramanatha Sastriar in the Daksinabharati Series No. 3. Madras.

tains some historical materials, and it is a pity that the world of Sanskrit literature is not fortunate enough to get the work in a complete form. In the beginning of the Avantisundarikathā the poet has devoted 27 anuṣṭup verses for the purpose of मङ्गल, सत्कविप्रशंसा, and दुष्कविनिन्दा. In his treatment of the second subject सत्कविप्रशंसा he mentions the ancient works and authors in the following order: Rāmāyaṇa, Mahābhārata, Śūdraka, Bhāsa Śarvasena, Kālidasa etc. I think that the order of poets, adopted here by Dandin is chronological. If it is so, it is possible to assume that the Cārudattanāṭaka is a contraction of Śūdraka's Mṛcchakaṭikā.

THE SANSKRIT DRAMA.

Kāvya is divided into two classes Dṛśya and Śravya. Rūpaka is the common name of all dramatic compositions, and as such comes under the category of Dṛśyakāvya. Rūpaka is again divided into ten groups according to the predominant Rasa.

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥ (दशरूपक १-८)

Rūpakas differ from each other according to the difference in the nature of the subject-matter (Vastu), hero (Nāyaka), and Rasa (sentiment). The subject-matter is classified into आधिकारिक and प्रासङ्गिक .... of which the latter is more important

वस्तु च द्विधा ।
तत्राधिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः ॥ (दशरूपक १—११.)

In Abhiṣekanāṭaka the story of Śrīrāma and Sītā is आधिकारिक (ādhikārika) whereas the story of Sugrīva, Vibhīṣaṇa etc. is प्रासङ्गिक (prāsaṅgika).

The subject-matter is according to another classification divided into three, प्रख्यात (prakhyāta), उत्पाद्य (utpādya), and मिश्र (miśra). The plots based upon the stories of Purāṇas

and Itihāsas are called प्रख्यात (prakhyāta). For Example, Abhiṣekanāṭaka. The plots which are the result of the imagination of the poet are called उत्पाद्य (utpādya). For example Mālatimādhava. Those that contain the combination of the above two are called मिश्र (miśra). For example Śākuntala, Pratimā etc.

प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात्तत्त्रिविधं मतम् ।
प्रख्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पितम् ॥
मिश्रं च संकरात्ताभ्यां दिव्यमर्त्यादि भेदतः । (दशरूपक ६-६४)

A nāṭaka contains five important points (Sandhi) called mukha, pratimukha, garbha, vimarśa, and upasaṃhṛti. These arise in the following way. Those that contribute to bring about the greatest effect from a drama are called Arthaprakṛti. They are five in number, bīja, bindu, patākā, prakarī, and kārya. There are also five stages in the development of the plot, and these are known as the ārambha, yatna, prāptyāśā, niyatāpti, and phalāgama. When the first five arthaprakṛtis coalesce with the five stages one after the other, the five dramatic points (sandhi) arise.

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।
यथा संख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥
दशरूपक (1–22)

Thus in the Abhiṣeknāṭaka the beginning stage (ārambhāvasthā) is depicted in the scene where Śrīrāma and Sugrīva promise their help to each other. The second stage (yatnāvasthā) begins where Sugrīva orders his monkey-chiefs to go in quest of Sītā. The anxiety of Śrīrāma to recover Sītā represents the third stage (prāptyāśāvasthā). The return of Hanumān from Laṅkā bringing the glad news of his meeting with Sītā marks the fourth stage (niyatāpti). The last stage (phalāgamāvasthā) is exhibited in the death of Rāvaṇa and recovery of Sītā. In the same manner the first dramatic point (mukha sandhi) arises in the first act where Rāma is

very much depressed by the loss of his beloved wife, the (pratimukha-sandhi) arises in the second act where Rāvaṇa threatens Sitā, the third (garbhasandhi) in the search of Sītā, the fourth (vimarśasandhi) in the retrospect contained in the verse 'हत्वा रावणमाहवे', and the fifth (nirvahaṇasandhi) arises in the last act, where Sitā is taken back by Rāma. The benediction and the praise offered in the Bharatavākya verse is also considered as a part of the last point or sandhi (nirvaṇa alias upasaṃhṛti).

NĀYAKA OR THE HERO.

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः ।
रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा ॥
बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।
शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥

(दशरूपक 2—1, 2.)

A hero is expected to have all the above qualities. These are only the general qualifications of a nāyaka. Nāyakas have been divided into four classes namely: धीरललित, धीरशान्त, धीरोदात्त and धीरोद्धत । A hero who entrusting the management of the affairs of his kingdom to his ministers leads a life of luxury and pleasure is called धीरललित. For example the hero of Ratnāvalī. It is generally observed that heroes who are विप्र, वणिक् and सचिव are Dhīraśānta. The characteristics of धीरोदात्त are given below:—

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः ।
स्थिरो निगूढाहंकारः धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥

In Abhiṣekanāṭaka Śrī Rāma is described as a धीरोदात्तनायक. The characteristics of धीरोद्धत......are given below :-

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाच्छद्मपरायणः ।
धीरोद्धतस्त्वहंकारी चलश्चण्डो विकत्थनः ॥

In Abhiṣekanāṭaka the rival-hero Ravaṇa is described as धीरोद्धतनायक ।

In Abhiṣekanāṭaka the main rasa is Vīra. It has been defined as:—

> वीरः प्रतापविनयाध्यवसायसत्व-
> मोहाऽविषादनयविस्मयविक्रमाद्यैः ।
> उत्साहभूः स च दयारणदानयोगा-
> त्त्रेधा किलात्र मतिगर्वधृतिप्रहर्षाः ॥

The Vīra sentiment is classified into three divisions, namely, दानवीर, दयावीर and युद्धवीर,................................. Jīmūtavāhana, the hero of Nāgānanda exhibits दयावीर, Paraśurāma, Bali, etc., exhibit the दानवीर, and Śrīrāma the hero of the present play exhibits युद्धवीर । The other sentiments Karuṇa, Adbhuta, Bhayānaka, etc., depicted in the various portions of the present drama are only feeders to the main sentiment Vīrarasa.

In preparing this introductory note, I have reproduced the arguments of other scholars and used the Mss. of the Oriental Mss. Library, Madras, and am indebted to those scholars and the authorities of the Mss. Library concerned.

V. Veṅkataram Sharma

कथावस्तुकम् ।

प्रथमेऽङ्के—विनापराधं वालिना विद्रावितस्य सुग्रीवस्य श्रीरामवाहेन वालिना सह युद्धायागमनं, विदिततागमनवृत्तान्तस्य वालिनस्तारया निराकृतस्यापि अविचार्य युद्धे प्रवृत्तिः, वालिना बलवता सुग्रीवस्य विनिपातन, तद् दृष्ट्वा हनुमदादीनां ससम्भ्रमाणां श्रीरामं प्रति विज्ञापनं, प्रच्छन्नस्य च रामस्य साह्यकरणप्रतिज्ञस्य वालिनमुद्दिश्य शरप्रेषणं, तेन विगतप्रज्ञस्य वालिनः पतनं, पुनः समाश्वासनं, अन्त्यावस्थां प्रतिपन्नं वालिनं द्रष्टुं कुमारस्याङ्गदस्यागमनं, तत्समाश्वासनं, सुग्रीवे वानराधिपत्यन्यासः, वालिनो वीरलोकप्राप्तिः, सुग्रीवस्याभिषेककल्पना च,

द्वितीयेऽङ्के—सीतामन्वेष्टुं सर्वासु दिशासु सुग्रीवकृतं वानरप्रेषणं, हनुमदङ्गदमन्येषां वानराणां सीतामदृष्ट्वैव प्रत्यागमनं, गृध्रवचनाद् विदितसीतावृत्तान्तस्य हनुमतः सागरलङ्घनेन लङ्काप्राप्तिः, सर्वेष्वपि प्रदेशेषु सीताविचयनं, प्रमदवनस्थपादपमूले सीतादर्शनं, श्रीरामवृत्तान्तनिवेदनं, सीतां समाश्वास्य प्रत्यागमनसमये रामदूतस्य स्वस्यागमनवृत्तान्तं रावणमवबोधयितुमुपायचिन्ता, प्रमदवनस्य भञ्जने सति रावणः स्वागमनं स्वयमेवावबुध्येतेति तथा कर्तुं हनुमतो निश्चयश्च,

तृतीयेऽङ्के—हनुमत्कृतमशोकवनिकाभञ्जनं, तच्छ्रुत्वा रावणस्य वानरग्रहणाय किङ्करप्रेषणं, किङ्कराणां नाशः, सेनापतिसहितस्य कुमारस्याक्षस्य वानरग्रहणाय गमनं, अक्षस्य हननं, रावणादिष्टतया इन्द्रजिद्धस्ते स्वयंग्रहणमापन्नस्य हनुमतो रावणदर्शनं, श्रीरामशासनविज्ञप्तिः, रावणस्य प्रतिसन्देशः, ज्येष्ठे विरक्तहृदयस्य विभीषणस्य रावणं प्रति हितोपदेशः, रावणकृतं विभीषणनिर्वासनं, श्रीरामं शरणमुपेतुं विभीषणस्य चिन्ता च,

चतुर्थेऽङ्के—कपीन्द्रसैन्यसहितस्य श्रीरामस्य युद्धाय प्रस्थानं, विभीषणशरणागमनं, सागरलङ्घनेन लङ्काप्राप्तिः, सुवेलपर्वते सेनासन्निवेशश्च,

पञ्चमेऽङ्के—ययोः कयोश्चिच्छिरः प्रतिकृतिं प्रदर्श्य रामलक्ष्मणयोर्मरणवृत्तान्तनिवेदनेन रावणकृतं सीताप्रलोभनं, युद्धे इन्द्रजिन्मरणेन रावणस्य सन्तापः, सन्तप्तहृदयस्यापि पुनरपि समाश्वस्तहृदयस्य तस्य श्रीरामं विनिपातयितुं प्रवृत्तिश्च,

षष्ठेऽङ्के-रामरावणयोर्युद्धविशेषः, रावणवधश्च,

सप्तमेऽङ्के-परिशुद्धायाः स्वीकारः, श्रीरामस्याभिषेककल्पना च प्रतिपाद्यं वस्तु ॥

———

लक्षणानि ।

ना.कं— 'वीरशृङ्गारयोरेकं प्रधानं यत्र वर्ण्यते ।
प्रख्यातनायकोपेतं नाटकं तदुदाहृतम् ॥

अङ्क— 'प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।
भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥
विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्नबिन्दुकः ।
युक्तो न बहुभिः कार्यैः बीजसंहृतिमान्न च ॥
नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।
आवश्यकानां कार्याणां अविरोधाद्विनिर्मितः ॥
नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः ।
आसन्ननायकः पात्रैर्युक्तस्त्रिचतुरैस्तथा ॥
दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः ।
विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतं तथा ॥
दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यत् व्रीडाकरं चयत् ।
शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम् ॥
स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥
प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोत्तरैः ।
अन्ते निष्क्रान्तनिखिलपात्राङ्क इति कीर्तितः ॥

नान्दी— देवतादेर्नमस्कारो गुरूणामपि च स्तुतिः ।
गोब्राह्मणनृपादीनामाशीर्नान्दी'......॥

पारिपार्श्वकः— सूत्रधारेण सहितः संलापं प्रकरोति यः ।
सूत्रधारसमो वापि स भवेत्पारिपार्श्वकः ॥

सूत्रधारः— आसूत्रयन् गुणान् नेतुः कवेरपि च वस्तुनः ।
रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधारः प्रकीर्तितः ॥

कञ्चुकी— अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः ।
(काञ्चुकीयः) सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

प्रतीहारी— सन्धिविग्रहसम्बन्धं नानाचारमुपस्थितम् ।
निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतीहार्यस्तु ता मताः ॥

नेपथ्यं— कुशीलवकुटुम्बस्य स्थानं यदतिशोभनम् ।
वर्णिकाग्रहणस्थानं नेपथ्यामभिधीयते ॥

विष्कम्भकः— वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
सङ्क्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥

प्रकाशं— सर्वश्राव्य प्रकाश स्यात् ।

स्वगतं— अश्राव्य स्वगत मतम् ।
(आत्मगतं

मारिषः भावः—सूत्रधारः पुनः पारिपार्श्वकेनाभिधीयते ।
भाव इत्येव तेनासावपि मार्षस्तु मारिषः ॥
उत्कृष्टो विद्यया भावः किञ्चिदूनस्तु मारिषः ॥

संस्कृतं— देवानां भूपतीनां च सचिवानां पुरोधसाम् ।
अमात्यवणिगादीनां पाठ्यमिच्छन्ति संस्कृतम् ॥

प्राकृतं— स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः ।

पूर्वरङ्गः— यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

स्थापना— सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ।
(प्रस्तावना)— स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥
प्रस्तावना वा ।

पात्राणि ॥

रामः	बिलमुखः
सुग्रीवः	प्रतिहारी
विभीषणः	राक्षसः
लक्ष्मणः	काञ्चुकीयः
वाली	प्रथमः } विद्याधराः
अङ्गदः	द्वितीयः } विद्याधराः
रावणः	तृतीयः } विद्याधराः
हनुमान्	अग्निः
बलाध्यक्षः	वरुणः
विद्युज्जिह्वः	———
शङ्कुकर्णः	सीता
ककुभः	तारा

———

श्रीः ।

॥ अविघ्नमस्तु ॥

अभिषेकनाटकम् ।

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सुकुमारमतयो हि राजपुत्रप्रभृतयः निसर्गदुर्बोधे चातिनीरसे शास्त्रे न प्रवर्त्तन्ते। ते चावश्यं चतुर्वर्गोपायेषु व्युत्पाद्याः । तदर्थं काव्यालापः । अथ च भासमुनिरभिषेकनाटकाभिधानं दृश्यकाव्यं चिकीर्षुः सूत्रधारं रङ्गे प्रवेशयति—नान्द्यन्त इति। अत्र च नान्द्याः कृतत्वेनानूद्यमानत्वात् कथासूत्रधारस्यैवायमाशीर्वादः । न नान्दीसूत्रधारस्य, तथा चोक्तम्—

प्रसाद्य रङ्गान्निष्क्रामेत् सूत्रधारः सहानुगः ।
प्रविश्य तद्वदपरः काव्यार्थं स्थापयेन्नटः ॥ इति ।

नान्द्यन्ते प्रविशतीत्युक्ते नान्द्यन्त एव प्रवेशः न तु ततः पूर्वमित्यस्यार्थस्याभिधेयत्वान्नान्द्याः पूर्वकृतत्वमेव सिध्यति न प्रवेशस्यानन्तर्यमित्यत उक्तं तत इति । आनन्तर्योक्त्या चान्तरा कर्मान्तरानुष्ठाननिरासो व्यज्यते । तेन च नान्दीमारभ्याभरतवाक्योक्तेः प्रयुज्यमानानां नाट्यकर्मणां परस्परसम्बन्धः सूचितः । नान्दी आनकः ।

'दुन्दुभिस्त्वानको भेरी भंभा नासूश्च नान्द्यपि' इति वैजयन्ती । सा चोपलक्षणं वाद्यान्तराणामपि । तस्या अन्ते प्रयोगपूर्वाङ्गभूते आनकादिवाद्यवादने अवसित इत्यर्थः । अथवा नन्दिरानन्दः तस्या इयं नान्दी गीतवाद्यवादनक्रिया तस्या अन्ते । सा हि प्रयोगारम्भे देवतापरिषदानन्दार्थाऽनुष्ठीयते । यद्यप्युक्तव्युत्पत्या देवस्तावकमंगलश्लोकपाठोऽपि नान्दी भवति तथापि सा श्लोकनान्दी सत्काव्यरूपत्वाद् रङ्गप्रयोगयोग्या रङ्ग एव प्रयोक्ष्यत इति तदतिरिक्तैव नान्दीह ग्राह्या । यद्वा नाटकाद्यपद्यं नान्दी, तथाहि—

'देवतादेर्नमस्कारो गुरूणामपि च स्तुतिः ।
गोब्राह्मणनृपादीनामाशीर्नान्दी' इति कोहलः ।

यद्वा नदि स्तुतौ इत्यत्र धातौ पृषोदरादिपाठेन साधितः । तथा चाहुः—

स्तुत्यर्थे नदि धातौ वा समृध्यर्थे च वा पुनः ।
पृषोदरादिपाठेन नान्दीसाधनमीरितम् ॥ इति ।

यो गाधिपुत्रमखविघ्नकराभिहन्ता
युद्धे विराधखरदूषणवीर्यहन्ता।
दर्पोद्धतोल्बणकबन्धकपीन्द्रहन्ता
पायात् स वो निशिचरेन्द्रकुलाभिहन्ता॥ १॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि, (परिक्रम्यावलोक्य) अये किन्नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते। अङ्ग पश्यामि।

(नेपथ्ये) सुग्रीव? ईत इतः।

(प्रविश्य)

पारिपार्श्विकः—भाव

प्रविष्टः सूत्रधारो मङ्गलमाचरति—यो गाधीति। अस्य च कविना नर्तकमुखेन देवतास्तुतिरूपमंगलपूर्वकं कृतस्य नमस्कारस्य नाटकनिबन्धनाविघ्नपरिसमाप्तिः फलम्। गाधिपुत्रो विश्वामित्रः तत्सम्बन्धी यो मखः क्रतुस्तस्य विघ्नं कुर्वन्तीति विघ्नकराः राक्षसाः तेषामभिहन्ता उन्मूलकः, युद्धे विराधखरदूषणवीर्यहन्ता तेषां नाशकश्च, दर्पेण गर्वेण उद्धतः उल्बणश्च यः कबन्धः कपीन्द्रश्च वाली, तयोर्हन्ता, एवं प्रभूतपराक्रमः स प्रसिद्धः निशिचरेन्द्रकुलाभिहन्ता राक्षसकुलवधकर्ता निशिचरेन्द्रस्य तत्कुलस्य च हन्ता इति वा श्रीरामः वः पायात् अव्यात्॥ १॥

एवमित्यादि। आर्यमिश्राः पूज्यतमाः।

कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता।
अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान् सम्प्रचक्षते॥

इत्युक्तलक्षणा आर्याः, मिश्रशब्दः पूजावचनः।

प्रयोगातिशयेनाङ्काद्यपात्रप्रवेशं सूचयितुमुपक्रमते—अये इत्यादि।

एषोऽयमित्युपक्षेपात् सूत्रधारप्रयोगतः।
पात्रप्रवेशो यत्रैव प्रयोगातिशयो मतः॥

अये इत्यचिन्तितोपनतपदार्थोपलम्भसम्भ्रमावेगं सूचयति। विज्ञापनार्थं व्यग्रे प्रयोगकालातिपातभयात् संभ्रमेण प्रवर्त्तमाने सति शब्द इव श्रूयते। इव शब्दो विशेषानवधारणद्योतनार्थः। किन्नु खल्विति शब्दविशेषं तद्धेतुं च निरूपयति। अंग पश्यामि। अंगास्प्रातिलोम्ये। अप्रातिलोम्यं आनुकूल्यम्। अवहितो भूत्वा निश्चिनोमीत्यर्थः।

नेपथ्ये इति। नेपथ्ये तिष्ठन् पात्रविशेषो वदतीत्यर्थः। भाव इति सूत्रधारसम्बोधनम्।

---

१. 'एकर्णधारा' क. २. 'पौल्बणोद्यत' क.
३. 'मि, भये' क. ४. 'व इतः' क.

कुतो नु खल्वेष समुत्थितो ध्वनिः
प्रवर्त्तते श्रोत्रविदारणो महान्।
प्रचण्डवातोद्धतभीमगामिनां
बलाहकानामिव खेऽभिगर्जताम् ॥ २ ॥

सूत्रधारः—मार्ष किं नावगच्छसि, एष खलु सीतापहरणजनित-सन्तापस्य रघुकुलप्रदीपस्य सर्वलोकनयनाभिरामस्य रामस्य च, दाराभिमर्शननिर्विषयीकृतस्य सर्वहर्यृक्षराजस्य सुविपुल-महाग्रीवस्य सुग्रीवस्य च परस्परोपकारकृतप्रतिज्ञयोः सर्व-वानराधिपतिं हेममालिनं वालिनं हन्तुं समुद्योगः प्रवर्त्तते। तत् एतौ हि,

---

कुतो न्विति। एष श्रुतः ध्वनिः शब्दः कुतो नु खलु कस्मात् प्रदेशात् समुत्थितः प्रादुर्भूतः। इदानीमपि महानयं शब्दः श्रोत्रविदारणः कर्णौ विदलयन्नेव प्रवर्त्तते। नाद्यापि शब्दस्तिरोहित इत्यर्थः। उपमामाह—प्रचण्डेति। प्रचण्डवाते कल्पान्तवाते उद्धतं धृष्टं भीमं भयङ्करं यथा तथा च गच्छताम् कल्पान्तवाते खस्खर-त्वात् सर्वेषामपि बलाहकानां एकीभूयैकं प्रदेशमुद्दिश्य गमने भयंकरत्वं सम्भवतीति तात्पर्यम्। खे आकाशे अभिगर्जतां विरुवतां। सर्वेषामपि पक्षिणामेकस्मिन् काले विरावश्रवणादपि भयंकरता सम्भवति। एवंविशिष्टानां बलाहकानामिव शब्द इति योजना ॥ २ ॥

शब्दकारणमनवगच्छन्तं पारिपार्श्वकं पृच्छति—मार्ष इति। एष खलु इदानीं खल्वित्यर्थः। रामस्य सुग्रीवस्य च वालिनं हन्तुं समुद्योगः प्रवर्त्तते इत्यन्वयः। सीतापहरणात् रावणकृतात् जनित उत्पन्नः सन्तापो व्यसनं यस्य तस्य रघुकुल-श्रेष्ठस्य सर्वेषामपि लोकानां नेत्रमनोहरस्य रामस्य, स्वदाराणां तारायाः 'दाराः पुंभूम्नि' इत्यमरः। अभिमर्शनेन हठादाकृष्य वशीकरणेन निर्विषयीकृतस्य त्यक्तस्य सर्वेषामपि हरीणां वानराणां ऋक्षाणां भल्लूकानां 'ऋक्षाच्छभल्लभल्लूका' इत्यमरः। च अधिपतेः सुविपुला सुविस्तृता महाग्रीवा यस्य तादृशस्य सुग्रीवस्य च, परस्प-रमन्योन्यमुपकारं साहाय्यं कर्त्तुं कृतप्रतिज्ञयोः कृतसन्धयोः। परस्परदारकृतप्रतिज्ञयोः इति पाठे परस्परदारनिमित्तं कृतप्रतिज्ञयोः, दारहर्तुर्वधार्थं रामस्य प्रतिज्ञा, दारहर्तु-र्विज्ञानार्थं सुग्रीवस्य प्रतिज्ञा। इदमुभयोरपि विशेषणम्। इदं च प्रतीकारसन्धिरि-त्युच्यते, यदाह कामन्दकिः—

१. 'भिरामस्य दा' क. २. 'स्यसु' ख. ग. घ. ३. 'वस्य च' क.
४. 'स्परदारकृ' क. ५. 'नरपतिं वा' क. ६. 'नं समुद्धर्त्तुमुद्यो' ङ.
७. 'तथाहि' क.

इदानीं राज्यविभ्रष्टं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ।
पुनः स्थापयितुं प्राप्ताविन्द्रं हरिहराविव ॥ ३ ॥
(निष्क्रान्तौ)
स्थापना
(ततः प्रविशति रामो, लक्ष्मणसुग्रीवौ, हनूमांश्च)

रामः—सुग्रीव इत इतः,
मत्सायकाभिहतभिन्नविकीर्णदेहं
शत्रुं तवाद्य सहसा भुवि पातयामि।

मयास्योपकृतं पूर्वं अयं मामुपकरिष्यति।
इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥
उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति।
अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥

इति। सर्वेषामपि वानराणामधिपतिं हेममालिनं हेममाली सूर्यः वालिरपि तं वालिनं हन्तुं समुद्योगः सन्नाहः प्रवर्तते, ततस्तस्मादेव कारणात्। एतौ रामलक्ष्मणौ ज्येष्ठेन राज्याद् भ्रंशितं सुग्रीवं पुना राज्ये प्रतिष्ठापयितुं आगतौ। देवपदाद् भ्रष्टं इन्द्रं पुनः स्थापयितुं हरिहरौ यथेत्युपमा।

अत्र प्रयोगातिशयेनैव पात्रप्रवेशः सूचितः। एवं पात्रप्रवेशं सूचयित्वा अनन्तरोचितपात्रभूमिकापरिग्रहार्थं पारिपार्श्वकसहितः सूत्रधारः नेपथ्यशालामुद्दिश्य निष्क्रान्तः, तदाह—निष्क्रान्ताविति।

स्थापना कथावस्त्वंशस्य स्थापनात्स्थापना। प्रस्तावनायाः पर्यायः। अत्र स्थापनाप्रकरणे भरतादिशास्त्रानुसारेणाचरणीया कविकाव्यनामकीर्तना शाकुन्तलादिसकलनाटकसाधारणा इह न कृतेति विशेषः।

—:o:—

'असूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नोपपद्यते' इत्युक्तेः स्थापनान्ते सूचितपात्रप्रवेशमाह—तत इत्यादि। इतइत इति। अत्रेहीति शेषपूरणम् आगम्यतामिति वा।

मदिति। मत्सायकाभिहतश्चासौ भिन्नविकीर्णदेहश्च। मत्सायकात् मया प्रेषिताद् बाणात् निहतः गतासुः भिन्नः विदारितः विकीर्णः शिथिलश्च यो देहः कायः तादृशं यथा तथा तव शत्रुं वालिनं। वालिरिति ह्रस्वे कारान्तोपि, तथा च विश्वप्रकाशः—'ऐन्द्रिर्वाली च वालिश्च' इति। अद्य सहसा अद्यैव विना विलम्बं भुवि पातयामि। हे राजन् सुग्रीव त्वं भयं त्यज। भयहानकारणमाह—यतः त्वं मम

---

१ 'ग: सुग्रीवो' २. 'व इतः' क. ३. 'काभिहृ' क. ४. 'समरे विनिपा' क. ग.

राजन् भयं त्यज ममापि समीपवर्ती
दृष्टस्त्वया च समरे निहतः स वाली ॥ ४ ॥

सुग्रीवः—देव अहं खल्वार्यस्य प्रसादाद् देवानामपि राज्यमाशंके, किं पुनर्वानराणाम् । कुतः,

मुक्तो देव तवाद्य वालिहृदयं भेत्तुं न मे संशयः
सालान् सप्त महावने हिमगिरेः शृंगोपमाञ्छ्रीधर ।
भित्त्वा वेगवशात् प्रविश्य धरणीं गत्वा च नागालयं
मज्जन् वीर पयोनिधौ पुनरयं सम्प्राप्तवान् सायकः ॥ ५ ॥

हनूमान्—तव नृप मुखनिस्सृतैर्वचोभिः
विगतभया हि वयं विनष्टशोकाः ।
रघुवर हरये जयं प्रदातुं

समीपवर्ती दृष्टः भवसि । मत्समीपवर्तिनस्तव मत्साहाय्यमस्तीति कृत्वा भयकारणं किमपि नास्तीति यावत् । त्वं च युद्धे अचिरेण बालिनं निहतं द्रक्ष्यसीति स वाली त्वया मम समीपवर्त्यपि दृष्टः, निहतश्च दृष्टः । दर्शनसमनन्तरमेव स निहत इत्यर्थः । समीपवर्तित्वं निहतत्वं च भूतवत्कल्प्यतामित्यर्थः । अनेन वधस्य निस्संशयत्वं प्रतिपादितम्, दृष्ट इति भूतसामीप्ये निष्ठा, अत एव भयं त्यजेत्युक्तम् । राजन्नित्यनेन त्वमेवातः परं राजा इति प्रकाशितम् ॥ ४ ॥

देवानामपीति—आर्यस्य प्रसादः स्वर्गमपि मदधीनं कारयेदिति शङ्के किं पुनर्वानराणां राज्यं प्रति वक्तव्यमित्यर्थः ।

तत्र च निदानमाह—कुत इत्यादि । रामसायकस्य पारम्यं तादृशमिति तात्पर्यम् ।

सायकं च विशिंषन् पद्यमाह—मुक्त इति, देव श्रीधर-वीरेति सम्बुद्धित्रयं श्रीराममुद्दिश्य । वालिहृदयं वालिनः मम शत्रोर्ज्येष्ठस्य वालिनः हृदयं भेत्तुं विदारयितुं मुक्तः प्रयुक्तः अयं तव सायकः बाणः हिमगिरेः हिमवत्पर्वतस्य शृंगोपमान् शिखरतुल्यान् सप्तसालान् वृक्षान् प्राकारान्वा भित्त्वा विदलयित्वा ततः वेगवशात् ततः धरणिं भूमिं प्रविश्य नागालयं पातालं गत्वा च पयोनिधौ समुद्रे मज्जंश्च पुनः अस्मत्सकाशं सम्प्राप्तवानित्यत्र न मे संशयः । रामसायकस्य वीर्यवर्णनमिदम् ॥ ५ ॥

सुग्रीववालिनोर्मध्ये सुग्रीवस्य जयमभिलषन् हनुमान् श्रीराममाह—तवेति । हे देव राम तव मुखनिस्सृतैः आस्याद् गलितैर्वचोभिः वयं सर्वे वानराः सुग्रीवश्च विगतभयाः परित्यक्तभयाः विनष्टशोकाः परित्यक्तदुःखाश्च संवृत्ता इति शेषः । हि-

१. 'याद्य स' क. २. 'अहं' क. ३. 'णिं' क.

गिरिमभिगच्छ सनीरनीरदाभम् ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः—आर्य सोपस्नेहतया वनान्तरस्याभितः खलु किष्किन्धया भवितव्यम् ।

सुग्रीवः—सम्यगाह कुमारः ।

सम्प्राप्ता हरिवरबाहुसम्प्रगुप्ता
किष्किन्धा तव नृप बाहुसम्प्रगुप्तैः ।
तिष्ठ त्वं नृवर करोम्यहं विसंज्ञं
नादेन प्रचलमहीधरं नृलोकम् ॥ ७ ॥

रामः—भवतु, गच्छ ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति देवः । (उपगम्य) भोः,

अपराधमनुद्दिश्य परित्यक्तस्त्वया विभो ।
युद्धे त्वत्पादशुश्रूषां सुग्रीवः कर्त्तुमिच्छति ॥ ८ ॥

शब्दो लेवार्थे वर्त्तते । रामेण दत्तायां वाचः प्रवृत्तौ उन्मुखीकरणं सद्य एवेच्छन् रामं निवेदयति—रघुवरेति । हे रघुकुलोत्तम हरये सुग्रीवाय जयं प्रदातुं सुग्रीवं जयिनं कर्त्तुं इत्यर्थः । सनीरनीरदाभं सजलजलधरशोभं लतावृक्षप्रसरेण नीलरूपमिति यावत् । गिरिं वनमभिगच्छ अभियाहि ॥ ६ ॥

सोपस्नेहतया इति—अभितः समीपे परिदृश्यमानस्य देशस्य समन्ततः वृक्षाणां सोपस्नेहतया वृक्षबाहुल्यनिमित्तोपक्लेदवत्तया इत्यर्थः ।

किष्किन्धायाः समीपभाव्यत्वं संवदति मदाप्ति प्रायेणेत्याह—सम्यगिति ।

सम्प्राप्तेति—हरिवरो बाली तस्य बाहुभ्यां सम्यग्रक्षिता किष्किन्धा नगरी तव बाहुसम्प्रगुप्तैः अस्माभिः सम्प्राप्ता । वयं किष्किन्धां प्राप्ताः स्मः इत्यर्थः । हे नृवर राम त्वं तिष्ठ स्वस्थो भव । अहं नादेन ममारवेण प्रचलन् यो महीधरः पर्वतस्तथाभूतं नृलोकं मर्त्यलोकं विसंज्ञं विगतचेतनं करोमि । यथा च महीधरा अपि कम्पिता भवेयुः तथाहं शब्दं कृत्वा मर्त्यलोकं जडं करोमीति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

गच्छेति । शब्दोत्पादनायेति शेषः ।

परिक्रम्येति । अभिमुखीभवितुं यथाच ध्वनिः सर्वैरपि एकरूपेणैव श्रुतो भवेदिति । भोः इत्यभिसम्बुध्य शब्दमुत्पादयति—अपराधमित्यादि । अपराधमनुद्दिश्य

१ 'सवीलनी' क. २ 'शः—सो' क. ३ या वृक्षाणाम' क. ग. ४. 'प्ता किष्किन्धा त' ख. ५ 'प्ता' ख. खपाठानुसरणे द्वितीयपादे गुप्तैः इति शोधनीयं भाति अस्माभिरिति विशेष्यं च योज्यम् । ६ 'मः—बाढम्' ख. ग. ७ 'परिक्रम्य' ख.

(नेपथ्ये) कथं[1] कथं सुग्रीव इति ।

(ततः प्रविशति वाली, गृहीतवस्त्रया[2] तारया सह)

वाली—कथं कथं सुग्रीव इति ।

तारे विमुञ्च मम वस्त्रमनिन्दिताङ्गि
प्रस्रस्तवक्त्रनयने किमसि प्रवृत्ता ।
सुग्रीवमद्य समरे विनिपात्यमानं
तं पश्य शोणितपरिप्लुतसर्वगात्रम्[3] ॥ ६ ॥

तारा—पसीअउ[4] पसीअउ महाराओ, अप्पेण[5] कारणेण ण[6] आगमिस्सिइ[7] सुग्गीओ[8] । ता अमच्चवग्गेण सह सम्मन्तिअ[9] । (क)

क—(प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः अल्पेन कारणेन नागमिष्यति सुग्रीवः । तदमात्यवर्गेण सह संमन्त्र्य गन्तव्यम्) ।

अनिमित्तीकृत्य अनिर्दिश्य अपराधं विनेत्यर्थः । विभो वालिन् त्वया अहं परित्यक्तः उज्झितः । तस्माद् युद्धे प्रहरणे तव पादशुश्रूषां कर्तुमहमभिलषामि । त्वया सह युद्धाय सन्नद्धोऽहमिति तात्पर्यम् ॥ ८ ॥

अतुल्यपराक्रममात्मानं मन्यमानो वाली पूर्वोक्तं श्रुत्वा विशिष्य च चतुर्थपादप्रसक्तं सुग्रीवं स्वानुजं युद्धार्थमागतं विदित्वाऽतिशयान आह—कथमित्यादि । कथमिति वीप्सा अतिशये ।

वाली तारया सह रङ्गे प्रविशतीत्याह—तत इत्यादि ।

तारे इति । अनिन्दिताङ्गि शोभने प्रस्रस्तानि विक्लवानि वक्त्रनयनानि यस्यास्तादृशे । हे तारे किं प्रवृत्तासि युद्धसन्नाहं विदित्वा किं भयात् ममोत्तरीयं गृहीतुं प्रवृत्तासीत्यर्थः । सुग्रीव एवेदानीं मया सह युद्धाय सन्नह्यति, स च मे निस्सारः । तमहं क्षणेनाऽनायासेन विनिपातयितुं समर्थोऽस्मि । तन्मा भीः इत्याह—सुग्रीव- । अद्य प्रवर्त्तमाने समरे मया विनिपात्यमानं शोणितपरिप्लुतसर्वगात्रं रक्तदिग्धकलेबरं सुग्रीवं त्वं पश्य इदानीमेव पश्यसीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सानुक्रोशा तारा न तत्कर्तव्यमित्याह—पसीअउ इत्यादि । अल्पेन कारणेन अल्पं कारणं पुरस्कृत्य सुग्रीवो युद्धाय नासज्जते, किन्तु प्रभूतबलवर्ग एवागच्छेत् । तस्मान्न त्वया अविचार्य किमपि कर्तव्यम् । अमात्यवर्गैः सह आलोच्य युद्धाय

---

१ 'कथं सु' क. २ 'ली तारागृहीतवसनः' क. ३ 'तवक्त्रनेत्रे' क. ख. ग. घ.
४ 'पसीददुम' क. ५ 'अगाप्पे' क. ख. ङ. ६ 'गोण आ' क. ख. ङ.
७ 'मिस्सिदि' क. ८ 'ग्गीवो' क. ९ 'म्मन्थिअ' क.

वाली—आः

शक्रो वा भवतु गतिः शशांकवक्त्रे
शत्रोर्मे निशितपरश्वथः शिवो वा।
नालं मामभिमुखमेत्य संप्रहर्तुं
विष्णुर्वा विकसितपुण्डरीकनेत्रः॥ १०॥

तारा—पसीअदु पसीअदु महाराओ। इमस्स जणस्स अणुग्गहं[3]
दाव करेदुं अरिहदि महाराओ। (क)

वाली—श्रूयतां मत्पराक्रमः।

तारे मया खलु पुरामृतमन्थनेपि
गत्वा प्रसह्य सुरदानवदैत्यसंघान्
उत्फुल्लनेत्रमुरगेन्द्रमुदग्ररूप-
विस्मितास्ते॥ ११॥

तारा—पसीअदु पसीअदु महाराओ। (ख)

(क) प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः। अस्य जनस्यानुग्रहं तावत् कर्तुमर्हति महाराजः।

(ख) प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः।

सज्जो भवेत्यर्थः। 'शक्याशक्यपरिज्ञानं कुर्याद् बुध्या प्रसभया'। आगामिस्सदि सम्भावनायां लृट्।

उपदेशकर्त्री तारां तदुक्तं विषयमपि परिभवन्नाह—आः इति।

शक्र इत्यादि। निशितपरश्वथः तीक्ष्णपरशुः पुण्डरीकं सिताम्भोजम्। विकसितपुण्डरीकनेत्रः कमलनयनः इत्यर्थः। विष्णुशिवेन्द्रा देवा अपि मया सह युद्धाय न प्रभवन्तीत्यर्थः॥ १०॥

युद्धे सुग्रीवस्य जयं वालिनः स्वभर्तुः मरणं चाशंकमाना तारा स्वस्याऽनन्यशरणतां सूचयति—इमस्सेत्यादि।

तामपि ताराया वाचं विगणय्याह—श्रूयतामित्यादि।

स्वापदानमाह—तार इत्यादि। प्रसह्य प्रकर्षेण हासं कृत्वा। उत्फुल्लनेत्रं विकसितनयनं उरगेन्द्रं वासुकिनं उदग्ररूपं भीमरूपं आकृष्यमाणं मयेति शेषः। ते सुरदानवदैत्यसङ्घाः एवं महत्तरस्वापदानप्रकटनेन सुग्रीवनिधनस्य तुच्छतामवबोधयति॥ ११

आः इत्यादि—मम वशानुवर्तिनी भव। मम वाचमनुसर।

---

१ 'ली-श' क. २ 'सीदतुम' क. ख. ग. ङ. ३ 'हं दादुं अ' क. 'प्रहस्य' क. ५ 'सीदतुम' क.

वाली—आः[1], मम वशानुवर्तिनी[2] भव, प्रविश त्वमभ्यन्तरम् ।

तारा—एसा गच्छामि मन्दभाआ । (क)

(निष्क्रान्ता)

वाली—हन्त प्रविष्टा तारा । यावदहं[3] सुग्रीवं भग्नग्रीवं करोमि,

(द्रुतमुपगम्य[4]) सुग्रीव तिष्ठ तिष्ठ,

इन्द्रो वा शरणं तेऽस्तु प्रभुर्वा मधुसूदनः ।
मच्चक्षुष्पथमासाद्य सजीवो नैव यास्यसि ॥ १२ ॥

इत इतः[5] ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति महाराजः ।

(उभौ नियुद्धं[6] कुरुतः)

रामः—एष[7] एव वाली,

सन्दष्टोष्ठश्चण्डसंरक्तनेत्रो
मुष्टिं कृत्वा गाढमुद्वृत्तदंष्ट्रः[8] ।
गर्जन् भीमं वानरो भाति युद्धे
संवर्ताग्निः सन्दिधक्षुर्यथैव ॥ १३ ॥

लक्ष्मणः—सुग्रीवमपि[9] पश्यत्वार्यः,

(क) एषा गच्छामि मन्दभागा ।

वाचमाह—प्रविशेत्यादि ।

यत् श्रावितं तत् स्वभर्त्रा॰नानुसृतमिति भग्नाशया ताराऽऽह—एसेत्यादि ।

द्रुतमुपगम्य सुग्रीवसमीपमिति शेषः । इन्द्र इत्यादि ॥ १२ ॥

सन्दष्ट इत्यादि । सम्यग् दष्टौ ओष्ठौ उत्तराधरौ परस्परं येन सः, चण्डौ उभौ सम्यग्रक्तौ च नेत्रौ यस्य सः उद्वृत्ता उद्वर्तिता मुखादिति शेषः येन सः, भीमं भयंकरं यथा तथा गर्जन् रटन् वानरः वाली युद्धे भाति प्रकाशते । संवर्ताग्निः प्रलयाग्निः 'संवर्तः प्रलयः कल्पं इत्यमरः, सन्दिधक्षुः सन्दग्धुमिच्छुः यथा भासेत तद्वदिति एकदेशोपमा ॥ १३ ॥

सुग्रीवस्यापि प्रकृतिं निराह—विकसितेत्यादि । विकसितमुत्फुल्लं यत् शतपत्रं कुशेशयं तद्वद् रक्ते नेत्रे यस्य सः, कनकमयेन कार्तस्वरमयेन अंगदेन भूषणेन

---

१ 'हं म' क. २ 'नी भूयः प्र' क. ३ दहमपि सु' क. ४ 'भोः सुग्रीव ति' क. ५ 'इतइतः' इति नास्ति क. ६ 'भौ यु' क. ७ 'एष वा' क. ८ 'मुद्रिक्तदं' क. ९ 'मभिप' क.

विकसितशतपत्ररक्तनेत्रः[1] कनकमयांगदनद्धपीनबाहुः
हरिवरमुपयाति[2] वानरत्वाद् गुरुमभिभूय सतां विहाय वृत्तम् ॥१४॥

वालिना ताडितः पतितः सुग्रीवः ।

हनुमान्[3]—हा धिक्, (ससंभ्रमं राममुपगम्य) जयतु देवः ।
अस्यैषावस्था ।
बलवान् वानरेन्द्रस्तु दुर्बलश्च पतिर्मम[4] ।
अवस्थां शपथश्चैव सर्वमार्येण चिन्त्यताम् ॥ १५ ॥

रामः—हनूमन् अलमलं[5] सम्भ्रमेण । एतदनुष्ठीयते । (शरं मुक्त्वा)
हन्त पतितो वाली ।

लक्ष्मणः—एषं[6] एष वाली,
रुधिरकलितगात्रः स्रस्तसंरक्तनेत्रः
कठिनविपुलबाहुः काललोकं विविक्षुः

नद्धेन पीनौ बाहू यस्य सः सतां वृत्तं चरितं विहाय विवेकपुरस्कृतं साध्वाचारं त्यक्त्वा, वानरत्वात् अविवेकात् गुरुं ज्येष्ठभ्रातरं हरिवरं वालिनं अभिभूय नैव उपयाति । विवेकिनस्तु ज्येष्ठभ्रात्रा सह युद्धाय नैव सन्नह्येरन् ॥ १४ ॥

वालिनेति । वालिताडनेनोपक्षीणबलः पुनः प्रहर्तुमक्षमः सन् सुग्रीवः पतितः पततीत्यर्थः ।

हा धिक् कष्टम् ।

ससंभ्रममिति । स्वामिनः शत्रुताडनात् पतनं संभ्रमकारणम् ।

सुग्रीवस्यानेनापजयमाशंकमानः हनुमान् श्रीरामस्य, सहायमिच्छन् सुग्रीवावस्थां विनिवेदयति—जयत्वित्यादि । अस्य सुग्रीवस्य, एषा शोचनीया ।

बलवानित्यादि, वानरेन्द्रः वाली दुर्बलः बलहीनः, अवस्था सुग्रीवस्येति शेषः, शपथः मत्सायकाभिहतेत्यादि श्लोकेन प्रतिपादितः रामस्य शपथः चिन्त्यतां चिन्तयित्वा अवसरोचितं साहाय्यं सुग्रीवस्य करोतु भवानिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

एतदनुष्ठीयते, एतत् अनुष्ठेयं सुग्रीवस्य जयप्रापकं शत्रुनाशकं च कार्यं साहाय्यरूपं इत्यर्थः । शरमोचनाव्यवहितानन्तरक्षणमेव वालिनं पतितं दृष्ट्वाह—हन्तेत्यादि । अत्र रामेण प्रच्छन्नेन शरो मोचितः । न तु रामस्य सत्तावगता वालिना ।

निपातितं वालिनं निर्वर्णयति लक्ष्मणः—

एष एष इत्यादि । द्विरुक्तिः बाणप्रयोगसाफल्यप्रयुक्तसन्तोषेण ।

---

१ 'त्रवक्त्रने' क.　२ 'रमभिया' क.　३ 'हनु—जयतु देवः, हा धिक्, अस्यैषावस्था, बलवानि'त्यादि क.　४ 'स्थां शपथं चै' क.　५ 'अलं स' क.　६ 'एष वा' क.

अभिपतति कथञ्चिद् धीरमाकर्षमाणः
शरवरपरिवीतं शान्तवेगं शरीरम् ॥ १६ ॥

वाली—(मोहमुपगम्य, पुनः समाश्वस्य शरे नामाक्षराणि वाचयित्वा राममुद्दिश्य)

युक्तं भो नरपतिधर्ममास्थितेन
युद्धे मां छलयितुमक्रमेण राम ।
वीरेण व्यपगतधर्मसंशयेन
लोकानां छलमपनेतुमुद्यतेन ॥ १७ ॥

हन्त भोः ।

भवता सौम्यरूपेण यशसो भाजनेन च ।
छलेन मां प्रहरता प्ररूढमयशः कृतम् ॥ १८ ॥

रुधिरेति । रुधिरकलितगात्रः रक्तदिग्धशरीरः कलिल इत्यपि पाठः । कलिलं आर्द्रं । स्रस्तसंरक्तनेत्रः स्रस्तो दीनो अथवा अन्तर्मग्नौ संरक्तो ताम्रौ नेत्रौ यस्य सः कठिनौ दृढौ विपुलौ विस्तृतौ च बाहू यस्य सः, काललोकं यमसदनं विविक्षुः गन्तुमिच्छुः, शरवरपरिवीतं शरवरेण श्रीरामसायकेन व्रणितं शान्तवेगं क्षीणबलं कायं धीरं यथा तथा आकर्षमाणः सन् कथञ्चिदस्माकमभिमुखे मूर्छितः पतति । आकर्षमाण इति चानजन्तम् ॥ १६ ॥

अविज्ञातरामसन्निधानः वाली समाश्वस्य स्वपतननिमित्ते सायके श्रीरामस्य नामाक्षराणि दृष्ट्वा रामकृतं सायकप्रेषणं रामसान्निधानं च विदित्वा राममुद्दिश्याह—युक्तमित्यादि । नरपतिधर्ममास्थितेन क्षात्रधर्ममाश्रितेन, वीरेण, व्यपगतधर्मसंशयेन धर्मात् शंका व्यपगता यस्य तेनेत्यर्थः । लोकानां जनानां 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । छलं कापट्यमपनेतुमुद्यतेन निराकर्तुमुद्भूतवपुषा त्वया इति शेषः । मां अक्रमेण क्रममनादृत्य अन्यायेन प्रच्छन्नेनेति यावत् युद्धे छलयितुं वञ्चयितुं युक्तं किं इति शेषः । मां छलयितुं युक्तमिति स्वरकाकुना वचनम् ॥ १७ ॥

हन्त भो इति—हन्तेत्याश्चर्ये, भो इति सामान्यामन्त्रणे । हन्त भो इत्याश्चर्ये निपातसमुदायो वा ।

भवतेत्यादि—भवता मम वधः भवता भवत्कर्तृकः । सौम्यरूपेण शुभदर्शनेन यशसः कीर्तेः भाजनेन पात्रेण च छलेन प्रच्छन्नकृतकापट्येन मां प्रहरता प्रहरणेन विनिपातयता अयशः अकीर्तिः प्ररूढं कृतं स्थापितम् । यशःपात्रं शुभदर्शनश्च भवान् अयशः स्थापितवानितीदमाश्चर्यमिति भावः ॥ १८ ॥

---

१ 'पतितो वाली—(राममुद्दिश्य शरेण नामाक्षराणि वाचयित्वा) युक्त'मित्यादि क.   २. 'हं भोः' क.

भो राघव चीरवल्कलधारिणा वेषविपर्यस्तचित्तेन मम भ्रात्रा सह युद्धव्यग्रस्याधर्म्यः खलु प्रच्छन्नो वधः ।

रामः—कथमधर्म्यः खलु प्रच्छन्नो वध इति ।

वाली—कः संशयः ।

रामः—न खल्वेतत्, पश्य ।

> वागुराच्छन्नमाश्रित्य मृगाणामिष्यते वधः ।
> वध्यत्वाच्च मृगत्वाच्च भवाञ्छन्नेन दण्डितः ॥ १६ ॥

वाली—दण्ड्य इति मां भवान्मन्यते ।

रामः—कः संशयः ।

वाली—केन कारणेन ।

रामः—अगम्यागमनेन ।

वाली—अगम्यागमनेनेति. एषोऽस्माकं धर्म्मः ।

रामः—ननु युक्तं भोः,[1]

> भवता वानरेन्द्रेण धर्माधर्मौ विजानता ।

भो इत्यादि । चीरं च तत् वल्कलं च, वल्कलं तरुत्वक् । वेषविपर्यस्तचित्ते वेषात् सौम्यात् विपर्यस्तं चित्तं यस्य तेन । वेषाननुगुणहृदयेन । वेषस्तु सौम्य शुद्धश्च, हृदयं तु कठिनं भीमं चेति भावः । भ्रात्रा सह सुग्रीवेण सह युद्धव्यग्रः मया सह युद्धार्थं जागरूकस्य । युद्धे तव व्यग्रत्वं प्रच्छन्नसायकप्रेषणेनानुमितम् प्रच्छन्नः प्रच्छन्नप्रहारजनितः वधः मत्कर्मकवधः । अधर्म्यः धर्मादनपेतः न ।

न खल्वेतदित्यादि—अधर्म्य इत्येतन्न खलु, धर्म्य इत्यर्थः ।

वागुरेत्यादि । लोके तावद् प्रच्छन्नैरेव मनुजैः मृगा हन्यन्ते सुखग्रहणहेतोः त्वं च वध्यः मृगश्चासीति मया दण्डितोऽसीति भावः । तत्र वालिनो मृगत्वं वानरत्वादिति स्पष्टम् ॥ १६ ॥

दण्ड्य इत्यादि । दण्डमर्हतीति दण्ड्यः दण्डादित्वाद्यः ।

कथमहं वध्यो भवामीति पृच्छति—केनेत्यादि ।

तत्र कारणमाह—अगम्येति । अगम्यायां भ्रातुः सुग्रीवस्य भार्यायां गम विरुद्धप्रवृत्त्या वध्यो भवानसीति शेषः । अगम्यागमनं हि महापातककर्मस्वन्यतम तदाचरन् भवान् वध्योऽसीत्यर्थः ।

अगम्यागमनमस्माकं न दोष इत्याह—एषोऽस्माकमित्यादि ।

दोष एव भवतीति स्थापयन्नाह—भवतेति । धर्माधर्मौ अयं धर्मः अयम

---

1. 'युक्तं भो वा'. क.

आत्मानं मृगमुद्दिश्य भ्रातृदाराभिमर्शनम् ॥ २० ॥

वाली—भ्रातृदाराभिमर्शनेन तुल्यदोषयोरहमेव दण्डितो, न सुग्रीवः।

रामः—दण्डितस्त्वं हि दण्ड्यत्वाद्, अदण्ड्यो नैव दण्ड्यते।

वाली—सुग्रीवेणाभिमृष्टाभूद् धर्मपत्नी गुरोर्मम।

तस्य दाराभिमर्शेन कथं दण्ड्योऽस्मि राघव ॥ २१ ॥

रामः—न त्वेव हि कदाचिज्ज्येष्ठस्य यवीयसो दाराभिमर्शनम्।

वाली—हन्त अनुत्तरा वयम्। भवता दण्डितत्वाद् विगतपापोऽहं ननु।

रामः—एवमस्तु।

सुग्रीवः—हा धिक्।

करिकरसदृशौ गजेन्द्रगामि-
स्तव रिपुशस्त्रपरिक्षताङ्गदौ च।

इति विविच्य जानता भवता आत्मनि वा नरत्वबुद्धिमात्रेण यत् भ्रातृभार्यागमनं कृतं तत् ननु युक्तं अपि युक्तम्। अपीति प्रश्नार्थे। अविवेकिनस्तथा कुर्वन्ति, तेषां तत्र दोषो नास्ति। त्वं तु वानरोऽपि विवेकी सन् एवं कृतवानिति वध्यः भवस्येवेति तात्पर्यम्।

सुग्रीवोऽपि तुल्यदोषो दण्ड्य इत्याह—भ्रातृदारेत्यादि।

सुग्रीवकृतं दोषमुपपादयति—सुग्रीवेणेति। तस्य सुग्रीवस्य दाराभिमर्शः मया कृतः न्याय्य इति नाहं दण्ड्यो भवामीति तात्पर्यम्।

अपराधयोर्द्वयोर्मध्ये बालिकृतस्यासाधरणत्वात् स दण्ड्य इति निरूपयति। न त्वेवेत्यादि। अनुजभ्रातुः दाराभिमर्शनं ज्येष्ठस्य नैतत्पर्यन्तं श्रुतमिति असाधारणं कार्यं त्वया कृतमिति त्वं दण्ड्य एव भवसीति भावः।

देवांशत्वात् श्रीरामस्य तत्कृतो दण्डः स्वपापहारक इति तृप्तः बाली आह—भवतेत्यादि। एवं चेदानीं बाली अनुत्तरः सन् रामकृतं दण्डं न्याय्यं मन्यमानः स्वकीयां वैरबुद्धिं त्यक्त्वा रामास्त्रेण स्वस्य नाशः प्राप्तः पुण्यायैवेति तृप्तो बभूव।

वालिनो वैरत्यागं विदितवान् यदा तदा सञ्जातभ्रातृवात्सल्यभावः सुग्रीवः ज्येष्ठस्येदृशीमवस्थां दृष्ट्वानुतपतीवाह—करिकरेत्यादि। करिकरः गजस्य शुण्डादण्डः तत्तुल्यौ। गजेन्द्रगामिन् हरिवर इति सम्बुद्धिद्वयं वालिनमुद्दिश्य. रिपुशस्त्रेण राम-

---

१. 'नेतु' क २ 'णापि मृ' क।

अवनितलगतौ समीक्ष्य बाहू
हरिवर हा पततीव मेऽद्य चित्तम् ॥ २२ ॥

वाली—सुग्रीव अलमलं विषादेन। ईदृशो लोकधर्मः।

(नेपथ्ये) हाहा महाराओ। (क)

वाली—सुग्रीव संवार्यतां संवार्यतां स्त्रीजनः प्लवंगतं नार्हति मां द्रष्टुम्।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति महाराजः। हनुमन् एवं क्रियताम्।

हनुमान्—यदाज्ञापयति कुमारः, (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशत्यंगदो हनुमांश्च)

हनुमान्—अङ्गद इत इतः।

अङ्गदः—श्रुत्वा कालवशं यान्तं हरिमृक्षगणेश्वरम्।
समार्पैति तसन्तापः प्रयामि शिथिलक्रमः ॥ २३ ॥

हनुमन् कुत्र महाराजः।

हनुमान्—एष महाराजः,
शरनिर्भिन्नहृदयो विभाति धरणीतले।

(क) हा हा महाराजः।

बाणेन परिक्षतौ शिथिलितौ अंगदौ ययोस्तौ। अवनितलगतौ बाहू समीक्ष्य दृष्ट्वा मे चित्तमद्य पततीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २२ ॥

सुग्रीवेत्यादि—अलमिति वारणे, 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं' इत्यमरः। अलं शब्दस्य तृतीयान्तपदसान्निध्येन निष्फलाभिधायकत्वमपि। यदाहुः—
'भवति हि तृतीयान्तेन समन्वितमलं' इति।

रामास्त्रक्षतगात्रं मरणावस्थायामवस्थितं बालिनं स्वभर्तारं विदित्वा स्त्रीजनैः कृतमाक्रन्दमन्तर्जवनिकाभिर्वाग्भिः प्रकाशयति—हा हेत्यादि। शोचनीयमवस्थान्तरं प्रतिपन्ना वयमिति वाक्यशेषः। हाहाशब्दाभ्यां कष्टातिशयद्योतनसामर्थ्यात्।

सुग्रीवेत्यादि। एवं गतं एतदवस्थापन्नम्।

विदितवालिवृत्तान्तस्य बालिपुत्रस्यांगदस्य अन्त्यकाले वालिनं द्रष्टुमागतस्य प्रवेशमाह—तत इत्यादि।

अंगद इति। इत इतः आगम्यतामिति शेषः।

श्रुत्वेति। कालवशं कालाधीनं ऋक्षगणानामधिपं, प्राप्तव्यसनः अत एव शिथिलगतिः ॥ २३ ॥

१ 'अलं वि' क. २ 'तां स्त्री' क. ३ 'द इतः' क. ४ 'पतति स' क.
५ 'हनु-शर' इत्यादि क.

गुहशक्तिसमाक्रान्तो यथा क्रौञ्चावलोत्तमः ॥ २४ ॥

अङ्गदः—(उपसृत्य) हा महाराज,

अतिबलसुखशायी पूर्वमासीर्हरीन्द्रः
क्षितितलपरिवर्ती क्षीणसर्वाङ्गचेष्टः ।
शरवरपरिवीतं व्यक्तमुत्सृज्य देहं
किमभिलषसि वीर स्वर्गमद्याभिगन्तुम् ॥ २५ ॥

(इति भूमौ पतितः)

वाली—अङ्गद अलमलं विषादेन, भोः सुग्रीव,

मया कृतं दोषमपास्य बुध्या
त्वया हरीणामधिपेन सम्यक् ।
विमुच्य रोषं परिगृह्य धर्मं
कुलप्रवालं परिगृह्यतां नः ॥ २६ ॥

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति महाराजः ।

शरेत्यादि । निर्भिन्नं विदारितम् ॥ २४ ॥

अतीत्यादि । य इत्यर्थात् सिद्धम् स त्वमिति सम्बन्धः । पूर्वं त्वमतिबलोपजीवी अतिसुखोपजीवी चासीः । इदानीं तु रामसायकेन रुग्णः क्षितितले लुठन् नष्टसकलावयवव्यापारः दृश्यसे । तदहं मन्ये त्वं शरैः रुग्णं इमं स्थूलशरीरमुत्सृज्य वीरस्वर्गमभिलषसीति । उल्लेखः ॥ २५ ॥

वाली स्वान्त्यकाले स्वपुत्रं दुःखितमंगदं समाश्वासयति । अंगदेत्यादि ।

मयेत्यादि । दोषमगम्यागमनरूपं, अपास्य त्यक्त्वा हरीणां वानराणां हरिशब्दोऽनेकार्थः । स्वानन्तरावकाशित्वात् सुग्रीवस्य हरीणामाधिपत्यमुक्तम् । विमुच्य रोषं वैरमुज्झित्वा धर्मं प्रतिगृह्य नः कुलप्रवालं कुलधर्मः कुलस्यांकुरमिति वा परिगृह्यताम्, मत्सकाशादिति शेषः । कुलस्य प्रवालत्वकथनमत्र तस्य वृद्धिस्त्वया कर्तव्येति कर्तव्यताबोधनाय । अनेन हरीणामाधिपत्यं स्वस्मिन्निविष्टं सुग्रीवे न्यस्तम् ॥ २६ ॥

सुग्रीवश्च ज्येष्ठेनोक्तमनुसरति—यदित्यादि ।

भो इत्यादि । यस्मिन् कस्मिन् वापराधे विगीतत्वादपराधस्य वाचा उच्चारयितुमशक्ये इत्यर्थः । अनयोस्तव पुरोभूतयोर्वानरयोराविवेककृतं चापल्यं क्षन्तुं विवेकिष्वग्रतमः भवानर्हसीत्यर्थः । चापल्यप्रयुक्तत्वादपराधस्य क्षन्तुं योग्यता ।

मरणकाले तीर्थाचमनेन स्वात्मशुद्धिं सम्पादयितुं हनूमते तीर्थानयनं निर्दिशति—हनुमन्नित्यादि ।

---

१ 'सीद्धरी' क.　२ 'धा (पि ? भि) ग ख.'　३ '(भूमौ पतति)' क.　'नः ईदृशो लोकधर्मः । भोः' ख.　५ 'प्रतिगृ' ख.

वाली—भो राघव यस्मिन् कस्मिन् वापराधेऽनयोर्बानिरचापलं सन्तुमर्हसि ।

रामः—बाढम् ।

वाली—सुग्रीव प्रतिगृह्यतामसत्कुलधनं हेममाला ।

सुग्रीवः—अनुगृहीतोऽस्मि । (प्रतिगृह्णाति) ।

वाली—हनुमन् आपस्तावत् ।

हनुमान्—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः ।

वाली—(आचम्य) परित्यजन्तीव मां प्राणाः । इमा गंगाप्रभृतयो महानद्य एता उर्वश्याद्योऽप्सरसो मामभिगताः । एष सहस्रहंसप्रयुक्तो वीरवाही विमानः कालेन प्रेषितो मां नेतुमागतः । भवतु । अयमयमागच्छामि ।

(स्वर्यातः)

सर्वे—हाहा महाराज ।

रामः—हन्त स्वर्गं गतो वाली । सुग्रीव क्रियतामस्य संस्कारः ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति देवः ।

रामः—लक्ष्मण सुग्रीवस्याभिषेकः कल्प्यताम्,

आचम्येत्यादि । आचम्य आचमनं कृत्वा । मां अभिगताः मां स्वर्गलोकं नेतुमागता इत्यर्थः । सहस्रहंसप्रयुक्तः अनेकहंसपक्षिभिः आनीतः । वाहका हंसा इत्यर्थः । वीरवाही वीरं वोढुं शीलं यस्य सः । कालेन यथाकालं मम प्राणविच्युतिसमय इत्यर्थः । प्रेषितः देवैरिति शेषः । मां नेतुं स्वर्गं नेतुम् ।

हन्तेत्यादि । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः' इत्यमरः ।

जडस्य वालिशरीरस्य संस्कारं कर्तुं सुग्रीवं प्रेरयति—सुग्रीवेत्यादि । संस्कारः

विनापराधं वालिना विद्रावितस्य सुग्रीवस्य प्रभूतकोपस्य श्रीरामसाहाय्येन वालिना सह युद्धायागमनं, विदितागमनवृत्तान्तस्य वालिनः तारया निराकृतस्यापि अविचार्य युद्धे प्रवृत्तिः, वालिना बलवता सुग्रीवस्य विनिपातनं, तद् दृष्ट्वा हनुमदादीनां ससम्भ्रमाणां श्रीरामं प्रति विज्ञापनं, प्रच्छन्नस्य च रामस्य साहाय्यकरणप्रतिज्ञस्य वालिनमुद्दिश्य शरप्रेषणं, तेन विगतप्रज्ञस्य वालिनः पतनं, पुनः समाश्वासनं, अन्त्या-

---

१ 'भ:—एवमस्तु' ख. २ हनुमानित्यारभ्य आचम्येत्यन्तं नास्ति क. ३ 'सयु' क. ४ 'स्वर्गं गतः' क. ग.

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

प्रथमोऽङ्कः ।

वस्थां प्रतिपन्नं वालिनं द्रष्टुं कुमारस्यांगदस्यागमनं, तत्समाश्वासनं, सुग्रीवे वानराधिपत्यन्यासः, वालिनो वीरलोकप्राप्तिः, सुग्रीवस्याभिषेककल्पना च प्रथमेऽङ्के प्रतिपाद्यं वस्तु ।

इति प्रथमोऽङ्कः ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति ककुभः)

।ः—निष्ठितप्रायत्वात् कार्यस्याहारव्यापृताः सर्वे वानर[1]यूथपाः । तस्मादहमपि किञ्चिदाहारजातं सम्भाव[2]यामि । (तथा[3] करोति)

(प्रवि[4]श्य)

मुखः—पेसि[5]ओ ह्मि महाराएण सुग्गीवेण—अंअरामस्स किदोवआरप्पच्चुवआरणिमित्तं सव्वासु दिसासु सीदाविअअणे पेसि[6]आ सव्वे वाणरा आअदा । तेसं दक्खिणापहमु-

---

पुग्रीवः वालिनिहननेनस्वस्योपकृतवतः श्रीरामस्य प्रतिप्रियं कर्त्तुकामः सीता-ड्ुं सर्वा दिशो वानरा न् प्रेषयामास, तेषु च हनुमद्वर्जं सर्वे वानराः सीता-व प्रत्यागताः । हनुमांस्तु गृध्रवचनाद् रावणापहृतां सीतां विदित्वा लंका-र्थे सागरं लंघितवान् इतीमं वृत्तान्तं रंगद्वारा सामाजिकानवबोधयितुं वान-योः संवादरूपः मिश्रविष्कम्भः प्रस्तूयते । तत्र वानराधिपतिष्वन्यतमत्वात् स्य संस्कृतम्, वानरकिंकरेष्वन्यतमत्वाद् विलमुखस्य प्राकृतं च वचनं ा बद्धम् ।

ककुभस्य प्रवेशमाह—तत इति । निष्ठितप्रायत्वात् प्रायेणानुष्ठितत्वात्, निष्ठितं ढं । कार्यस्य सीताविचयनरूपस्य सर्वे वानरयूथपा वानरपतयः यूथ शब्दः वाची ।

'सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम्' इत्यमरः । तिर्यक्समूहो यूथं, ग्रामतिरश्चां वा सजातीयानां समूहः कुलमिति भेदः । सीताविचयने प्रेषितास्ते ज्ञीभूताः प्रत्यागताः सन्तः इदानीमाहारव्यापृताः आहारं कर्तुं गताः । तस्माद् ते गताः तस्मादहमपि किञ्चिदाहारजातं आहारं जातपदं सम्पातादायातं संभाव-। सम्पादयामि । अभ्यवहर्तुं गच्छामीत्यर्थः ।

सुग्रीवकिंकरः बिलमुखो नाम वानरः । तं प्रवेशयति—प्रविश्येति । कृतोपकार-पकारनिमित्तं कृतः य उपकारः वालिहननरूपः तस्य यः प्रत्युपकारः सीता-यनरूपः तन्निमित्तमित्यर्थः । दक्षिणापथमुखस्य सीताविचयनार्थं दक्षिणां दिश-प्रेषितः कुमार अंगदः प्रत्यागतो वानरेति ज्ञात्वा त्वरितमागच्छेत्यर्थः ।

---

१ 'रपतयः ख. ग. २ 'सम्पादया' ख. ३ 'तथा करोति' इति नास्ति क. ततः प्रविशति विलमुखः' ग. ५ 'सिदो' क. ६ 'सिदाः' क.

हस्स कुमारस्स अङ्गदस्स पवुत्तिं जाणिअ सिग्घं आअच्छासि । ता कहिं णु हु गओ कुमारो । (परिक्रम्याग्रतो विलोक्य) एसो अअकउहो, जावणं पुच्छामि । (उपसृत्य) सुहं अअस्स । (क)

ककुभः—अये बिलमुखः । कुतो भवान् ।

बिलमुखः—अअ महाराअस्स सासणेण कुमारं अङ्गदं पेक्खिदुं आअदो ह्मि । (ख)

ककुभः—अपि कुशली आर्य रामो महाराजश्च ।

बिलमुखः—आम ।

ककुभः—कोऽभिप्रायो महाराजस्य ।

बिलमुखः—पेसिओ ह्मि । (ग) (इति[4] पूर्ववत् पठति)

ककुभः—किं न आनीषे निष्ठितमर्धं कार्यस्य ।

बिलमुखः—[6]किं किम् ।

(क) प्रेषितोऽस्मि महाराजेन सुग्रीवेण—आर्यरामस्य कृतोपकारप्रत्युपकारनिमित्तं सर्वासु दिशासु सीताविचयने प्रेषिताः सर्वे वानरा आगताः । तेषां दक्षिणापथमुखस्य कुमारस्याङ्गदस्य प्रवृत्तिं ज्ञात्वा शीघ्रमागच्छेति । तत् कुत्र नु खलु गतः कुमारः । एष आर्यककुभः । यावदेनं पृच्छामि, सुखमार्यस्य ।

(ख) आर्य महाराजस्य शासनेन कुमारमङ्गदं प्रेक्षितुमागतोऽस्मि ।

(ग) प्रेषितोऽस्मि ।

अवन्तीं समतिक्रम्य ऋक्षवन्तं च पर्वतम् ।
यो दक्षिणेन रेवायाः स देशो दक्षिणापथः ॥

इत्युक्तलक्षणो दक्षिणापथः ।

कुत इति । कस्मात्प्रदेशादागच्छसीत्यर्थः ।

आम इति । 'आं ज्ञातेऽथवा स्वीकारे' इति भरतः । आं शब्दो हलन्तोऽव्ययः ।

कोऽभिप्राय इति । महाराजस्य कीदृशमभिप्रायं पुरस्कृत्य तत्किंकरस्य तवात्रागमनमित्यर्थः । किमर्थं महाराजेन त्वमत्र प्रेषित इति तात्पर्यम् ।

किन्नेति । कार्यस्यार्धं सीताप्रवृत्तिविज्ञानरूपम् निष्ठितमनुष्ठितम् ।

---

१ 'म्यावलोक्य' क. २ 'अम्मो ए' ख. ३ 'बिलमुख कु' क. ४ 'ति पठति' क. ५ 'मर्थमार्य' क. ६ 'खः—किम्' क.

भः—श्रूयताम्,

लब्ध्वा वृत्तान्तं रामपत्न्याः खगेन्द्रात्
आरुह्यागेन्द्रं सद्विपेन्द्रं महेन्द्रम् ।
लंकामभ्येतुं वायुपुत्रेण शीघ्रं
वीर्यप्राबल्याल्लङ्घितः सागरोऽद्य ॥ १ ॥

तस्मादागच्छ कुमारपादमूलमेव संश्रयावः ।

(निष्क्रान्तौ)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति राक्षसीगणपरिवृता सीता)

सीता—हद्धि अदिधीरा खु म्हि मन्दभाआ, जा अय्यउत्तविरहिदा रक्खसराअभवणं आणीदा अणिट्ठाणि अणरिहाणि जहमणोरहप्पवुत्ताणि वअणाणि साविअमाणा जीवामि[2] मन्दभाआ । आदु अय्यउत्तसाअअप्पच्चएण कहं[3] वि अत्ताणं पंअवत्थावेमि । किंणु खु अज्ज पज्जालिअमाणे कम्मआरग्गिमण्डले उदअप्पसेओ विअ किञ्चि हिअअप्पसादो समुप्पण्णो । किं णु खु मं अन्तरेण पसण्णहिअओ अय्यउत्तो भवे । (क)

(क) हा धिक् अतिधीरा खल्वस्मि मन्दभागा । आर्यपुत्रविरहिता राक्षसराजभवनमानीताऽनिष्टान्यनर्हाणि यथामनोरथप्रवृत्तानि वचनानि श्राव्यमाणा जीवामि मन्दभागा अथवा आर्यपुत्रसायकप्रत्ययेन कथमप्यात्मानं पर्यवस्थापयामि, किन्नु खल्वद्य प्रज्वाल्यमाने कर्मकाराग्निमण्डले उदकप्रसेक इव किञ्चिद् हृदयप्रसादः समुत्पन्नः । किन्नु खलु मामन्तरेण प्रसन्नहृदय आर्यपुत्रो भवेत् ।

सीतायाश्च प्रवृत्तिः कथं केन विज्ञातेत्यादि कथयति—श्रूयतामिति ।

लब्ध्वेति । खगेन्द्राद् गृध्रात् जटायुषो मुखादित्यर्थः । रामपत्न्याः सीताया वृत्तान्तं लंकावासरूपं लब्ध्वा प्राप्य सद्विपेन्द्रं श्रेष्ठगजबहुलं महेन्द्रं महेन्द्राचलमारूढः, सागरादौन्नत्यमचलस्येति अचलारोहणे सागरलंघनं सुकरमिति । वायुपुत्रेण हनुमता शीघ्रं विना विलम्बं लंकां रावणराजधानीं अभ्येतुं प्राप्तुं वीर्यप्राबल्यात् स्वपराक्रमविभवेन सागरः लवणोदधिः लंघितः ॥ १ ॥

हनुमतः सीतासन्दर्शनं, सीतासमक्षं रामवृत्तान्तविज्ञापनं च प्रस्तोतुं प्रथमं सीताप्रवेशमाह—तत इत्यादि । ततः राक्षसीगणपरिवृता रक्षार्थं रावणेन नियमि-

१ 'दा जेण अ' क. २ 'मि आ' क. ३ 'हं चि अ' ख. ४ 'कमआ' ख, 'कमुआ' ह.

(ततः प्रविशति हनुमान् अङ्गुलीयकहस्तः)

हनुमान्—(लङ्कां प्रविश्य) अहो रावणभवनस्य विन्यासः ।

कनकरचितचित्रतोरणाढ्या
मणिवरविद्रुमशोभितप्रदेशा ।
विमलविकृतसञ्चितैर्विमानैः-
र्वियति महेन्द्रपुरीव भाति लङ्का ॥ २ ॥

ताभीः राक्षसीभिः परिवृता । मन्दभागा भाग्यहीना अहं अतिधीरा खल्वस्मि । तस्मात् धिक् निन्द्या । 'आर्यपुत्रेति सम्बोध्यः पतिः पत्नीजनेन तु' इति भरतः । तत्र कारणमाह—येत्यात्यादि । अहं आर्यपुत्रविरहिता श्रीरामविरहिता । न केवलं भर्तृविरहिता अपि तु राक्षसराजस्य रावणस्य भवनं गृहमानीता हठादिति शेषः, यथामनोरथप्रवृत्तानि अनालोच्याविर्भूतानि विगीतानि वचनानि परिवृताभी राक्षसीभिः सदा आश्रमाणा । निस्सहायाहं एवंविधैर्दुःखैरपि पच्यमाना जीवामि । तस्मादहमतिधीरैवास्मीति भावः । जीवितस्य पुनरपि भर्तृसमागमरूपं फलमस्तीत्याशंकते—अथवेति । आर्यपुत्रस्य श्रीरामस्य सायकेषु बाणेषु प्रत्ययेन विश्वासेन 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । श्रीरामप्रेषितैः सायकै रावणो हतो भवेदित्येवंरूपविश्वासेन कथमप्यात्मानं शोकाभितप्तं पर्यवस्थापयामि पुनः स्थिरीकरोमि । तादृशविश्वासस्य निमित्तभूतं स्वानुभवमुपक्षिपति—किन्विति । अथ इदानीम् । अयस्तक्षणार्थं चत्वरप्रदेशस्थकर्मकारस्यायस्कारस्य अग्निमण्डले सम्यक् प्रज्वाल्यमाने सति तस्मिन्नुदकप्रसेकः जलसेचनं यथा शान्ति उत्पादयेत् तद्वन्मम हृदयस्य प्रसादः समुत्पन्नः । प्रसादो दुःखाद्विरतिः । स च शुभसूचकः । हृदयप्रसादस्य कारणमुत्प्रेक्षते-किन्विति । मामन्तरेण मां प्रति ।

हनुमतः प्रवेशमाह--तत इति । अंगुलीयकहस्तः अंगुलीयकं हस्ते यस्य सः । 'अंगुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः । अंगुलीयकानयनं च तद्दर्शनेन सीताया हनुमति रामदूत इति प्रत्ययो यथा स्यादिति । अन्यथा राक्षसः कश्चिद्वानरवेषेण प्रतारयितुमागत इति सा शंकेत । वस्तुतस्तु अंगुलीयकस्योपयोगः न कुत्राप्यस्मिन् रूपके प्रस्तुतः । तस्मात् अंगुलीयकहस्त इति विशेषणं नावश्यकम् ।

अहो इत्यादि । विन्यासः संविधानम् ।

कनकेत्यादि । कनकरचितैश्चित्रतोरणैः पत्रतोरणमकरतोरणादिभिराढ्या प्रभूता विशिष्टा वा । मणिवरैः श्रेष्ठैः मणिभिः विद्रुमैर्मुक्ताफलैश्च शोभितः प्रदेशः प्रान्तदेशो यस्या लंकायाः सा । विमलानि यानि विकृतानि कृत्रिमसौन्दर्याणि, तैः सञ्चिता आविष्कृतशोभा तैर्विमानैः वियति स्वर्गे महेन्द्रपुरीव अमरावतीव लंका भाति

---

१ 'मान्—ल' क.   २ 'णस्य भवनवि' ख. क.

अहो नु खलु ।

एतां प्राप्य दशग्रीवो राजलक्ष्मीमनुत्तमाम् ।
विमार्गप्रतिपन्नत्वाद् व्यापादयितुमुद्यतः ॥ ३ ॥

(सर्वतो गत्वा) विचरितप्राया मया लङ्का ।

गर्भागारविनिष्कुटेषु बहुशः शालाविमानादिषु
स्नानागारनिशाचरेन्द्रभवनप्रासादहर्म्येषु च ।
पानागारनिशान्तदेशविवरेष्वाक्रान्तवानस्म्यहं
सर्वं भो विचितं न चैव नृपतेः पत्नी मया दृश्यते ॥ ४ ॥

अहो व्यर्थो मे परिश्रमः । भवतु, एतदुर्म्यांग्रमारुह्यावलोकयामि । (तथा कृत्वा) अये अयं प्रमदवनराशिः ।

इमं प्रविश्य परीक्षिष्ये । (प्रविश्यावलोक्य)

अहो प्रमदवनसमृद्धिः । इह हि,

कनकरचितविद्रुमेन्द्रनीलै-
र्विकृतमहाद्रुमपङ्क्तिचित्रदेशा ।

शोभते । अमरावतीसादृश्यं लंकाया उक्तम् ।

एतामिति--अनुत्तमां सर्वश्लाघ्यां एतां राजलक्ष्मीं प्राप्य स्थितः दशग्रीवः रावणः विमार्गप्रतिपन्नत्वाद् दुराचाराभिनिवेशात् एतामेव राज्यसम्पदं व्यापादयितुं नाशयितुमुद्यतः बद्धकक्षो जातः ॥ ३ ॥

विचरितेत्यादि । प्रायेण लंकायां सर्वोपि प्रदेशः मया आहिण्डित इत्यर्थः ।

विचरितान् प्रदेशान् वर्णयति ।--**गर्भेत्यादि** । गर्भागारेषु गृहमध्यभागेषु ये विनिष्कुटा स्त्रीनिवासप्रदेशाः तेषु, शालाविमानादिषु शालासु शालोपरिभागेषु यानि विमानानि तेषु तदन्तर्भागेष्वित्यर्थः । स्नानागारेषु स्नानार्थं यानि गृहाणि तेषु निशाचरेन्द्रस्य रावणस्य भवने गृहे ये प्रासादाः सौधा हर्म्याणि उत्तुंगगृहाणि तेषु च, पानागारेषु पानीयशालिकासु निशान्तदेशविवरेषु अन्तःपुरप्रदेशेषु च, बहुशः अनेकवारं, बहुश इति सन्ताने अहमाक्रान्तवानस्मि प्रविष्टवानस्मि । सीतामन्वेष्टुमिति शेषः । भोः इति कष्टार्थे । तस्य च कारणं स्वप्रयत्नस्य विफलीभावः । सर्वं स्थानं विचितं, नृपतेः पत्नी सीता तु मया न दृश्यते ॥४॥

अहो इत्यादि । इमं प्रमदवनम् ।

प्रमदवनसमृद्धिं वर्णयति--कनकेति, कनकेन सुवर्णेन रचिता आरोपितसौन्दर्या ये विद्रुमाः प्रवाला इन्द्रनीला मणयश्च तैः, रुचिरतरनगा मनोज्ञतर-

१ 'वने प्रा' क. २ 'न्तरेषु वि' क. ३ 'आरुह्यावलोक्य' ख. घ.
४ 'रजत' क.

रुचिरतरै[1]र्नगा विभाति शुभ्रा
नभसि सुरेन्द्रविहारभूमिकल्पा ॥ ५ ॥

अपि च,

चित्रप्रस्रुतहेमधातुरुचिराः शैलाश्च दृष्टा मया
नानावारिचराण्डजैर्विरचिता दृष्टा मया दीर्घिकाः ।
नित्यं पुष्पफलाढ्यपादपयुता देशाश्च दृष्टा मया
सर्वं दृष्टमिदं हि रावणगृहे सीता न दृष्टा मया ॥ ६ ॥

को नु खल्वेतस्मिन् प्रदेशे सप्रभ इव दृश्यते[4] । तत्र तावदवलोकयामि । (तथा कृत्वा) अये का नु खल्वियम् ।

राक्षसीभिः परिवृता विकृताभिः सुमध्यमा ।
नीलजीमूतमध्यस्था विद्युल्लेखेव शोभते ॥ ७ ॥

यैषा,

असितभुजगकल्पां धारयन्त्येकवेणीं

क्रीडापर्वतका, विकृता उद्यानपालकैः स्वयं वर्धिता ये महाद्रुमा सालादयः तेषां पंक्तिभिः चित्रदेशा विचित्रप्रदेशा शुभ्रा निर्मला प्रमदवनभूमिः नभसि सुरेन्द्रस्य या विहारभूमिः तद्वत् शोभते ॥ ५ ॥

चित्रेति । चित्रं नानाप्रकारेण प्रस्रुता प्रस्यन्दिता हेमधातवः हारिद्रधातवः तैः रुचिरा मनोज्ञा शैला मया दृष्टाः, नानावारिचराण्डजैर्विरचिता: विचरितेति स्यात् । नानाविधा ये जलसञ्चारिपक्षिविशेषाः सारसादयः नैर्विशिष्टा दीर्घिकाः तटाकाश्च मया अत्र प्रमदवने दृष्टाः, तथा नित्यं सदा पुष्पैः फलैश्च आढ्या प्रभूता ये पादपा वृक्षाः तैः संहिता प्रदेशाश्च मया दृष्टाः । रावणगृहे पूर्वोक्तं सर्वमिदं दृष्टम् । सीता तु मया न दृष्टा ॥ ६ ॥

को न्वित्यादि । एतस्मिन् प्रदेशे प्रमदवनप्रदेशे को नु खलु असाधारणो जनः सप्रभः कान्तिविशिष्ट इव दृश्यते । तत्र यत्र कान्तिवैशिष्यं दृश्यते तस्मिन्प्रदेशे ।

अवलोकनेन स्त्रीप्रकृतिं विदित्वाह—अये इत्यादि ।

राक्षसीभिरिति । राक्षसस्त्रीभिः विकृताभि र्निन्द्यवेषाभिः परितो वृता, तस्मादेवास्या सुमध्यमात्वम् । नीलजीमूतमध्यस्था सजलजलधरस्य मध्ये वर्तमाना विद्युल्लेखेव तडिदिव शोभते । नीलजीमूतसादृश्यं राक्षसीनां, तडित्सादृश्यं सुमध्यमायाः । उपमा ॥ ७ ॥

सुमध्यमायास्तात्कालिकीमवस्थामाह—**असितेति** । असितभुजगः कृष्णसर्पः तत्तुल्यवर्णादीर्घां एकवेणीं केशपाशं धारयन्ती, करपरिमितमध्या मुष्टिमात्रमध्य-

---

१ 'तरुन' क. २ 'राजितैर्वि' क. ३ 'सा दर्शिता' घ. ४ 'ते' येषा—असिते'त्यादि क.

करपरिमितमध्या कान्तसंसक्तचित्ता ।
अनशनकृशदेहा बाष्पसंसिक्तवक्त्रा
सरसिजवनमालेवातपे विप्रविद्धा ॥ ६ ॥

अये कथं दीपिकावलोकः । (विलोक्य) अये रावणः ।

मणिविरचितमौलिश्चारुताम्रायताक्षो
मदसललितगामी मत्तमातङ्गलीलः ।
युवतिजननिकाये भात्यसौ राक्षसेशो
हरिरिव हरिणीनामन्तरे चेष्टमानः ॥ १० ॥

किमिदानीं करिष्ये । भवतु । दृष्टम् । एनमशोकपादपमारुह्य कोटरान्तरितो भूत्वा इदं वृत्तान्तं ज्ञास्यामि । (तथा करोति) ।

प्रदेशा, कान्ते श्रीरामे संसक्तं व्यापृतं चित्तं स्वान्तं यस्यास्ताहशी, अनशनेन आहाराभावेन कृशः देहः यस्याः सा, बाष्पैः नयनजलैः संसिक्तं वक्त्रं यस्याः सा, आतपे विप्रविद्धा दीना त्यक्ता वा सरसिजवनमालेव स्थिता वनपुष्पैः ग्रथिता माला वनमाला । लक्षणं तु,

आजानुलम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्वला ।
मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥ इति ।

अत्र नवमालेत्येव पाठः स्यात् । सरसिजैः ग्रथिता या नूतनमाला, सा यथा आतपे शोषमुपयाति तद्वदित्यर्थः । सरसिजवनमालेति यथाश्रुतपाठे तु वनोत्पन्नैः सरसिजैर्ग्रथिता मालेति अर्थः कल्प्यः ॥ ६ ॥

प्रमदवने रावणसन्निधानमाह—अये इत्यादि ।

मणीति—मणिभिर्विरचितः निर्मितः किरीटः यस्य सः, चारुताम्रायताक्षः चारुणी ताम्रे आयते चाक्षिणी यस्य सः, मदेन औद्धत्येन सललितं लीलासहितं यथा तथा गमनशीलं यस्य सः । मत्तमातंगलीलः मदोद्धतगजेन्द्रस्य लीलेव लीला यस्य सः । ताहशोऽयं राक्षसेन्द्रः रावणः हरिणीनामन्तरे मृगीणामन्तरे चेष्टमानः व्यर्थविगीतचेष्टाविशिष्टः हरिरिव सिंह इव युवतिजननिकाये तरुणीजनसमूहे चेष्टमानः भाति । यथा सिंहः हरिणीनां प्रतिभयकारी तद्वद् युवतीनां प्रतिभयकारी रावण इत्यर्थः ॥ १० ॥

किमित्यादि । कोटरान्तरितः वृक्षस्य गुहाद्वारं कोटरः तत्र अन्तरितः अन्तर्भूतः । यथान्ये न पश्येयुः तथेत्यर्थः । इदं वृत्तान्तं तस्मिन् वृत्तान्ते वर्तिष्यमाणम् । रावणः किं करिष्यतीति पश्यामीति तात्पर्यम् ।

---

१ 'अये' इति नास्ति. क. २ 'विलोक्य' इति नास्ति. क. ३ 'दविगलितगा' क. ४ 'नसमूहे' क. ग. 'नसमीपे' ङ. ५ 'स्वयं रा' क. ६ 'मवलेनमशोक' क. ७ 'न्तर्हितो' क. ८ 'या कृत्वा' क.

(ततः प्रविशति रावणः सपरिवारः)

रावणः—

विख्यास्त्रैः सुरदैत्यदानवचमूविद्रावणं रावणं
युद्धे क्रुद्धसुरेभदन्तकुलिशव्यालीढवक्षःस्थलम्[1] ।
सीता मामविवेकिनी न[2] रमते सक्ता च मुग्धेक्षणा
क्षुद्रे क्षत्रियतापसे ध्रुवमहो दैवस्य विभ्रक्रिया[3] ॥ १० ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य[4]) एष एष चन्द्रमाः,
रजतरचितदर्पणप्रकाशः
करनिकरैर्हृदयं ममाभिपीड्य,
उदयति गगने विजृम्भमाणः
कुमुदवनप्रियबान्धवः शशाङ्कः ॥ ११ ॥

(परिक्रम्य[5]) एषा सीता पादपमूलमाश्रित्य ध्यानसंवीतहृदयान-

रावणस्य प्रवेशमाह—तत इति ।

रावणः स्वश्लाघां स्फोरयति—दिव्येति । सुरदैत्यदानवचमूनां विद्रावणं नाशकरं, विद्रावयतीति विद्रावणः । द्रुवेगितायां गतौ । युद्धे क्रुद्धः यः देवेन्द्रस्य गजः तस्य दन्त एव कुलिशः वज्रं तेन व्यालीढं विद्धं वक्षःस्थलं यस्य तादृशं मां उद्दिश्येति शेषः । अविवेकिनी विवेकरहिता सीता न रमते मयि अनुरागयुक्ता न भवति, क्षुद्रे तुच्छे क्षत्रियतापसे रामे मुग्धेक्षणा सक्ता च अनुरक्ता च । ध्रुवं नूनम् । बलसम्पदादिविशिष्टे मयि न सक्ता तद्रहिते क्षुद्रपुरुषे आसक्ता चेतीदमहो आश्चर्यम् । दैवस्य विभ्रक्रिया,मय्यासक्ता न भवतीत्यत्र कारणं दैवस्य विभ्रक्रियेत्यर्थः ॥ १० ॥

चन्द्रोऽपि स्वस्य सन्तापकर इत्याह—रजतेति । दर्पणः स्वत एव श्वेतः ततोपि रजतपट्टिकायां निबद्धो मुकुरः श्वेततरः तस्य प्रकाश इव प्रकाशो यस्य सः । करनिकरैः किरणसमूहैः मम चित्तं तापयित्वा अभिपीड्य समानकाले क्त्वा प्रत्ययः । वक्त्रं व्यादाय स्वपितीति वत् । गगने विजृम्भमाणः आकाशमण्डले कृतप्रसारः । कुमुदवनप्रियबन्धुः, चन्द्रोदये हि कुमुदा विकसन्ति । शशांकः चन्द्रः उदयति । अत्र शशांक इति विशेष्यपदसत्वाद् वाक्यखण्डस्थचन्द्रमा इति पदस्यान्वयः कुत्रेति चिन्त्यम् ॥ ११ ॥

एषेत्यादि । ध्यानसंवीतहृदया ध्यानैकाग्रचित्ता अनाहारेण दीनं वदनं यस्याः सा, स्वदेहमिव प्रवेष्टुकामा अन्यासंगं परिहर्तुकामा इत्यर्थः । संगूढौ संगुप्तौ

---

१ 'शस्त्रो त्कृष्टवक्षःस्थले' क २ 'नरपते'. क. ३ 'त्वयो न्नु'. क. ४ 'क्व एष चन्द्रः'. क. ५ (परिक्रम्य) इति नास्ति क. ६ 'पमा'. क.

शनकामथवना सदेहमिव प्रवेष्टुकामा सङ्गूढस्तनोदरी दुर्दिनान्तर्गता चन्द्रलेखेव राक्षसीगणपरिवृतोपविष्टा । यैषा,

अपास्य भोगान् मां चैव श्रियं च महतीमिमाम् ।
मानुषे न्यस्तहृदया नैव वश्यत्वमागता ॥ १२ ॥

हनुमान्—हन्त सुविज्ञातम् ।

इयं सा राजतनया पत्नी रामस्य मैथिली ।
सिंहदर्शनवित्रस्ता मृगीव परितप्यते ॥ १३ ॥

रावणः—(उपेत्य)

सीते त्यज त्वं व्रतमुग्रचर्यं
भजस्व मां भामिनि सर्वगात्रैः ।
अपास्य तं मानुषमद्य भद्रे
गतायुषं कामपथान्निवृत्तम् ॥ १४ ॥

सीता—हस्सो खु रावणओ, जो वअणगअसिद्धिं वि ण जाणादि । (क)

हनुमान्—(सक्रोधं) अहो रावणस्यावलेपः ।

(क) ह्रास्यः खलु रावणकः, यो वचनगतसिद्धिमपि न जानाति ।

स्तनौ संगुप्तमुदरं च यस्याः सा । दुर्दिनान्तर्गता 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिन' मित्यमरः ।

अपास्येति । भोगान् भोगयोग्यान् विषयान् इमां मत्संलभ्यां महतीं श्रियं ऐश्वर्यसम्पदं अपास्य त्यक्त्वा मानुषे रामे न्यस्तं हृदयं यया सा तथाभूता सीता मम वश्यत्वं नैवागता । ममैतादृशं भाग्यं ज्ञात्वापि न मम वशमागता इत्यर्थः ॥१२॥

सीताविषयकं रावणजल्पितं श्रुत्वा हनुमान् सुमध्यमां तां सीतामवगच्छति—हन्तेति ।

इयमिति । इयं सन्निहिता पादपमूलमाश्रित्य स्थिता सिंहदर्शनेन भयविह्वला मृगी यथा परितप्येत तद्वदियं सीता रावणदर्शनेन भयविह्वला परितप्यते ।

सीते इति । उग्रचर्यं उग्रा चर्या यस्याः । दुरनुष्ठेयमित्यर्थः । व्रतं स्वभर्तृध्यानरूपं, सर्वगात्रैः मनसा वाचा कर्मणा च इत्यर्थः । कामपथात् ऐहिकान्निवृत्तं, गता-

हस्सो इत्यादि । वचनं शापवाक्यं आशीर्वाक्यं वा गता आश्रिता सिद्धिः अशुभनिष्पत्तिः शुभनिष्पत्तिर्वा यद्यास्तां वचनगतसिद्धिम् । पातिव्रत्यमहिम्ना वाङ्मा

---

१ 'उपेत्य' इति नास्ति. क. २ 'खु सिरा' ख. ग. घ. च. 'खु लावणो'. क.

तौ च बाहू न विज्ञाय तथापि सुमहद् धनुः ।
सायकं चापि रामस्य गतायुरिति भाषते ॥ १५ ॥

न[1] शक्नोमि रोषं धारयितुम् । भवतु, अहमेवार्यरामस्य कार्यं साधयामि । अथवा,

यद्यहं रावणं हन्मि कार्यसिद्धिर्भविष्यति ।
यदि मां प्रहरेद् रक्षो महत् कार्यं विपद्यते ॥ १६ ॥

रावणः—वरतनु तनुगात्रि कान्तनेत्रे
कुवलयदाम[2]निभां विमुच्य वेणीम् ।
बहुविधमणिरत्नभूषिताङ्गं
दशशिरसं[3] मनसा भजस्व देवि ॥ १७ ॥

सीता—हं विपरीओ खु धम्मो, जं जीवदि खु अअं पापरक्खसो । (क)

रावणः—ननु देवि ।

सीता—सत्तो सि । (ख)

रावणः—हहह, अहो पतिव्रतायास्तेजः ।

देवाः सेन्द्रादयो भग्नाः दानवाश्च मया रणे ।
सोऽहं मोहं गतोऽस्म्यद्य सीतायास्त्रिभिरक्षरैः ॥ १८ ॥

(क) हं विपरीतः खलु धर्मः । यद् जीवति खल्वयं पापराक्षसः ।

(ख) शप्तोऽसि ।

त्रेणु दुर्जननिग्रहणशक्तां मामिति शेषः । वचनगतां सिद्धिं । साधुव्यवहारे अनुग्रहो भवति । असद्व्यवहारे न इति न जानातीत्यर्थः ।

अहो इत्यादि । अवलेपो गर्वः ।

तौ चेति । बाहू श्रीरामस्येति शेषः ॥ १५ ॥

सीते त्वमित्यादि श्लोकगतं गतायुषमित्यसत्यवचनं रावणस्य श्रुत्वा हनुमान् अतीव क्रुद्धः रावणहननं चिन्तयति—न शक्नोमीत्यादि । धारयितुं नियन्तुम् । आर्यरामस्य कार्यं रावणवधेन सीताप्रत्यानयनरूपम् ।

इदानीं रावणहनने अभिलषितफलप्राप्तेर्विरोधोस्तीति चिन्तयन्नाह—अथवा इति । स्पष्ट ॥ १६ ॥

वरतनुरिति । कुवलयपुष्पैः यद्दाम माल्यम् । कुवलयपुष्पं नीलवर्णम् । दशशिरसं मामिति शेषः । मय्यनुरक्ता भवेति तात्पर्यम् ॥ १७ ॥

हमित्यादि संवादचतुष्टयम् ।

देवा इति । त्रिभिरक्षरैः सीतोच्चारितैः सप्तोसि इत्येवंरूपैः ॥ १८ ॥

---

१ 'न' इति नास्ति. क. २ 'दामिनि तां वि' क. ३ 'सं सुमना' क.

(नेपथ्ये) जयतु देवः । जयतु लङ्केश्वरः । जयतु स्वामी । जयतु महाराजः । दश नाडिकाः पूर्णाः । अतिक्रामति स्नानवेला । इत इतो महाराजः ।

(निष्क्रान्तः सपरिवारो रावणः)

हनुमान्—हन्त निर्गतो रावणः, सुप्ताश्च राक्षसस्त्रियः । अयं कालो देवीमुपसर्पितुम् । (कोटरादवरुह्य) जयत्वविधवा ।

प्रेषितोऽहं नरेन्द्रेण रामेण विदितात्मना ।
त्वद्गतस्नेहसन्तापविक्लवीकृतचेतसा ॥ १६ ॥

सीता—(आत्मगतं) कोणु खु अअं, पापरक्खसो अंअउत्तकेरओ त्ति अत्ताणं ववदिसिअ वाणररूवेण मं वञ्चिदुकामो भवे । भोदु, तुण्हिआ भविस्सम् । (क)

हनुमान्—कथं न प्रत्येति भवती । अलमन्यशङ्कया । श्रोतुमर्हति भवती ।

इक्ष्वाकुकुलदीपेन सन्धाय हरिणा त्वहम् ।

(क) को नु खल्वयं, पापराक्षस आर्यपुत्रसम्बन्धीत्यात्मानं व्यपदिश्य वानररूपेण मां वञ्चयितुकामो भवेत् । भवतु, तूष्णीका भविष्यामि ।

किंकरस्य स्नानवेलाबोधिकां नेपथ्यवाचमाह—जयत्विति । दशनाडिकाः उदयात्प्रभृतीत्यार्थम् ।

प्रेषित इति । त्वद्गतेन स्नेहेन प्रेम्णा सन्तापेन दुःखेन, पूर्वानुभूतदाम्पत्यसुखत्वात् स्नेहः, वियोगाद् दुःखं, विक्लवीकृतः व्याकुलीकृतः चेतश्चित्तं यस्य तेन ॥ १६ ॥

कोणुखु इत्यादि । तस्येदमित्यर्थे केरकं, व्यपदिश्य अलीकमुक्त्वा ।

कथमित्यादि । प्रत्येति विश्वसिति । अलमन्यशंकया राक्षसा वानरवेषेण प्रतारयन्तीति शंकया अलमित्यर्थः । श्रोतुमर्हति कोहमिति शेषः ।

स्वात्मानं निवेदयति—इक्ष्वाकुकुलेति । इक्ष्वाकुकुलदीपेन रामेण । इक्ष्वाकु-

---

१ 'दश नाडिकाः पूर्णाः । गतः पूर्वोयामः, अति' ग. घ. ङ. च. 'दश नाडिकाः पूर्णाः । अतिक्रामति स्नानवेला । प्रध्वनन्ति शंखपटहाः । इत' क. २ ष्क्रान्तो रावणः सपरिवारः. क. ३ 'हन्त' इति नास्ति. क. ४ 'कोटराद्' इति नास्ति. क. ५ 'न्तापाद् वि'. क. ख. ग. ङ. ६ 'किणु' क. ७ कथमप्रत्याख्यायति'. क. 'प्रत्याययति भ'. ग. 'प्रत्याययति देवा' ख. च. ८ 'हरिरित्यहं' क.

प्रेषितस्त्वद्विवित्यर्थं हनूमान् नाम वानरः ॥ २० ॥

सीता—(आत्मगतं) जो वा को वा भोदु । अंअउत्तणालङ्कीसंखेण अहं एदेण अभिभासिस्सम् । (प्रकाशं) भद्द को वुत्तन्तो

हनुमान्—भवति श्रूयताम्,

अनशनपरितप्तं पाण्डु ते क्षामवक्त्रं
तव वरगुणचिन्तावीतलावण्यलीलम् ।
वहति विगतधैर्यं ह्रीयमानं शरीरं
मनसिजशरदग्धं बाष्पपर्याकुलाक्षम् ॥ २१ ॥

सीता—(आत्मगतं) हद्धि वीलिआ खु ह्मि मन्दभाआ एवं सोअन्तं अंअउत्तं सुणिअ । अंअउत्तस्स विरहपरिस्समो वि मे सफलो सव्वुत्तो त्ति पेक्खामि, जदि खु अअं वाणरो सच्चं मन्तेदि । अंअउत्तस्स इमस्सिं जणे अणुक्कोसं परिस्समं च सुणिअ, सुहस्स दुक्खस्स अ अन्तरे डोलाअदि

र्नाम रामकुलकूटस्थो राजविशेषः । तत्सम्बन्धात्तद्वंश्या अपीक्ष्वाकवः । हरिणा सुग्रीवेण सन्धाय सन्धिं कृत्वा अहं त्वद्विचित्यर्थं त्वामन्वेष्टुं नाम्ना हनुमान् वानरः

भवतीत्यादि । श्रूयतां श्रीरामवृत्तान्त इति शेषः ।

अनशनेति । अनाहारेण परितप्तं शुष्कं पाण्डुवर्णं तव वरगुणानां श्रेष्ठगुणानां चिन्तया वीता गता लावण्यलीला यस्य तत् । लावण्यलक्षणं तु,

मुक्ताफलेषु छायाया तरलत्वमिवान्तरा ।
प्रतिभाति यदंगेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥ इति ।

क्षमावक्त्रं दीनमुखं, मनसिजशरदग्धं मन्मथशरेण दग्धं । मनसिजस्य शराः पञ्चेषवः,

अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमाल्लिका ।
नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ इति ।

यद्वा मोहनशोषणादयः शराः तैर्दग्धम् । सीतावियोगोऽत्र कारणम् । बाष्पजलैराकीर्णनेत्रं, ह्रीयमानं प्रतिदिनमपचीयमानं विगतधैर्यं गतधीरस्वभावं शरीरं वहति धारयति राम इत्यर्थम् । इति स्वभावोक्तिः ॥ २१ ॥

हद्धीत्यादि । व्रीडिता लज्जिता । एवं शोचन्तं मदर्थे एवमनुतप्यमानं, विरहप-

---

१ 'संज्ञा'. क. २ 'रयतील'. क. ३ (स्वगतं) बी. ग. ४ 'पीडिता खु'. क. च. 'अदिधीरा खु' ५ 'त्तो, जदि'. ग.

विश्र मे हिअअम् । (प्रकाशं) भद्द कहं तुझेहि अअउत्त-स्स संगमो जादो । (क)

हनुमान्—भवति श्रूयताम् ।

> हत्वा वालिनमाहवे कपिवरं त्वत्कारणादग्रजं
> सुग्रीवस्य कृतं नरेन्द्रतनये राज्यं हरीणां ततः ।
> राज्ञा त्वद्विचयाय चापि हरयः सर्वा दिशः प्रेषिताः
> तेषामस्म्यहमद्य गृध्रवचनात् त्वां देवि सम्प्राप्तवान् ॥ २२ ॥

अपि च ईदृशामिव ।

सीता—अहो अअरुणा क्खु इस्सरा एव्वं सोअन्तं अअउत्तं करअन्तो । (ख)

हनुमान्—भवति मा विषादेन । रामो हि,

(क) हा धिग् व्रीडिता खल्वस्मि मन्दभाग्या एवं शोचन्तमार्यपुत्रं श्रुत्वा । आर्यपुत्रस्य विरहपरिश्रमोऽपि मे सफलः संवृत्त इति पश्यामि, यदि खल्वयं वानरः सत्यं मन्त्रयते । आर्यपुत्रस्यास्मिन् जनेऽनुक्रोशं परिश्रमं च श्रुत्वा सुखस्य दुःखस्य चान्तरे दोलायत इव मे हृदयम् । भद्र कथं युष्माभिरार्यपुत्रस्य संगमो जातः ।

(ख) अहो अकरुणाः खल्वीश्वरा एवं शोचन्तमार्यपुत्रं कुर्वन्तः ।

रिश्रमः मत्प्रत्यानयनरूपफलसहित एव भवेत्, यद्ययं वानरः आर्यपुत्रेण प्रेषित एव सन् सत्यं ब्रूते अनुक्रोशं पश्चात्तापं विदित्वा ।

सुग्रीवसख्यस्य कारणादिकमाह—भवतीत्यादि ।

हत्वेति । हे नरेन्द्रतनये जनकपुत्रि सीते त्वत्कारणात् त्वन्निमित्तात् त्वां प्रत्यानेतुं सुग्रीवसाहाय्यस्यावश्यकत्वात् । सुग्रीवस्येति पदं मध्यमणिन्यायेन पूर्वत्र परत्र च सम्बध्यते । सुग्रीवस्याग्रजं ज्येष्ठं कपिवरं कपिश्रेष्ठं वालिनं आहवे युद्धे हत्वा ततः हरीणां वानराणां राज्यं सुग्रीवस्य कृतम् । सुग्रीवो रामेण वालिस्थाने अभिषिक्त इत्यर्थः । राज्ञा चापि सुग्रीवेण च त्वद्विचयाय त्वदन्वेषणार्थं हरयः वानराः सर्वास्वपि दिक्षु प्रेषिताः । तेषां वानराणां मध्ये अहं गृध्रवचनात् जटायुवचनात् त्वामिदानीं सम्प्राप्तवानस्मि ॥ २२ ॥

अपि चेत्यादि । ईदृशामिवेत्यनेन श्रीरामस्यावस्थां स्वैरमाह ।

अहो इति । देवानां कारुण्याभावाद् भाव्यरिष्टस्यावारणीयतया च स्वभर्तुरीदृशी शोच्यावस्था जातेति भावः ।

भवतीत्यादि । मा विषादेन दुःखेनालमित्यर्थः ।

१ 'शाम्र भामिनि' क, ख, ग, क, च,

प्रगृहीतमहाचापो वृतो वानरसेनया ।
समुद्धर्त्तुं[1] दशग्रीवं लङ्कामेवाभियास्यति ॥ २३ ॥

सीता—किण्णु खु सिविणो मए दिट्ठो[2] । भद्दं अवि सच्चं । ण आ-णामि । (क)

हनुमान्—[4](स्वगतं) भोः कष्टम् ।

एवं गाढं परिज्ञाय भर्तारं भर्तृवत्सला ।
न प्रत्यायति शोकार्त्ता यथा देहान्तरं गता ॥ २४ ॥

([5]प्रकाशं) भवति अयमिदानीं ।

समुदितवरचापबाणपाणिं
पतिमिह राजसुते तवानयामि ।

(क) किन्नु खलु स्वप्नो मया दृष्टः । भद्र अपि सत्यम् । न जानामि ।

प्रगृहीतेति । प्रकर्षेण गृहीतः महाचापः येन सः, वानरसेनया परिवृतः, मन्निवेदितवृत्तान्तः सन् दशग्रीवं समुद्धर्तुं लोकोपप्लवकारिणो दशग्रीवस्य कण्टकरूपत्वात् तं मूलतो निहन्तुं रामः अचिरेण लंकामेवागमिष्यति ॥ २३ ॥

द्वीपान्तरेऽस्मिन् स्वाभिजनप्रदेशाद् बह्वन्तरिते स्वानुकूलवाक्यश्रवणमसम्भावितं निश्चिन्वाना सर्वमपीदानीं श्रुतं प्रियवाक्यं सीता स्वप्न इत्याह—किण्णु इत्यादि । न जानामि इदं सत्यं वा नवेति न जानामीत्यर्थः ।

एवमिति । भर्तृवत्सला एवं भर्तारं गाढं दृढं परिज्ञाय विज्ञाय शोकार्ता दुःखपीडिता देहान्तरं गतेव न प्रत्यायति । प्रत्यायनीति प्रत्याङ्पूर्वोऽयतिः प्रत्येतीत्यर्थः । न विश्वसिति ।

समुदितेति । चापश्च बाणाश्च चापबाणाः समुदिताः समुद्धृताः श्रेष्ठा ये चापबाणाः पाणौ यस्य तादृशं तव पतिमिह शीघ्रमानयामि । मयि त्वं विगतसंशया त्यक्तराक्षसन्देहा भव । त्वमचिराद् विनीतशोका अपगतदुःखा नरवरपार्श्वगता श्रीरामसमीपगता च भविष्यसीति शेषः । भवसि इति पाठे वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ २४ ॥

रामदूतः कश्चित्सीतां विचेतुमागत इति रावणमवबोधयितुमुपायमन्विष्यन्नाह—कथमित्यादि ।

उपायो दृष्ट इत्याह—भवत्वित्यादि ।

परभृतेति । परभृतगणैः पिकसमूहैः जुष्टं पिकस्यशब्दः कुहू इति । परेणभृतः

---

१ 'विमृ' क. २ 'ट्ठो, भ' ख. ग. च. ३ 'द् स' क. ४ 'मान्—भोः' क. ५. 'प्रकाशं' इति नास्ति क.

भव हि[1] विगतसंशया मयि त्वं
नरवरपार्श्वगता विनीतशोका ॥ २५ ॥

सीता—भद्द एदं मे अवत्थं सुणिअ अअउत्तो जह सोअपरवसो ण होइ, तह मे वुत्तन्तं भणेहि । (क)

हनुमान्—यदाज्ञापयति भवती[2] ।

सीता—गच्छ कज्जसिद्धी होदु । (ख)

हनुमान्—अनुगृहीतोऽस्मि, (परिक्रम्य) कथमिदानीं ममागमनं रावणाय निवेदयामि । भवतु, दृष्टम् ।

परभृतगणजुष्टं पद्मषण्डाभिरामं
सुरुचिरतरुषण्डं तोयदाभं त्रिकूटम् ।
करचरणविमर्दैः काननं चूर्णयित्वा
विगतविषयदर्पं राक्षसेशं करोमि ॥ २६ ॥ (निष्क्रान्तौ)[4]

द्वितीयोऽङ्कः ।

(क) भद्र एतां मेऽवस्थां श्रुत्वार्यपुत्रो यथा शोकपरवशो न भवति, तथा मे वृत्तान्तं भण ।

(ख) गच्छ कार्यसिद्धिर्भवतु ।

पोषितः परभृतः । काकपिकयोः स्वरूपतो नास्ति भेदः । मन्दबुद्धिः काकः पिकशिशुं स्वापत्यमिति मत्वा आहारादिदानेन स्वनीडावस्थापनेन च पालयति । वसन्तकाले प्राप्ते सति जातस्वातन्त्र्यः पिकः काककृतमुपकारं विस्मृत्य यथेच्छं विहरति, श्लोकोऽपि वास्मिन्नर्थे—

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।
वसन्तकाले सम्प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥ इति ।

पद्मषण्डैः कमलसमूहैः अभिरामं मनोज्ञं सुरुचिरतरुषण्डं मनोज्ञतरुगणयुतं तोयदाभं जलधरशोभं त्रिकूटं अस्मिन् भग्ने त्रिकूट एव भग्नो भवति इति त्रिकूटमित्युक्तम् काननं करविमर्दैः चरणविमर्दैश्च चूर्णीकृत्य राक्षसेशं रावणं भोग्यविषयगताभिमानरहितं करोमि ॥ २६ ॥

द्वितीयेऽस्मिन्नङ्के सीतामन्वेष्टुं सर्वासु दिशासु सुग्रीवकृतं वानरप्रेषणं, हनुमद्वर्जमन्येषां वानराणां सीतामदृष्ट्वैव प्रत्यागमनं, गृध्रवचनाद्विदितसीतावृत्तान्तस्य हनुमतः सागरलंघनेन लंकाप्राप्तिः, सर्वेष्वपि प्रदेशेषु सीताविचयनं, प्रमदवनस्थपादपमूले सीतादर्शनं, श्रीरामवृत्तान्तनिवेदनं, रामदूतस्य स्वस्यागमनवृत्तान्तं रावणमवबोधयितुं उपायचिन्ता, प्रमदवनस्य भंजने सति रावणः स्वागमनं स्वयमेव अवबुध्येतेति तथा कर्तुं हनुमता निश्चयकरणं च, प्रतिपाद्यं वस्तु ॥

इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

१ 'सि' ख. 'ति' क. च. २ 'ती, साधयतु मां भवती, सी' ख. ३ 'द्दामलि'. क. ४ (इति निष्क्रान्ताः सर्वे). क.

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति शंकुकर्णः)

शंकुकर्णः—क इह भोः काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते । (प्रविश्य)

प्रतिहारी—अज्ज अहं विजआ । किं करीअदु । (क)

शंकुकर्णः—विजये निवेद्यतां निवेद्यतां महाराजाय

लङ्केश्वराय—भग्नप्रायाशोकवनिकेति, कुतः,

यस्यां (नः ? न) प्रियमण्डनापि महिषी देवस्य मण्डोदरी
स्नेहाल्लुम्पति पल्लवान्न च पुनर्वीजन्ति यस्यां भयात् ।
वीजन्तो मलयानिला अपि करैरस्पृष्टबालद्रुमा
सेयं शक्ररिपोरशोकवनिका भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥ १ ॥

(क) आर्य अहं विजया, किं क्रियताम् ।

हनुमता प्रमदवनमर्दनं कृतमिति वृत्तान्तं निवेदयितुं पात्रप्रवेशमुपक्षिपति—तत इत्यादि ।

क इहेत्यादि । क इह भो इति रावणभवनस्य बहिर्द्वारं पालयन् कः अत्र इत्यन्वेष्टुं उच्चैरुच्चारणम् । काञ्चनमयैस्तोरणैर्विन्यासैः सहितं द्वारं अशून्यं सनाथम् ।

प्रतीहारी प्रविश्य द्वारपालकमात्मानं निवेदयति—अज्ज इत्यादि । किं क्रियतां मया किं कर्तव्यम् । यत्कर्तुमवसरः प्राप्तस्तदुच्यतामित्यर्थः ।

विजये इत्यादि । प्रायेण भग्ना भग्नप्राया,

अशोकवनिकापारम्यं वर्णयति—यस्यामिति । प्रियमण्डना अलंकारप्रिया सत्यपि देवस्य रावणस्य महिषी पत्नी मण्डोदरी यस्यामशोकवनिकायां स्नेहात् प्रीतिविशेषात् पल्लवान् प्रवालान् न लुम्पति, पल्लवावचयं न करोति । पल्लवावचयकरणे शोभाया हानिः स्यादिति तमपि न करोतीत्यर्थः । यस्यामशोकवनिकायां भयाद् वस्तुतो रावणे एव भीतिः तन्निरूपिता भीतिः अशोकवनिकायामपीति बोध्यम् । वीजन्तश्चलन्तः मलयानिला अपि दाक्षिणात्यो वायुरपि न वीजन्ति-यथेष्टं न चलन्ति । वीजन्तीति पचाद्यजन्ताद् वीजशब्दादाचारक्विपं कृत्वा । करैः हस्तैरस्पृष्टा न स्पृष्टा बालद्रुमा विटपा यस्यां सा । करस्पर्शे सति विटपानां शोभाहानिः स्यादिति । सेयं प्रसिद्धा प्रभूतविभवा शक्ररिपो रावणस्य अशोकवनिका भग्ना भंजिता केनापि वानरेणेति शेषः । इति विज्ञाप्यतां निवेद्यतां रावण इत्यर्थम् ॥ १ ॥

१ 'करिअ'. क. २ 'तां म'. क. ३ 'ला रविकरै'. क. ४ 'भास्सेयं'. क.

प्रतिहारी—अय्य णिच्चं भट्टिपादमूले वत्तमाणस्स जणस्स अदिट्ठ-पुरुवो अअं सम्भमो । किं[2] एदं । (क)

शंकुकर्णः[3]—भवति अतिपाति कार्यमिदम् । शीघ्रं निवेद्यताम् ।

प्रतिहारी—अय्य इयं णिवेदेमि । (ख) (निष्क्रान्ता)

शंकुकर्णः[4]—(पुरतो विलोक्य) अये अयं महाराजो लङ्केश्वर इत एवा-भिवर्तते । य एषः,

अमलकमलसन्निभोग्रनेत्रः
कनकमयोज्ज्वलदीपिकैःपुरोगः ।
त्वरितमभिपतत्यसौ सरोषो
युगपरिणामसमुद्यतो यथार्कः ॥ २ ॥
(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रावणः)

रावणः—कथं कथं भो नववाक्यवादिन्
शृणोमि शीघ्रं वद केन चाद्य ।

(क) आर्य नित्यं भर्तृपादमूले वर्तमानस्य जनस्यादृष्टपूर्वोऽयं सम्भ्रमः । किमेतद् ।

(ख) आर्य इयं निवेदयामि ।

अय्य इत्यादि । एतावान् त्वराविशेषः इतः पूर्वं न दृष्ट इत्यर्थः ।

कार्यगौरवप्रयुक्त एव त्वराविशेष इत्याह—भवतीत्यादि, अतिपाति विलम्बना-सहम् । यदि निवेदने विलम्बः स्यात्तर्हि न केवलमशोकवनिकायाः अन्येषामपि भंजनं भवेदिति ।

अय्य इत्यादि ।

रावणस्यागमनमेव निवेदयति—अये इत्यादि ।

तं वर्णयति—य एष इति । दृश्यत इति शेषः ।

अमलेति । अमलकमलसन्निभे निर्मलपद्मतुल्ये उग्रे च नेत्रे यस्य सः । कनक-मये पात्रे उज्ज्वला कान्तिमती या दीपिका तयानुगम्यमानः दीपिकाहस्तैः यः पुरोगम्यते तादृशः । सरोषः सीताविषयकस्याभिप्रायस्यानिर्वाहात् (अशोकवनिका भग्नेति वाक्यश्रवणाद्वा) क्रुद्धः कल्पान्तकालोद्यतः सूर्य इव त्वरितमित एवाभिपतति॥२॥

कथमिति । रावणस्य त्रिलोकविजयिनः दोषं कुर्वन् कश्चिदेतावत्पर्यन्तं न दृष्टः श्रुतो वा, इदं तु अशोकवनिकाभंजनश्रवणं असाधारणं विद्यते । कथं कथं उक्तमिति

१ 'अ भ'. क. २ 'अय्य किं'. क. ३ 'र्णः—अ' ग. ४ 'तां . ५ 'र्णः—अये'. क. ङ. च. ६ 'प्रनेत्रः क. ७ 'पिकापु' क.

मुमूर्षुणा मुक्तभयेन धृष्टं
वनाभिमर्दात् परिधर्षितोऽहम् ॥ ३ ॥

शंकुकर्णः[1]—(उपसृत्य) जयतु महाराजः । अविदितागमनेन केनचिद् वानरेण ससंरम्भमभिमृदिताशोकवनिका[2] ।

रावणः—(सावज्ञं) कथं वानरेणेति । गच्छ, शीघ्रं निगृह्यानय ।

शंकुकर्णः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

रावणः—भवतु[3] ।

युधि जगत्त्रयभीतिकृतोऽपि मे
यदि कृतं त्रिदशैरिदमप्रियम् ।
अनुभवन्त्वचिरादमृताशिनः
फलमतो निजशाठ्यसमुद्भवम् ॥ ४ ॥

(प्रविश्य)

शंकुकर्णः—जयतु महाराजः । महाराज महाबलः खलु स वानरः । तेन खलु मृणालवदुत्पाटिताः सालवृक्षाः, मुष्टिना भग्ना[4] दारुपर्वतकाः[5], पाणितलाभ्याममिमृदितानि लतागृहाणि, नादेनैव विसंज्ञीकृताः प्रमदवनपालाः । तस्य ग्रहणसमर्थं बलमाज्ञापयितुमर्हति महाराजः ।

रावणः[6]—तेन हि किङ्कराणां सहस्रं बलमाज्ञापय वानरग्रहणाय ।

शेषः । नववाक्यवादिन् दूत कथं मर्तुमिच्छुः मुमूर्षुः तेन, मुक्तभयेन त्यक्तभयेन केन पुरुषेण चाद्य प्रमदवनभंजनाद्धेतोः अहं परिधर्षितोऽस्मि पराभूतो भवामि । धृष्टं निश्शंकम् ॥ ३ ॥

जयत्वित्यादि । अभिमृदिता मर्दिता ।

वानरेण तुच्छरूपेणाभिमृदिताशोकवनिकेति श्रुत्वा जातलज्जः तं निगृह्यानेतुं किंकरमाज्ञापयति—कथमित्यादि ।

युधीति । देवा एव मदैश्वर्यासहिष्णवः मां निगृहीतुं एवं तुच्छानुपायान् प्रयुञ्जते । यदि ते अचिरादस्य फलमनुभवन्त्वित्याह—युधि युद्धे जगत्त्रयस्यापि भीतिं करोतीति भीतिकृत् तादृशस्य । यदि इदमप्रियं धृष्टदूतप्रेषणेन कृतं प्रमदवनसम्मर्दरूपं अप्रियं तर्हि अमृताशिनः अमृतभुजो देवाः अचिराच्छीघ्रं निजशाठ्यसमुद्भवं एतादृशशाठ्यगुणप्रादुर्भूतं फलं दुःखात्मकं अनुभवन्तु अनुभविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१ 'र्णः–ज' क. २ 'निकेति' क. ३ 'तु भवतु' ख. ४ 'भग्ना' क. ५ 'तकः' क. ६ 'णः–अस्तिनु ते' क. 'ण–तेन हि अस्ति तु किं'. ग. ङ.

शंकुकर्णः—यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः।

अस्मदीयैर्महावृक्षैरस्मदीया महाबलाः।
क्षिप्रमेव हतास्तेन किङ्करा द्रुमयोधिना॥ ५॥

रावणः—कथं हता इति। तेन हि!

शंकुकर्णः—यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रान्तः)

रावणः—(विचिन्त्य)

कुमारो हि कृतास्त्रश्च शूरश्च बलवानपि।
प्रसह्य चापि गृह्णीयाद्धन्याद्वा तं वनौकसम्॥ ६॥

(प्रविश्य)

शंकुकर्णः—अनन्तरीयं बलमाज्ञापयितुमर्हति महाराजः।

रावणः—किमर्थम्।

शंकुकर्णः—श्रोतुमर्हति महाराजः, कुमारं वानरमभिगच्छन्तं

जयत्वित्यादि। मृणालं बिसं। स यथा अनायासेन उत्पाटयितुं शक्यते तद्वदित्यर्थः। क्रीडार्थं निर्मितः दारुमयः अल्पः पर्वतः पर्वतकः अल्पार्थे कप्रत्ययः। विसंज्ञीकृताः विचेतनीकृताः। तस्य ग्रहणसमर्थं अतिशक्तिमतः तस्य वानरस्य ग्रहणे शक्तिमन्तं बलमाज्ञापयितुमर्हसीत्यर्थः।

तादृशं बलमाज्ञापयितुमाह—तेन हि असाधारणशक्तिविशिष्टत्वाद्वानरस्य। सहस्रं अनेकं 'विश्वं शतं सहस्रं च सर्वमक्षय्यवाचकं' इत्युक्तेः।

प्रेषितं सर्वमपि बलं नष्टमिति पुनः प्रविश्य विज्ञापयति—**अस्मदीयैरिति**। अस्मदीयपदार्था एव अस्मद्वधकारणं अभूवन्नित्यर्थः। द्रुमयोधिना अचेतनैः द्रुमैः सहापि युद्धं कर्तुं द्रुमाननायासेनोत्पाटयितुं शक्तः इति पराक्रमश्लाघा॥ ५॥

वानरग्रहणे कुमारमक्षं नियोजयन्नाह—कथमित्यादि।

क्षत्रियधर्मविद्यासु अस्त्रशस्त्रादिषु परां काष्ठां प्राप्तः कुमारः कथमपि वानरं गृह्णीयादित्याह—**कुमारो हीति,** कृतास्त्रः परिशीलितास्त्रविद्यः। प्रसह्य हठात्, यदि ग्रहीतुं न शक्नोति तर्हि हन्याद् वनौकसं वानरम्॥ ६॥

१ 'धिनः' क. २ 'णः—ते' क. ३ '(निष्क्रम्य प्रविश्य) आनन्तर्यं' च.
४ 'णः-जयतुमहाराजः। आनन्तर्यं ब'क. क. च. ५ 'रमक्षं वानरमभि' क.

दृष्ट्वा महाराजेनाज्ञापितौ अप्यनुगताः पञ्च सेनापतयः ।

रावणः—ततस्ततः ।

शंकुकर्णः—ततस्तानभिद्रुतान् दृष्ट्वा किञ्चिद् भीत इव तोरणमाश्रित्य काञ्चनपरिघमुद्यम्य निपातितास्तेन हरिणा पञ्च सेनापतयः ।

रावणः—ततस्ततः ।

शंकुकर्णः—ततः कुमारमक्षं,

क्रोधात्संरक्तनेत्रं त्वरिततरहयं स्यन्दनं वाहयन्तं
प्रावृट्कालाभ्रकल्पं परमलघुतरं बाणजालान् वमन्तम् ।
तान् बाणान् निर्विधून्वन् कपिरपि सहसा तद्रथं लंघयित्वा
कण्ठे संगृह्य धृष्टं मुदिततरमुखो मुष्टिना निर्जघान ॥ ७ ॥

रावणः—(सरोषं) आः कथं कथं निर्जघानेति ।

अनन्तरीयमिति । अनन्तरीयं प्रभृतम् । आनन्तर्यमित्यपि पाठः । अनन्तरेभवं, कुमारनियोगानन्तरयोग्यम् ।

श्रोतुमर्हतीत्यादि । कुमारमक्षम् । महाराजेनाज्ञापिता अपि पञ्च सेनापतयः स्वयमेव कुमारमनुगताः ।

तेषां वृत्तान्तजिज्ञासयाह--ततस्तत इति । शीघ्रं वदेत्यर्थः ।

सर्वेपि हता इति विज्ञापयति--तत इत्यादि । अभिद्रुतान् वानरमिति शेषः । भीत इव भयादिव भीहेतोः भीत इति तसिलन्तं, पञ्चमी । काञ्चनपरिघं काञ्चनमयं सुवर्णमयं सालप्रान्तप्रदेशे वर्तमानं गर्तप्रदेशं, एवं सेनापतयः पञ्चापि नष्टाः ।

कुमारस्याक्षस्य वृत्तान्तजिज्ञासयाह--ततस्तत इति ।

तदेव निवेदयति--तत इत्यादि ।

क्रोधादिति । क्रोधाद् रोषात् संरक्तनेत्रं त्वरिततरहयं इति क्रियाविशेषणम् । शीघ्रगमनशीलवाजिविशिष्टं स्यन्दनं रथं वाहयन्तं परमलघुतरं अनायासेनैव बाणसमूहान् वर्षन्तं, जालमित्यपि पाठः । एवं कुमारेण प्रेषितान् बाणान् स्वकीयकम्पनेन पार्श्वतः प्रेषयन् कपिरपि सहसा शीघ्रं तद्रथं कुमारस्य रथं अतिक्रम्य मुदिततरमुखः विकसितमुखः सन् धृष्टं यथा तथा स्वकीयमुष्टिना कण्ठे संगृह्य कुमारं निर्जघान हतवान् ॥ ७ ॥

कुमारमक्षं निहतं श्रुत्वा कुपित आह--आः इत्यादि, 'आस्तु स्यात्कोपपीडयो' रित्यमरः ।

१ 'जेन नाज्ञा' क. २ 'ता ग्रनु' क. ३ 'वनार्गळयु' क. ४ 'रोषात्सं' क. ५ 'णः—कथं जघा' क. ' णः-(सक्रोधं) तिष्ठ' क. च.

तिष्ठ त्वमहमेवैनमासाद्य कपिञ्जलुकम्[1] ।
एष भस्मीकरोम्यस्मत्क्रोधानलकणैः क्षणात् ॥ ८ ॥

शंकुकर्णः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । कुमारमक्षं निहतं श्रुत्वा क्रोधाविष्टहृदयः कुमारेन्द्रजिदभिगतवांस्तं वनौकसम् ।

रावणः—तेन हि[3] गच्छ । भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः ।

शंकुकर्णः—यदाज्ञापयति महाराजः[4] । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः । जयतु लङ्केश्वरः । जयतु भद्रमुखः ।

संवृत्तं तुमुलं युद्धं कुमारस्य च तस्य च ।
ततः स वानरः शीघ्रं बद्धः पाशेन साम्प्रतम् ॥ ९ ॥

रावणः—कोऽत्र विस्मय इन्द्रजिता शाखामृगो बद्ध[5] इति । कोऽत्र[6] भोः ।

(प्रविश्य)

राक्षसः—जयतु महाराजः ।

रावणः—गच्छ, विभीषणस्तावदाहूयताम् ।

राक्षसः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

रावणः—त्वमपि तावद् वानरमानय ।

शंकुकर्णः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

रावणः—(विचिन्त्य) भोः कष्टम् ।

अचिन्त्या मनसा लङ्का सहितैः सुरदानवैः ।
अभिभूय दशग्रीवं प्रविष्टः किल वानरः ॥ १० ॥

तिष्ठेति—कपिजन्तुकं निकृष्टं वानरम् । क्रोधानलस्य रोषवह्नेः कणैरेव अहं क्षणाद्भस्मी करोमि । क्रोधानलस्य कणैरेव क्षणाद् भस्मीकरोमीति वानरस्य तुच्छतावोतनाय: ॥ ८ ॥

वृत्तान्तशेषं कथयितुमाह—प्रसीदत्वित्यादि ।

संवृत्तमिति । तुमुलं घोरम् । तस्य वानरस्य । पाशेनेन्द्रजिता साम्प्रतमिदानीं बद्धः । कोत्र इत्यादि । शाखामृगो वानरः ।

विभीषणमानेतुमाज्ञापयति—गच्छेत्यादि । अचिन्त्येत्यादि—मनसा प्रवेष्टुमिति शेषः ॥ १० ॥

---

१ 'पिकीटकम्' क. ग. ङ. च. २ 'मार इ' क. ३ 'हि ज्ञा' क. ४ 'जः । (निष्क्रान्तः) रावणः—कुमारो हि कृतास्त्रश्च, अवश्यं युधि वीराणां वधो वा विजयोऽथवा । तथापि क्षुद्रकर्मेदं 'मद्यमीषन्मनीज्वरः' इति स्यात्, शंकुकर्णः—जयतु' ख. ५ 'बद्धयत इ' क. ६ 'त्र' क. ख. च.

अपि च,

जित्वा त्रैलोक्यमाजौससुरदनुसुतं यन्मया गर्वितेन
क्रान्त्वा कैलासमीशं खगगणपरिवृतं साकमाकम्प्य देव्या।
लब्ध्वा तस्मात्प्रसादं पुनरगसुतया नन्दिनानादृतत्वाद्
दत्तं शप्तं च ताभ्यां यदि कपिविकृतिच्छद्मना तन्मम स्यात् ॥११॥

(ततः प्रविशति विभीषणः)

विभीषणः[1]—(सविमर्शं) अहो नु खलु महाराजस्य विपरीता खलु बुद्धिः संवृत्ता। कुतः,

मयोक्तो मैथिलीं तस्मै बहुशो दीयतामिति।
न मे शृणोति वचनं सुहृदां शोककारणात् ॥ १२ ॥

(उपेत्य)

जयतु महाराजः।

रावणः—विभीषण[2] एह्येहि। उपविश।

स्वकृतकैलासोद्धारमाह—आजौ युद्धे त्रैलोक्यं लोकत्रयं त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी त्रैलोक्यम् त्रिलोक्येव त्रैलोक्यं चतुर्वर्णादित्वात् ष्यन्। जित्वा गर्वितेन मया सुरदानवयुतं कैलासपर्वतं क्रान्त्वा खगगणपरिवृतं ईशं परमेश्वरं देव्या पार्वत्या साकमाकम्प्य कम्पयित्वा पुनः तस्मात् प्रसादं लब्ध्वा अगसुतया दत्तं अनादृतत्वाद्धेतोः नन्दिनाशप्तं च। तादृशशापफलमेवेदानीं मम पुरतः प्रादुर्भूतमित्यर्थः। तस्मात् प्रसादं लब्ध्वा पुनः अनादृतत्वात् अत्रानादरः उत्तरकालक्रिया, लाभः पूर्वकालक्रिया, तयोः मय्येकैककर्तृकत्वम्। अनादृतत्वादिति कर्मणि निर्देशात्। शप्तं दत्तमिति शापादनक्रियां प्रति कर्तृत्वात् भिन्नकर्तृकत्वभ्रमः। प्रसादं लब्ध्वा मया अनादरः कृत इत्यर्थाद्वाक्यविश्रान्तिः। स्यादिति संप्रश्ने लिङ्। शप्तमिति भावे निष्ठा॥११॥

रामभक्तो धार्मिकश्च विभीषणः सीतानयनात् प्रभृति स्वभ्रातरि रावणे अधर्मपरायणे द्विषन् स्वस्य रामसेवनमेव महदिति चिन्तयन्नास्ते। आज्ञानुसारेण रावणं द्रष्टुं विभीषणस्यागमनमाह—तत इति।

अहो नु खल्वित्यादि। अहो नु खल्विति विस्मये कष्टे च। विपरीता बुद्धिः विनाशकालस्य सन्निहितत्वादित्यर्थः।

मयोक्त इति। मैथिलीं मिथिला नाम विदेहराजधानी तत्सम्बन्धाद्वैदेही मैथिली। तस्मै रामाय प्रदीयतामिति मया बहुश उक्तः। तथापि स रावणः न हि मे वचनं शृणोति। तस्मात्सुहृदां बन्धूनां शोककारणमस्तीति मन्ये। रावणस्य विनाशकाल आगत इति मन्ये इति भावः॥ १२॥

[1] 'णः—अहो म' क. 'णः—(सविस्मयं) अहोतुखलु म' ग. [2] 'ण एह्यप' क.

विभीषणः—एष एष उपविशामि । (उपविशति)

रावणः—विभीषण निर्विण्णमिव त्वां लक्षये ।

विभीषणः—निर्वेद एव सत्त्वैनुक्तग्राहिणं स्वामिनैमुपाश्रितस्य भृत्यजनस्य ।

रावणः—छिद्यतामेषा कथा । त्वमपि तावद् वानरमानय ।

विभीषणः—यदाज्ञापयति महाराजः (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति राक्षसैर्गृहीतो हनुमान्)

सर्वे—आः इत इतः ।

हनुमान्—नैवाहं धर्षितस्तेन नैऋतेन दुरात्मना ।
स्वयं ग्रहणमापन्नो राक्षसेशदिदृक्षया ॥ १३ ॥

(उपगम्य) भो राजन् अपि कुशली भवान् ।

रावणः—(सावज्ञं) विभीषण किमस्य तत् कर्म ।

विभीषणः—महाराज अतोऽप्यधिकम् ।

रावणः—कथं त्वमवगच्छसि ।

विभीषणः—प्रष्टुमर्हति महाराजः कस्त्वमिति ।

रावणः—भो वानर कस्त्वम् । केन कारणेन धर्षितोऽस्माकमन्तःपुरं प्रविष्टः ।

हनुमान्—भोः श्रूयताम् ।

अञ्जनायां समुत्पन्नो मारुतस्यौरसः सुतः ।
प्रेषितो राघवेणाहं हनुमान् नाम वानरः ॥ १४ ॥

विभीषणेत्यादि । निर्विण्णमिव दुःखितमिव । त्वां लक्षये विभावये ।

निर्वेद इत्यादि । स्वामिनं त्वादृशमिति गम्यम् । छिद्यतामित्यादिसंवादत्रयम् ।

हनुमान् वानरैः शौर्येण बलेन वा न बद्धः किन्तु रावणं द्रष्टुमिच्छुः हनुमान् स्वयमेव बन्धनं प्राप्त इत्याह—नैवाहमित्यादि ।

विभीषणेत्यादिसंवादचतुष्टयम् ।

भो इत्यादि । धर्षितः धृष्ट इत्यर्थः ॥

अञ्जनायामिति । अञ्जना हनुमन्माता, औरसः उरस उत्पन्नः । साक्षात्पुत्र इत्यर्थः ॥ १४ ॥

---

१ 'णः—एष उ' क. २ 'ण्ण इव' क. ३ 'त्वयुक्त' क. ४ 'नमाश्रित्य मृ' क. ५ 'निष्क्रम्य' क. ६ 'र्वे—इतः ।' क. ७ 'तोपिचाधि' क. ख. ८ 'यं भवाञ्जानाति' ग.

विभीषणः—महाराज किं श्रुतम् ।

रावणः—किं श्रुतेन ।

विभीषणः—हनुमन् किमाह तत्रभवान् राघवः ।

हनुमान्—भोः श्रूयतां रामशासनम् ।

रावणः—कथं कथं रामशासनमित्याह । भोः हन्यतामयं वानरः ।

विभीषणः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । सर्वापराधेष्ववध्याः खलु दूताः । अथवा रामस्य वचनं श्रुत्वा पश्चाद् यथेष्टं[3] कर्तुमर्हति महाराजः ।

रावणः—भो वानर किमाह स मानुषः ।

हनुमान्—भोः श्रूयताम्,

वरशरणमुपेहि शंकरं वा
प्रविश च दुर्गतमं रसातलं वा ।
शरवरपरिभिन्नसर्वगात्रं
यमसदनं प्रतियापयाम्यहं त्वाम् ॥ १५ ॥ इति ।

रावणः—हहह ।

दिव्यास्त्रैस्त्रिदशगणा मयाभिभूता
दैत्येन्द्रा मम वशवर्तिनः समस्ताः ।
पौलस्त्योऽप्यपहृतपुष्पकोऽवसन्नः
भो रामः कथमभियाति मानुषो माम् ॥ १६ ॥

हनुमान्—एवंविधेन भवता किमर्थं[5] प्रच्छन्नं तस्य दारापहरणं कृतम् ।

महाराज इत्यादि संवादसप्तकम् ।

वरेति । वरशरणं श्रेष्ठं रक्षितृ, शरवरैः श्रेष्ठबाणैः परिभिन्नसर्वगात्रं विशकलितसर्वावयवं प्रतियापयामि । यमसदनं प्रति त्वां यापयामीति वा । उपेहीति उपपूर्वादिण् गतावित्यस्माद् लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ १५ ॥

दिव्येति । अभिभूता अभिभवं पराभवं प्राप्ताः । पौलस्त्योपि कुबेरोपि, पुष्पकं विमानम् । तत्तादृशं मां मानुषत्वात्तुच्छो रामः कथमभियातीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवंविधेत्यादि । प्रच्छन्नं रहसि ।

---

१ 'णः-कथं रा' क. २ 'ह' क. ३ 'ष्टं हन्तुम' क. ४ 'को विपन्नः' क. ५ 'र्थंत' क.

विभीषणः—सम्यगाह हनुमान् ।

> अपास्य मायया रामं त्वया राक्षसपुंगव ।
> भिक्षुवेषं समास्थाय छलेनापहृता हि सा ॥ १७ ॥

रावणः—विभीषण विपक्षपक्षमवलम्बसे ।

विभीषणः—प्रसीद राजन् वचनं हितं मे

> प्रदीयतां राघवधर्मपत्नी ।
> इदं कुलं राक्षसपुंगवेन
> त्वया हि नेच्छामि विपद्यमानम् ॥ १८ ॥

रावणः—विभीषण अलमलं भयेन ।

> कथं लम्बसटः सिंहो मृगेण विनिपात्यते ।
> गजो वा सुमहान् मत्तः शृगालेन निहन्यते ॥ १९ ॥

हनुमान्—भो रावण विपद्यमानभाग्येन भवता किं युक्तं राघवमेवं वक्तुम्[3] । मा तावद् भोः,

> नक्तञ्चरापसद रावण राघवं तं
> वीराग्रगण्यमतुलं त्रिदशेन्द्रकल्पम् ।
> प्रक्षीणपुण्य भवता भुवनैकनाथं
> वक्तुं किमेवमुचितं गतसार नीचैः ॥ २० ॥

प्रच्छन्नं कथमपहृतेत्याह—अपास्येति । अपास्य त्यक्त्वा, छलेन कपटेन, पुमांश्चासौ गौश्च पुंगवः 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्, राक्षसानां पुंगवः तस्य सम्बुद्धिः । त्वयेति हेतुतृतीया ॥ १७ ॥

विभीषणेत्यादि । विपक्षपक्षं शत्रुपक्षं, अर्थात् श्रीरामपक्षम् ।

प्रसीदेति । वचनं हितं मे शृणु इति शेषः । यदि त्वं सीतां रामाय न प्रददासि त्वत्कारणात् इदं राक्षसकुलं नश्येदित्यर्थः ॥ १८ ॥

तादृशं भयं नास्तीत्याह—विभीषणेत्यादि ।

एतदर्थे अप्रस्तुतप्रशंसामाह—कथमिति । यदि हरिणः उद्धतं सिंहं विनिपातयितुं समर्थो भवति यदि वा मत्तं गजं निहन्तुं प्रभवति शृगालः तर्हि मानुषो रामः मां हन्तुं शक्नोति । तस्मादशक्यमिदं कार्यमित्यर्थः । मा तावदिति—मा एवं वक्तुं योग्यं, नीचैः मन्दं वक्तुम् ।

एवं विगीतैर्वचनैरामनिन्दामसहमानः हनुमान् तादृशैरेव वचनै रावणं परुषयति—नक्तञ्चरेति । नक्तं रात्रौ चरन्ति ये तेषां तेषुवापसदः नीचः । रे नीच राक्षस रावण । कल्पशब्दस्तुल्यवाची । भुवनैकनाथं श्रीराममिति शेषः । नीचैर्वाग्भिरिति गम्यम् ॥ २० ॥

---

१ 'ण किं शत्रुपक्ष' क. २ 'न त्वया किं'. क. ३ 'क्तुम् । नक्त'. क.

रावणः—कथं कथं नामाभिधत्ते । हन्यतामयं वानरः । अथवा दूतवधः खलु वचनीयः । शंकुकर्ण लांगूलमादीप्य विसृज्यता-मयं वानरः ।

शंकुकर्णः—यदाज्ञापयति महाराजः । इत इतः ।

रावणः—अथवा एहि तावत् ।

हनुमान्—अयमस्मि ।

रावणः—अभिधीयतां मद्वचनात् स[1] मानुषः ।

अभिभूतो मया राम दारापहरणादसि[2] ।
यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा दीयतां मे रणो महान् ॥ २१ ॥

हनुमान्—अचिराद् द्रक्ष्यसि ।

अभिहतवरवप्रगोपुराट्टां
रघुवरकार्मुकनादनिर्जितस्त्वम् ।
हरिगणपरिपीडितैः समन्तात्
प्रमदवनैरभिसंवृतां स्वलंकाम् ॥ २२ ॥

रावणः—आः निर्वास्यतामयं वानरः ।

राक्षसाः—इत इतः । (रक्षोभिः सह निष्क्रान्तो हनुमान्)

विभीषणः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । अस्ति काचिद् विवक्षा महाराजस्य हितमन्तरेण ।

नामाभिधानेन जातापमानः हनुमतो दण्डमादिशति—कथमित्यादि । दूताः सर्वापराधेष्वप्यवध्याः, तेषां दण्डदाने दण्डनिदेशकः वचनीयो निन्द्यो भवेत् ।

यदाज्ञापयतीत्यादि । आज्ञानुसारेण लांगूलमादीप्य विसृज्यत इत्यर्थः ।

श्रीरामस्य प्रतिसन्देशं मनसि चिन्तयन्नाह—अथवेत्यादि ।

अभिभूत इति । दारापहरणाद्धेतोः तव मया सह युद्धं कर्तुं कारणमस्ति, तस्माद् यदि ते चापनिरूपितो गर्वोऽस्ति तर्हि भवान् मया सह युद्धाय सज्जतु इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अभिहतेति । अभिहताः सम्मर्दिताः श्रेष्ठा वप्राः प्राकाराः गोपुराणि अट्टाः सौधाः यस्यास्तां, समन्तात् हरिगणपरिपीडितैः वानरसैन्यनिर्दलितैः प्रमदवनैः परिवृतां आत्मीयां लंकाराजधानीं श्रीरामस्य धनुष्टंकारमात्रेण पराजितस्त्वं अचिराद् द्रक्ष्यसीति पूर्वेणान्वयः ॥ २२ ॥

आः इत्यादि । निर्वास्यतां नगरात् त्यज्यताम् ।

---

१ 'णः—ए'. क. २ 'णः—आभि'. क. ३ 'सरामः'. ग. क. च. ४ 'दपि' क. ५ 'राक्षसैर्गृहीतो हनुमान्निष्क्रान्तः'. क. ६ णः—अम्भितुका'. क.

रावणः—उच्यतां तच्छ्रेयो, वयमपि श्रोतारः ।

विभीषणः—सर्वथा राक्षसकुलस्य विनाशोऽभ्यागत इति मन्ये ।

रावणः—केन कारणेन ।

विभीषणः—महाराजस्य विप्रतिपत्त्या ।

रावणः—का मे विप्रतिपत्तिः ।

विभीषणः—ननु सीतापहरणमेव ।

रावणः—सीतापहरणेन को दोषः स्यात् ।

विभीषणः—अधर्मश्च ।

रावणः—च शब्देन सावशेषमिव[1] ते वचनम्, तद् ब्रूहि ।

विभीषणः—तदेव ननु ।

रावणः—विभीषण किं गूहसे । मम खलु प्राणैः शापितः स्याः, यदि सत्यं न ब्रूयाः ।

विभीषणः—अभयं दातुमर्हति महाराजः ।

रावणः—दत्तमभयम् । उच्यताम् ।

विभीषणः—बलवद्विग्रहश्च ।

रावणः—(सरोषं) कथं कथं बलवद्विग्रहो नाम ।

शत्रुपक्षमुपाश्रित्य मामयं राक्षसाधमः ।
क्रोधमाहा[2]रयंस्तीव्रमभीरुरभिभाषते ॥ २३ ।

कोऽत्र ।

प्रसीदत्वित्यादि । विवक्षा वक्तुमिच्छा । हितमन्तरेण हितं प्रति ।

महाराजस्येत्यादि । विप्रतिपत्त्या विपरीतबुध्या ।

नन्वित्यादि । विपरीतबुध्यैव सीतापहरणं कृतमित्यर्थः । चशब्देनेति । अधर्मश्चेत्यत्र चशब्देनेत्यर्थः । विभीषणेत्यादि ।

अभयमित्यादिसंवादत्रयम् ।

शत्रुपक्षेति । शत्रुपक्षं श्रीरामपक्षं आश्रित्य अयं राक्षसाधमः नीचराक्षसः अभीरुः भयरहितः मम क्रोधमाहारयन् उद्भावयन् मम इति शेषपूरणम् । मम क्रोधं खस्य आहारं कुर्वन्, मत्क्रोधस्य पात्रीभवन्नित्यर्थः । तीव्रं कठिनं यथा तथा मां अभिभाषते ॥ २३ ॥

१ 'वर्धो'. क. २ 'व व'. क. ३ 'यत्तीव्र'. क. ४ 'षसे'. क.

ममानवेक्ष्य सौभ्रात्रं शत्रुपक्षमुपाश्रितम् ।
नोत्सहे पुरतो द्रष्टुं तस्मादेष निरस्यताम् ॥ २४ ॥

विभीषणः--प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । अहमेव यास्यामि ।

शासितोहं त्वया राजन् प्रयामि न च दोषवान् ।
त्यक्त्वा रोषं च कामं च यथा कार्यं तथा कुरु ॥ २५ ॥

(परिक्रम्य) अयमिदानीम्--

अद्यैव तं कमललोचनमुग्रचापं
रामं हि रावणवधाय कृतप्रतिज्ञम् ।
संश्रित्य संश्रितहितप्रथितं नृदेवं
नष्टं निशाचरकुलं पुनरुद्धरिष्ये ॥ २६ ॥

(निष्क्रान्तः)

रावणः--हन्त निर्गतो विभीषणः । यावदहमपि नगररक्षां सम्पादयामिः । (निष्क्रान्तैः)[1]

तृतीयोऽङ्कः ॥

ममेत्यादि--मम सौभ्रात्रं सुभ्रातृत्वं अनवेक्ष्याज्ञात्वैव मयास्य विभीषणस्य भ्रातृप्रेम्णा पूर्वं यदुपकृतमासीत्तत् सर्वमपि विस्मृत्येत्यर्थः । न केवलमनेन ममोपकारं विस्मृतमपि तु अनेन मां विहाय शत्रुपक्षमुपाश्रितमाश्रितम् । अयं विभीषणः भ्रातरं मां विहाय शत्रुं मे रामं शरणङ्गत इत्यर्थः । एनमहं पुरतो ममाग्रतो द्रष्टुं नोत्साहे । अत एष विभीषणः निरस्यताम् ॥ २४ ॥

शासितोहमिति । नगरान्निर्वासनाय त्वया आज्ञप्तः अहं, नगरान्मां त्यक्तुं मयि न कोपि दोषो विद्यते । तथाप्यहं तवाज्ञानुसारेण प्रयामि । त्वं तु कामरोषौ त्यक्त्वा-यत्कर्तव्यं तत् कुर्वित्यर्थः ।

नगरान्निर्वासनायाऽऽज्ञप्तो विभीषणः इतः करणीयं चिन्तयति—अद्यैवेति । संश्रिता आश्रिता ये जनाः तेषां हितकरणविषये प्रसिद्धम् ।

तृतीयेऽस्मिन्नंके, हनुमत्कृतमशोकवनिकाभञ्जनं, तत् श्रुत्वा रावणेन वानरग्रहणाय किंकरप्रेषणं, किंकराणां नाशः, सेनापतिसहितस्य कुमारस्याक्षस्य वानरग्रहणाय गमनं, तस्यापि हननं, रावणादिदृक्षया इन्द्रजिद्धस्ते स्वयं ग्रहणमापन्नस्य हनुमतो रावणदर्शनं श्रीरामशासनविज्ञप्तिः, रावणस्य प्रतिसन्देशः, ज्येष्ठे विरक्तहृदयस्य विभीषणस्य रावणं प्रति हितोपदेशः, रावणकृतं विभीषणनिर्वासनं, श्रीरामं शरणमुपेतुं विभीषणस्य चिन्ता च प्रतिपाद्यं वस्तु ।

इति तृतीयोऽङ्कः ॥

---

१ (निष्क्रान्तः । इति निष्क्रान्ताः सर्वे). क.

सुग्रीवः—अये वियति,

सजलजलदसन्निभप्रकाशः
कनकमयामलभूषणोज्ज्वलाङ्गः ।
अभिपतति कुतो नु राक्षसोऽसौ
शलभ इवाशु हुताशनं प्रवेष्टुम् ॥ ५ ॥

हनुमान्—भो भो वानरवीराः अप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः ।

शैलैर्द्रुमैः सम्प्रति मुष्टिबन्धै-
र्दन्तैर्नखैः जानुभिरुग्रनादैः ।
रक्षोवधार्थं युधि वानरेन्द्रा-
स्तिष्ठन्तु रक्षन्तु च नो नरेन्द्रम् ॥ ६ ॥

रामः—राक्षस इति । हनुमन् अलमलं सम्भ्रमेण ।

हनुमान्—यदाज्ञापयति देवः ।

(ततः प्रविशति विभीषणः)

विभीषणः—भोः प्राप्तोऽस्मि राघवस्य शिबिरसन्निवेशम्¹ । (विचिन्त्य)
अकृतदूतसम्प्रेषणमविदितागमनममित्रसम्बन्धिनं कथं नु ख
मामवगच्छेत् तत्रभवान् राघवः² । कुतः,

क्रुद्धस्य यस्य पुरतः सहितोऽप्यशक्तः
स्थातुं सुरैः सुररिपोर्युधि वज्रपाणिः ।
तस्यानुजं रघुपतिः शरणागतं मां
किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशंकितं मे ॥ ७ ॥

मस्मि । सागरोऽप्ययं तं रिपुमद्य सजीवं कर्तुं निवारयति सजीवकरणविषये विप
भवति । ममानुकूल एवेति भावः ॥ ४ ॥

सजलेति । सजलजलदसन्निभश्चासौ प्रकाशश्च । सन्निभस्तुल्यः । कन
ममलं निर्मलं यद् भूषणं तेनोज्ज्वलं दीप्तं अंगं यस्य सः असौ राक्षसः व
कस्मात् प्रदेशादाशु झटिति स्वयमेवागत्य हुताशनं वन्हिं प्रवेष्टुं शल
अभिमुखं पततीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भो इत्यादि । अप्रमत्ता भवन्तु न प्रमाद्यन्तु अवहिता भवतेत्यर्थः ।

शैलैरिति । भो वानरेन्द्राः शैलैः द्रुमैः शैलाश्च द्रुमाश्च क्षेपणार्थम् । मु
हननार्थम् । दन्ताः खादनार्थम् । जानवः मर्दनार्थम् । उग्रनादाः भयाप
एतै रक्षोवधार्थं राक्षसान् हन्तुं भवन्तः सज्जास्तिष्ठन्तु । नः नरेन्द्रं रामं
रक्षन्तु च ॥ ६ ॥

राक्षस इत्यादि संवादद्वयम् ।

---

¹ 'सन्निवेश' क. २ 'शम् । अ' क. ३ 'वः । क' क. 'वः । कुतः । अपि न

अथवा—

दृष्टधर्मार्थतत्वोऽयं साधुः संश्रितवत्सलः ।
शंकनीयः कथं रामो विशुद्धमनसा मया ॥ ८ ॥

(अधोऽवलोक्य) इदं रघुकुलवृषभस्य स्कन्धावारम् । यावदवतरामि । (अवतीर्य) हन्त इह स्थित्वा ममागमनं देवाय निवेदयामि ।

हनुमान्—(ऊर्ध्वमवलोक्य) अये[2] कथं तत्रभवान् विभीषणः ।

विभीषणः—अये हनुमान् । हनुमन् ममागमनं देवाय निवेदय ।

हनुमान्—बाढम् । (उपगम्य) जयतु जयतु देवः ।

राजंस्त्वत्कारणादेव भ्रात्रा निर्विषयीकृतः ।
विभीषणोऽयं धर्मात्मा शरणार्थमुपागतः ॥ ९ ॥

रामः—कथं विभीषणः शरणागत इति । वत्स[3] लक्ष्मण गच्छ, सत्कृत्य प्रवेश्यतां विभीषणः ।

शरणार्थमागतस्य विभीषणस्य प्रवेशमाह—तत इति ।

भो इत्यादि । शिबिरसन्निवेशं सैन्यनिवेशस्थानम् । विभीषणमाह्वातुं रामेण दूतो न सम्प्रेषितः, नवा विभीषणेन स्वागमनं पूर्वं विज्ञापितं, बिना दूतसम्प्रेषणां निवेदनां च मित्रजनाः सम्बन्धिनश्च स्वातन्त्र्यमवलम्ब्य गच्छेरन् । विभीषणस्तु न केवलं मित्रं सम्बन्धी च परन्तु रावणस्य सम्बन्धी च । तस्माद् रामदर्शनगमनस्य युक्तायुक्ततां चिन्तयति—विचिन्त्येत्यादि । कुतः कस्माद्धेतोः ।

क्रुद्धस्येति । युधि युद्धे सुरैः सहितः वज्रपाणिरिन्द्रः सुररिपोः क्रुद्धस्य यस्य रावणस्य पुरतः पुरोभागे स्थातुमपि अशक्तः तादृशस्यतस्य अनुजं शरणागतं मां रघुपतिः किं वक्ष्यतीति मे हृदयं परिशंकितम् । अहं सन्देहास्पदं भवामीति भावः परिशंकितमिति कर्तरि निष्ठा ॥ ७ ॥

राघवस्य न कदापि मां प्रति सन्देहो भवेदित्याह—दृष्टेति । दृष्टं धर्मार्थयोस्तत्वं येनेति स तथाभूतः । संश्रितानामाश्रितपुरुषाणां वत्सलः आश्रितेषु जनेषु प्रकटीकृतवात्सल्यः स रामो विशुद्धमनसा मया कथं केन प्रकारेण शङ्कनीयः अपि तु नेत्यर्थः । सत्सु दुराशया एवं शङ्कताम् ॥ ८ ॥

इदमित्यादि । रघुकुलवृषभः रघुकुलश्रेष्ठः । अवतरामि पर्वतभागादिति शेषः ।

अये इत्यादि संवादद्वयम् ।

राजन्निति । त्वन्निमित्तादेव तव पक्षमाश्रित्य संव्यवहारकरणादेव भ्रात्रा रावणेन निर्विषयीकृतः नगरान्निर्वासितः धर्मबुद्धिरयं विभीषणः त्वां शरणमुपेतुमागतः ॥ ९ ॥

---

१ 'धो वि'. क. २ 'ये कुमारो वि'. क. ३ 'गच्छ लक्ष्मण स'. क.

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

रामः—सुग्रीव वक्तुकाममिव त्वां लक्षये ।

सुग्रीवः—देव बहुमायाः छलयोधिनश्च राक्षसाः । तस्मात् सम्प्रधार्य प्रवेश्यतां विभीषणः ।

हनुमान्—महाराज मा मैवम् ।

देवे यथा वयं भक्तास्तथा मन्ये विभीषणम् ।
भ्रात्रा विवदमानोऽपि दृष्टः पूर्वं पुरे मया ॥ १० ॥

रामः—यद्येवं, गच्छ, सत्कृत्य प्रवेश्यतां विभीषणः ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (परिक्रम्य[1]) अये विभीषणः[2] । विभीषण अपि कुशली भवान् ।

विभीषणः[3]—अये कुमारो लक्ष्मणः । कुमार अद्य कुशली संवृत्तोऽस्मि ।

लक्ष्मणः[4]—विभीषण उपसर्पावस्तावदार्यम् ।

विभीषणः—बाढम् । (उपसर्पतः[5])

लक्ष्मणः—जयत्वार्यः ।

विभीषणः—प्रसीदतु देवः । जयतु[6] देवः ।

रामः—अये विभीषणः । विभीषण अपि कुशली भवान् ।

विभीषणः[7]—देव अद्य कुशली संवृत्तोऽस्मि ।

देवेत्यादि । बहुमायाः मायाविनः छलयोधिनः छलेन योद्धुं शीलं येषां ते । सम्प्रधार्य सम्यगालोच्य । प्रतारणार्थमपि राक्षसाः एवमागच्छेरन् तस्मादालोच्य प्रवेश्यतां विभीषण इत्यर्थः ।

हनुमान् धार्मिकं विभीषणं विश्वासार्हमाह—महाराजेत्यादि । अहं तथा विभीषणं मन्ये । यदाहं सीताविचयनार्थं लंकायामासं तदा विभीषणः त्वदर्थे भ्रात्रा सह विवदमानः विवादं कुर्वन् मया दृष्ट इत्यर्थः ॥ १० ॥

यद्येवमित्यादि संवादाष्टकम् ।

---

१ (उपसृत्य). क. ग. ङ. च. २ 'णः । अ'. ग. ३ 'णः—अद्य'. क. 'णः–कुमार अद्य'. ग. ङ. च. ४ 'णः—उ'. क. ५ (उभावुपसृत्य). क. ग. ङ. च. ६ 'जयतु देवः' इति नास्ति. क. ७ 'णः-अ.' क.

अद्यास्मि कुशली राजंस्त्वद्दर्शनविकल्मषः ॥ ११ ॥

रामः—अद्यप्रभृति मद्वचनाल्लङ्केश्वरो भव ।

विभीषणः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

रामः—विभीषण त्वदागमनादेव सिद्धमस्मत्कार्यम् । सागरतरणे खलूपायो नाधिगम्यते ।

विभीषणः—देव किमत्रावगन्तव्यम् । यदि मार्गं न ददाति, समुद्रे दिव्यमस्त्रं तावद् विस्रष्टुमर्हति देवः ।

रामः—साधु विभीषण साधु । भवतु, एवं तावत् करिष्ये[4] ।

मम शरपरिदग्धतोयपंकं
हतशतमत्स्यविकीर्णभूमिरागम् ।
यदि मम न ददाति मार्गमेनं
प्रतिहतवीचिरवं करोमि शीघ्रम् ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशति वरुणः)

वरुणः—(ससम्भ्रमं)

नारायणस्य नररूपमुपाश्रितस्य
कार्यार्थमभ्युपगतस्य कृतापराधः ।

भवन्तमित्यादि । हे राम पद्मपत्राविवाक्षिणी यस्येति तं कमलनयनम् । अथ च शरण्यं शरणे साधुं 'तत्र साधु' रिति यत् । शरणागतः प्राप्तशरणः । हे राजन् अद्य त्वद्दर्शनेन विकल्मषः वीतपापोऽहं कुशली । त्वद्दर्शनमात्रेणापि जनानां कुशलमिति भावः ॥ ११ ॥

विकल्मषः विगतपाप्मा ।

अद्यप्रभृतीत्यादिसंवादपञ्चकम् ।

ममेति । मम शरेणाग्नेण परिदग्धः निश्चलः तोयपंकः यस्मिंस्तादृशं, हता थे अनेके मत्स्याः तैर्विकीर्णः व्याप्तः भूमिभागः यस्य तादृशं एनं मार्गं अयं समुद्रः यदि न ददाति शरप्रेषणेनापि यद्येवं मार्गं न ददाति तर्हि शीघ्रं झटिति प्रतिहतवीचिरवं यथातथा करोमि तरंगशब्दानां यथा तादरूप्यं स्यात्तथा करोमीत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीरामस्य मार्गदाने अनुकूलो वरुणः भीतः प्रविशति—तत इत्यादि ।

नारायणस्येति । नररूपं मानुषस्वरूपं उपाश्रितस्य स्वयं प्रतिपन्नस्य, कार्यार्थं

---

१ 'तिल', क. २ 'केशोभवान्.' क. ३ 'सं वि', क. ४ 'ध्ये (सहसोत्थित्) मम' क. ख्ये (सहसोत्थित् सरोषं) मम, ख, ब.

देवस्य देवरिपुदेहहरात् प्रतूर्णं
भीतः शराच्छरणमेनमुपाश्रयामि ॥ १३ ॥

(विलोक्य) अये अयं भगवान् ।

मानुषं रूपमास्थाय चक्रशार्ङ्गगदाधरः ।
स्वयं कारणभूतः सन् कार्यार्थी समुपागतः ॥ १४ ॥

नमो भगवते त्रैलोक्यकारणाय नारायणाय ।

लक्ष्मणः—(विलोक्य) अये को नु खल्वेषः ।

मणिविरचितमौलिश्चारुताम्रायताक्षो
नवकुवलयनीलो मत्तमातंगलीलः
सलिलनिचयमध्यादुत्थितस्त्वेष शीघ्रं
भवनतमिव कुर्वस्तेजसा जीवलोकम् ॥ १५ ॥

विभीषणः—देव अयं खलु भगवान् वरुणः प्राप्तः ।

रामः—किं वरुणोऽयम् । भगवन् वरुण नमस्ते ।

वरुणः—न मे नमस्कारं कर्तुमर्हति देवेशः । अथवा,

राजपुत्र कुतः कोपो रोषेण किमलं तव ।
कर्तव्यं तावदस्माभिर्वद शीघ्रं नरोत्तम ॥ १६ ॥

रामः—लंकागमने मार्गं दातुमर्हति भवान् ।

रावणवधरूपं कार्यम् । अभ्युपगतस्य अभ्यागतस्य, तादृशस्य देवस्य श्रीरामस्य देवरिपुदेहहरात् रावणस्य शरीरनाशकरणसमर्थात् शराद् भीतः अहं एवमुपाश्रयामि, तादृशः शरः मां नाशयेदिति शंकया ॥ १३ ॥

मानुषमित्यादि—भगवन् त्वमजन्मापि मानुषं रूपमास्थाय पृथिव्यां मानवरूपमापन्नः सन् चक्रशार्ङ्गगदाधरः । शार्ङ्गं धनुः । स्वयमेव सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य वस्तुनः कारणभूतः मूलं कारणं सन् लीलया कार्यार्थी सन् समुपागतः मर्त्यलोकं प्राप्तः ॥ १४ ॥

मणीति । मणिभिः माणिक्यैर्विरचिता मौलिर्यस्य सः चारुणी ताम्रे आयते दीर्घे चाक्षिणी यस्य तादृशः, नूतनकुवलयपुष्पवन्नीलवर्णः मत्तगजस्य लीलेव लीला यस्य तादृशः, स्वतेजसा जीवलोकस्याधमर्णमावहन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥

राजपुत्र इति । रोषेण किमलं तव, तव अलं रोषेण किम् । अत्यर्थं रोषेण किम् । किमर्थं त्वं कुपितः सन् बाणं विक्षेप्तुं प्रयतसे । अस्माभिर्यत्कर्तव्यं तत् कर्तुं वयं सन्नद्धाः स्मः । उच्यतां तावदिति भावः ॥ १६ ॥

---

१ (विलोक्य) इति नास्ति. क. २ 'तः । लक्ष्म'. क. ग. छ. च. ३ 'णः—अ'. क. ४ 'णः—अ'. क. ५ 'स्कारमर्हति कर्तुं देवदेवेशः'. क. ६ 'भगवा'. क.

वरुणः—एष मार्गः। प्रयातु भवान्। (अन्तर्हितः)

रामः—कथमन्तर्हितो भगवान् वरुणः। विभीषण[1] पश्य पश्य भगवत्प्रसादान्निष्कम्पवीचिमन्तं सलिलाधिपतिम्।

विभीषणः—देव साम्प्रतं द्विधाभूत इव दृश्यते जलनिधिः।

रामः—क्व हनुमान्[2]।

हनुमान्—जयतु देवः।

रामः—हनुमन् गच्छाग्रतः।

हनुमान्—यदाज्ञापयति देवः। (सर्वे परिक्रामन्ति)

रामः—(विलोक्य[3] सविस्मयं) वत्स लक्ष्मण वयस्य विभीषण महाराज सुग्रीव सखे हनुमन् पश्यन्तु पश्यन्तु भवन्तः।

अहो विचित्रता सागरस्य[4]।

क्वचित् फेनोद्गारी क्वचिदपि च मीनाकुलजलः
क्वचिच्छंखाकीर्णः[5] क्वचिदपि च नीलाम्बुदनिभः[6]।
क्वचिद् वीचीमालः क्वचिदपि च नक्रैप्रतिभयः[7]
क्वचिद् भीमावर्तः क्वचिदपि च निष्कम्पसलिलः॥१७॥

भगवत्प्रसादादतीतः सागरः।

हनुमान्—देव इयमियं लंका।

रामः[8]—(चिरं विलोक्य) अहो राक्षसनगरस्य[9] श्रीरचिराद् विपत्स्यते।

कथमित्यादि। निष्कम्पवीचिमन्तं निश्चलतरंगविशिष्टं सलिलाधिपतिं समुद्रम्।

क्वेत्यादिसंवादपञ्चकम्।

क्वचिदिति। फेनानुद् गिरति वमतीति फेनोद्गारी क्वचित् मीनैः मत्स्यैः व्याप्तनीरः, क्वचिद् शंखैः शुक्तिभिराकीर्णः, क्वचिच्च नीलमेघतुल्यवर्णः क्वचिद् वीचय एव माला यस्य सः तादृशः वीचीनां माला यस्मिन् स वीचीमालः क्वचित् नक्रैः मकरमत्स्यैः भयंकरः, क्वचिद् भीमः भयंकर आवर्तो यस्य तादृशः, वायुवशात्प्रवाहवशाच्च जले आवर्ता उत्पद्यन्ते, क्वचित् निश्चलसलिलः तटाक इव विद्यत इत्यर्थः॥१७॥

---

१ 'भगवा'. क. २ 'ण पश्य निष्क.' क. ३ 'वः, इतः, स'. क. ४ '(विलोक्य) व'. क. ५ 'स्य, इहहि, क्व'. क. ख. ६ 'नक्रप्रतिभयः'. क. ग. ङ. च. ७ 'नीलाम्बुदनिभः'. क. ग. ङ. च. ८ 'मः—अ'. क. ९ 'स्य परा लक्ष्मीर'. क. च.

मम शरवरवातपातभग्ना कपिवरसैन्यतरङ्गताडिताम्ला ।
उदधिजलगतेव नौर्विपन्ना निपतति रावणकर्णधारदोषात् ॥१८॥
सुग्रीव अस्मिन् सुवेलपर्वते क्रियतां सेनानिवेशः ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति देवः । नील एवं क्रियताम् ।

नीलः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु देवः ।
क्रमान्निवेश्यमानासु सेनासु वृन्दपरिग्रहेषु परीक्ष्यमाणेषु पुस्तकप्रामाण्यात् कुतश्चिदप्यविज्ञाप्यमानौ द्वौ वनौकसौ गृहीतौ । वयं न जानीमः कर्तव्यम् । देवस्तत्रप्रमाणम् ।

रामः—शीघ्रं प्रवेशयैतौ ।

नीलः—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति नीलो वानरैर्गृह्यमाणौ वानररूपधारिणौ सम्पुटिकाहस्तौ शुकसारणौ च)

देवेत्यादि ।

अहो इत्यादि । राक्षसनगरस्य लंकायाः । विपत्स्यते नङ्क्ष्यति ।

ममेति । यथा किञ्चित् प्रवहणं वात्यया परिभूतं तरंगैस्ताडितं च नाविकदोषात् विपदं प्राप्नोति तद्वत् । मम श्रेष्ठशरा एव वाताः तेषां पातेन भग्ना कपिवरस्य सुग्रीवस्य सैन्यमेव तरंगाः तैस्ताडितभागा राक्षसनगरश्रीः रावण एव कर्णधारस्तस्य दोषात् उदधिजलगता नौरिव विपन्ना निपतति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । उदधिः 'उदकस्योदः संज्ञाया' मित्युदकस्योदादेशः । 'कर्णधारस्तु नाविक' इत्यमरः । अत्र नगरश्रियः पतनं प्रति कर्तृत्वमर्थात्सिद्धम् ॥ १८ ॥

सुवेलपर्वते सेनानिवेशमाज्ञापयति—सुग्रीवेत्यादि ।

यदाज्ञापयतीत्यादि ।

जयत्वित्यादि । किष्किन्धानगरात्प्रस्थिताः सर्वेपि वानरा अत्रागता वा इति परीक्षितुं क्रमान्निवेश्यमानासु सेनासु पंक्तिनिक्षिप्तासु सेनास्वित्यर्थः । पुस्तकलिखितनामानुसारं वानरसंघातेषु च परीक्षितेषु पुस्तकादृष्टनामानौ प्रस्थितेभ्यो वानरेभ्यः संख्ययाधिकभूतौ अविज्ञायमानदेशकालौ वानरौ द्वौ गृहीताविति भावः ।

शीघ्रमित्यादि संवादद्वयम् ।

श्रीरामादीन् वञ्चयितुं रावणेन प्रेषितौ वानररूपधारिणौ शुकसारणौ रंगे प्रवेशयति—ततइत्यादि ।

अइघो इत्यादि । अइघो इति सकोपामन्त्रणे । 'अघे रेरेति चाधमः' ।

---

१ 'शः, (उपविशति)'. ख. २ '(प्रविश्य) नीलः—' क. ख. ३ 'हेषु'. क. ४ 'तस्मादेव एव प्र'. क, ख, ग, ड. ५ 'यतो'. क. ६ 'रिणौ शु'.

वानराः[1]—अह्मो भणाथ तुह्मे भणाथ । (क)

उभौ—भट्टा[2] अह्मे अंअकुमुदस्स सेवआ (वानभट्टा ?) (ख)

वानराः—भट्टा अंअकुमुदस्स सेवआत्ति अत्ताणं अवदिसन्ति। (ग)

विभीषणः—(स.वर्धानं शुकसारणौ विलोक्य)

स्वसैनिकौ न चाप्येतौ न चाप्येतौ वनौकसौ ।
प्रेषितौ रावणेनैतौ राक्षसौ शुकसारणौ ॥ १९ ॥

उभौ—'आत्मगतं' हन्त कुमारेण विज्ञातौ स्वः । (प्रकाशं) आर्य आवां खलु राक्षसराज्यस्य विप्रतिपत्या विपद्यमानं राक्षसकुलं दृष्ट्वास्पदमलभमानौ आर्यसंश्रयार्थं वानररूपेण सम्प्राप्तौ ।

रामः—वयस्य विभीषण कथमिव भवान् मन्यते ।

विभीषणः—देव

एतौ हि राक्षसेन्द्रस्य सम्मतौ मन्त्रिणौ नृप ।
प्राणान्तिकेऽपि व्यसने लंकेशं नैव मुञ्चतः ॥ २० ॥

तस्माद् यथार्हं दण्डमाज्ञापयतु देवः ।

(क) अंघो भणतं कौ युवां भणतम् ।

(ख) भर्तः आवामार्यकुमुदस्य सेवकौ ।

(ग) भर्तः आर्यकुमुदस्य सेवकावित्यात्मानमपदिशतः

भट्टा इत्यादि । कुमुदः कश्चिद्वानरनेता ।

विभीषणस्तौ विलोक्य तयोस्तत्वमाविष्करोति—स्वसैनिकावित्यादि । एतौ वानररूपधारिणौ न स्वसैनिकौ नास्मत्सेनान्तर्गतौ । किन्तु एतौ शुकसारणौ तन्नामानौ राक्षसौ, रावणेनास्मान् वञ्चयितुं प्रेषितौ स्तः ॥ १९ ॥

आर्येत्यादि । विप्रतिपत्या विपरीतबुध्या । इदं तयोः प्रतारकवचनम् ।

वयस्येत्यादि ।

एतौ हीत्यादि । विभीषण इत्यादि—मा मैवं वादीरिति शेषः । विभीषणः शुकसारणावुद्दिश्य राममाह—हे नृप एतौ शुकसारणौ भवदान्तिकं दौत्येनागताविमौ राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य मन्त्रिणौ स्त इति शेषः । एतौ प्राणान्तिकेऽपि व्यसने विपत्तौ समुपस्थिते लङ्केशं दशग्रीवं नैव मुञ्चतः न त्यजतः विषमे संप्राप्ते इमौ स्व-

---

१ 'रौ–'. क. २ 'ट्टा अंअ'. क. ३ 'णं वव'. क. ४ 'नं वि'. क. ५ 'र्यस्य सं'. क. ६ 'तर्कयति'. क. ख. ग. ७ 'णः—एतौ'. क. ८ 'तुमर्हति दे'. 'तुमर्हति महाराजः'. ख. ग. ङ'

रामः—विभीषण मा मैवम् ।

अनयोः शासनादेव न मे वृद्धिर्भविष्यति ।
क्षयो वा राक्षसेन्द्रस्य तस्मादेतौ विमोचय ॥ २१ ॥

लक्ष्मणः—यदि विमुञ्चेत्, सर्वस्कन्धावारं[2] प्रविश्य परीक्ष्य पुनर्मोक्षमाज्ञापयत्वार्यः ।

रामः—सम्यगभिहितं[3] लक्ष्मणेन, नील एवं क्रियताम् ।

नीलः—यदाज्ञापयति देवः ।

रामः—अथवा एहि तावत् ।

उभौ—इमौ[4] स्वः ।

रामः—अभिधीयतां मद्वचनात्[5] स राक्षसेन्द्रः,

मम दारापहारेण स्वयं प्राहितविग्रहः ।
आगतोऽहं न पश्यामि द्रष्टुकामो रणातिथिः ॥ २२ ॥ इति ।

उभौ[6]—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तौ)

रामः—विभीषण वयमपि तावदनन्तरीयं बलं परीक्षिष्यामहे ।

विभीषणः—यदाज्ञापयति देवः ।

रामः[7]—अये अस्तमितो भगवान् दिवाकरः[8] । सम्प्रति हि,

प्राणव्ययेन रावणं रक्षितुमुद्यतौ भवत इत्यर्थः ॥ २० ॥

अनयोरिति । शासनाद् दण्डविधानात् ॥ २१ ॥

यदीत्यादि । परीक्ष्य परितो दर्शयित्वा ।

सम्यगित्यादि ।

अथवेत्यादि । एहीति अन्यतराह्वानाभिप्रायमेकवचनम् ।

ममेति । दाराणां सीतायाः अपहारेण अपहरणेन स्वयमुत्पादितविग्रहः सन् आगतः रणातिथिः अहं त्वां द्रष्टुकामोऽपि न पश्यामीत्यर्थः । त्वामिति गम्यम् ॥२२॥

यदाज्ञापयतीत्यादि संवादचतुष्टयम् ।

अस्तेति । अस्तपर्वतशिखरं प्राप्तः संकुचितकिरणः, सन्ध्याकाले सूर्यकिरणानां

---

१ 'र्वस्य स्क'. क. २ 'रंप'. क. ३ 'तं नी'. क. ४ एतौ स्वः', क. ५ 'त्सः' क. ६ 'भौ—देव तथा'. क. ७ 'ण आनन्तर्यं ब'. क. ख. घ. ङ. ८ 'मः—(परिक्रम्य विलोक्य) अये'. क.

९ 'रः । अस्ता'. क. 'रः । कुतः, अस्ता'. ङ.

अस्ताद्रिमस्तकगतः प्रतिसंहृतांशुः
सन्ध्यानुरञ्जितवपुः प्रतिभाति सूर्यः ।
रक्तोज्ज्वलांशुकवृते द्विरदस्य कुम्भे
जाम्बूनदेन रचितः पुलको यथैव ॥ २३ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

चतुर्थो

संकोचः प्रातः विकासश्च भवति । सन्ध्यया अनुरञ्जितं वपुः यस्य स सूर्यः प्रतिभाति । उपमामाह—रक्तः उज्ज्वलः दीप्तश्च यः अंशुकः पटस्तेन आस्तृते गजस्य कुम्भे मस्तकप्रदेशे जाम्बूनदेन सुवर्णेन निर्मितः पुलक इवेति । पुलक इति गजशिरोलंकारविशेषः ॥ २३ ॥

अस्मिन्नंके, कपीन्द्रसैन्यसहितस्य श्रीरामस्य युद्धाय प्रस्थानं, विभीषणशरणागमनं, सागरलंघनेन लंकाप्राप्तिः, सुवेलपर्वते सेनासन्निवेशश्च प्रतिपाद्यं वस्तु ।

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः[1]

(ततः प्रविशति राक्षसकाञ्चुकीयः[2])

राक्षसकाञ्चुकीयः[3]—क इह भोः प्रवाल[4]तोरणद्वारमशून्यं कुरुते ।

(प्रविश्या[5]न्यो राक्षसः)

राक्षसः[6]—आर्य अयमस्मि किं क्रियताम् ।

काञ्चुकीयः[7]—गच्छ, महाराजस्य[8] शासनाद् विद्युज्जिह्वस्तावदाहू-
यताम् ।

राक्षसः—आर्य[9] तथा । (निष्क्रान्तः)

काञ्चुकीयः[10]—अहो तु खलु विपद्यमानाभ्युदये राक्षसकुले[11] विपन्नस-
र्वसाधनस्य निहतवीरपुरुषस्य स्वयं च प्राणसंशयं प्राप्तस्ये-
दानीमपि प्रसन्नत्वं नोपगच्छति महाराजस्य बुद्धिः ।
को हि नाम[12] ।

चलत्तरंगाहतभीमवेग[13]-
[14]मुत्तीर्णनक्राकुलनीलनीरम् ।

ययोः कयोश्चित् शिरःप्रतिकृतिं दर्शयित्वा श्रीरामलक्ष्मणयोर्मरणवृत्तान्तनिवेदनेन सीतां स्वाधीनां कर्तुकामः रावणः ते शिरःप्रतिकृती आनेतुं विद्युज्जिह्वमाज्ञापयतीतिमं वृत्तान्तं सामाजिकानवबोधयितुं राक्षसकाञ्चुकीययोः संवादरूपः विष्कम्भकः प्रस्तूयते ।

तत इत्यादि ।

क इहेत्यादि । प्रवालतोरणद्वारं प्रवालैः रचितं बहिर्द्वारम् । अशून्यं सनाथम्, कोत्र तिष्ठतीत्यर्थः ।

आर्येत्यादि संवादत्रयम् ।

अहोतु खल्वित्यादि विपद्यमानाभ्युदये नश्यन् अभ्युदयः श्रेयः यस्य तस्मिन् । विपन्नसर्वसाधनस्य नष्टसकलोपकरणस्य । निहता मरणं प्रापिता ये वीरपुरुषा अक्षा-.
दयस्तादृशस्य । अहो तु खलु कष्टम् ।

चलदिति । चलन्तः ये तरंगाः तैराहता ताडिता भीमा वेला तटप्रदेशस्तादृशं,

---

१ 'ङ्कः प्रारभ्यते'. क. २ 'सः'. क. ३ 'सः—'. क. ४ 'काञ्चनतो'. क. ५ 'विश्यरा'. क. ६ 'सः—अथ'. क. ७ 'राक्षसः—ग'. क. ८ 'स्य वचना'. क. घ. ङ. ९ 'यदाज्ञापयति महाराजः नि'. क. १० 'राक्षसः—'विचिन्त्य' अ'. क. ११ 'सराज, कु.' क. ख. ग. ङ. १२ 'हि खलु, च'. घ. १३ 'वेलमु' ख. १४ 'मुदीर्ण' ख.

समुद्रमाक्रान्तमवेक्ष्य तस्मै
दारप्रदानाच्च करोति शान्तिम् ॥ १ ॥

अपि च,

प्रहस्तप्रमुखा वीराः कुम्भकर्णपुरस्सराः।
निहता राघवेणाद्य शक्रजिच्चापि निर्गतः ॥ २ ॥

एवमपि गते,

मदनवशगतो महाननर्थं
सचिववचोऽप्यनवेक्ष्य वीरमानी।
रघुकुलवृषभस्य तस्य देवीं
जनकसुतां न ददाति योद्धुकामः ॥ ३ ॥

(प्रविश्य)

विद्युज्जिह्वः—अपि सुखमार्यस्य।

काञ्चुकीयः—विद्युज्जिह्व गच्छ महाराजवचनाद् रामलक्ष्मणयोः शिरःप्रतिकृतिरानीयताम्।

विद्युज्जिह्वः—यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रान्तः)

काञ्चुकीयः—यावदहमपि महाराजस्य प्रत्यन्तरीभविष्यामि।

(निष्क्रान्तः) विष्कम्भकः।

उदीर्णैः सर्वतो व्याप्रियमाणैः नक्रैस्तिमिभिः व्याप्तं नीलनीरं च सागरं आक्रान्तं उल्लंघितं अवेक्ष्य ज्ञात्वा तस्मै रामाय दारप्रदानात् सीताप्रत्यर्पणेन शान्तिं कोपस्येति शेषः। को हि नाम न करोति सर्वोऽपि करोत्येवेत्यर्थः। एतादृशसागरलंघनसमर्थः पुरुषः लंकामपि नाशयितुं समर्थ एवेति ज्ञात्वा तस्मै सीतार्पणेन आत्मानं रक्षयेदिति भावः ॥ १ ॥

प्रहस्तेति एवमपीत्यादि—एवमपिगते व्यसने इति शेषः।

न केवलं सीतां प्रत्यर्पयति किन्तु रामेण सह योद्धुमपि सन्नद्धोऽस्तीत्याह—मदनेति। मन्मथपीडाबाधितः सन् सुमन्त्र्यादिभिरुपदिष्टमपि धिक्कुर्वन् आत्मानं वीरं मनुते इति वीरमानी योद्धुकामः सन् सीतां न प्रत्यर्पयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अपीत्यादिसंवादचतुष्टयम्।

ततः प्रविशतीत्यादि। प्रह्लादितस्य आनन्दितस्य। आवेगः सम्भ्रमः त्वरा वा। दुःशकुनदर्शनेऽपि हृदयस्याभ्युदय इत्यर्थः। शान्तिं शुभम्।

---

१ 'दानं च' क. २ 'शराजि' क. ३ 'नपरवशो म' क. ग. ४ 'हानयार्थं' ख. ५ 'राक्षसः—' क. ६ 'जस्य व' क. 'जस्य शासना' ख. ग. ७ 'रःप्रकृती आनय' क. ८ 'राक्षसः—' क. ९ 'विष्कम्भकः' इति नास्ति क.

(ततः प्रविशति राक्षसीगणपरिवृता सीता।)

सीता—किग्गुडु अय्यउत्तस्स आगमणेण पहलादिअस्स हिअअस्स अज्ज आवेओ[1] विअ संवुत्तो। अणिट्ठाणि णिमित्ताणि अ दिस्सन्ति। एवं वि दाणि (अवाहिअं?) हिअअस्स महन्तो अब्भुदओ वड्ढइ। सव्वहा इस्सरा सान्तिं करन्तु। (क)

(ततः प्रविशति रावणः)

रावणः[4]—मा तावद्,

एषा विहाय भवनं मम सम्प्रयाता
नारी नवामलजलोद्भवलग्नहस्ता
लंका यदा हि समरे वशमागता मे
पौलस्त्यमाशु परिजित्य तदा गृहीता॥४॥

भवति[4] तिष्ठ तिष्ठ। न खलु न खलु गन्तव्यम्। किं ब्रवीषि—उत्सृज्य त्वां राममुपगच्छामीति। आः अपध्वंस

बलादेव गृहीतासि तदा वैश्रवणालये।
बलादेव ग्रहीष्ये त्वां हत्वा राघवमाहवे॥५॥

किमनया। यावदहमपि सीतां विलोभयिष्ये[5]। (मदनावेशं निरूप्य) अहो तु खल्वतुलबलता कुसुमधन्वनः। कुतः,[6]

(क) किन्तु खल्वार्यपुत्रस्यागमनेन प्रह्लादितस्य हृदयस्याद्यावेग इव संवृत्तः। अनिष्टानि निमित्तानि च दृश्यन्ते। एवमपीदानीं हृदयस्य महानभ्युदयो वर्धते। सर्वथेश्वराः शान्तिं कुर्वन्तु।

मदनपीडितो रावणः सीतां प्रलोभयितुं प्रविशति—मा इति।

एषेति। एषेत्यनेन लंकाभिमानिनी देवता माह्या। लंकाश्रीरियमिदानीं मम गृहं त्यक्त्वा बहिर्यातेत्यर्थः। पौलस्त्यं कुबेरं समरे परिजित्य इयं लंका मे वशमागता सती तदा गृहीता। रावणः लंकां पुष्पकं च कुबेरं समरे विजित्य प्राप्तवानितीयं कथा यदा पौलस्त्यं परिजित्य गृहीता तदा मे वशमागता इत्येवान्वयक्रमः॥४॥

आः इत्यादि—अपध्वंस अपगच्छ।

बलादिति—पूर्वं मया कुबेरसदने बलाद् गृहीता त्वमिदानीं मां त्यक्त्वा रामाय प्रस्थितासि। तस्मादिदानीं राघवमपि युद्धे निहत्य पूर्ववत् त्वां बलाद्

किमित्यादि—विलोभयिष्ये वञ्चयामि। अतुलबलता असमा शक्तिः।

१ 'ओ सं' क. २ 'णिदि' क. ३ 'इं पिदाव अवाहिअं हि' क. 'व विदाणि व' ग. ४ 'णः—ए' क. ५ 'ति नखलु ग' क. ६ 'त्वा रा' क. ७ 'ममनुग' क. ८ 'राये। अ' क. ९ 'कुतः' इति नास्ति क.

निद्रां मे निशि विसरन्ति नयनान्यालोक्य सीताननं
तत्संश्लेषसुखार्थिनी तनुतरा याता तनुः पाण्डुताम्।
सन्तापं रमणीयवस्तुविषये बध्नाति पुष्पेषुणा
कष्टं निर्जितविष्टपत्रयभुजो निर्जीयते रावणः ॥ ६ ॥
(उपेत्य) सीते त्यज त्वमरविन्दपलाशनेत्रे
चित्तं हि मानुषगतं मम चित्तनाथे।
शक्रेण मेऽद्य समरे विनिपात्यमानं
प्रेक्षस्व लक्ष्मणयुतं तव चित्तकान्तम् ॥ ७ ॥
सीता—हं सो खु लावणो, जो मन्दरं हत्थेण तुलइदुकामो। (क)
(प्रविश्य)
राक्षसः—जयतु महाराजः।
एते तयोर्मानुषयोः शिरसी राजपुत्रयोः।
युधि हत्वा कुमारेण गृहीते त्वत्प्रियार्थिना ॥ ८ ॥
रावणः—सीते पश्य पश्य तयोर्मानुषयोः शिरसी।

(क) हं स खलु रावणः, यो मन्दरं हस्तेन तुलयितुकामः।

निद्रामिति—मे नयनानि नेत्राणि, दशमुखत्वात् नेत्राणां बहुत्वम्। सीतायाः मुखमालोक्य निशि निद्रां स्वापमपि विसरन्ति, तद्वत् सीतालिंगनोत्सुका तनुः शरीरमपि पाण्डुतां याता। एवं मनोज्ञवस्तुप्राप्तयेपि मम मनः सन्तापमावहति। निर्जितं विष्टपत्रयं त्रैलोक्यं यैर्भुजैः स रावणः पुष्पेषुणा मन्मथेन निर्जीयते कष्टम्। औद्धत्येन परीकृत्य व्यवहारः ॥ ६ ॥

उपेत्येति। सीतामिति शेषः।

सीते इति। अरविन्दपलाशनेत्रे सीते चित्तनाथे इति सम्बुद्धित्रयम्, मम चित्तेन नाथ्यन इति नाथा, नाथृ याच्ञायां, चित्तेन प्रार्थ्यते। अरविन्दपलाशवत् नेत्रे यस्याः सा तस्याः सम्बुद्धिः। मानुषगतं रामगतं चित्तं त्वं त्यज। त्यक्त्वा मां भजस्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

हमित्यादि। रावणकः 'संज्ञायां चेति कन्'। मन्दरः हस्तेन यथा तुलयितुं न शक्यते तद्वत् श्रीरामादीनां निग्रहोऽप्यशक्य इति वाक्यार्थः।

रामलक्ष्मणयोः व्याजशिरःप्रतिकृत्यानयनं विज्ञापयतुमाह—जयत्विति।

एते इति। त्वत्प्रियार्थिना तव प्रियं कर्तुमिच्छता कुमारेण इन्द्रजिता ॥ ८ ॥

सीतां भयापयति। सीते इत्यादि।

१ 'न स्म' क. २ 'पाण्डरा' क. ३ 'न्तापो' क. ४ 'हं मुंडो खु सि रावणओ, जो' क. ५ 'सः—ए' क.

सीता—हा अय्यउत्त, (क) (इति मूर्छिता पतति)

रावणः—सीते भावं परित्यज्य मानुषेऽस्मिन् गतायुषि ।

अद्यैव त्वं विशालाक्षि महतीं श्रियमाप्नुहि ॥ ९ ॥

सीता—(प्रत्यभिज्ञाय) हा अय्यउत्त परिमिलणवकमलसरिणहे वदणे परिवुत्तणअणे पेक्खन्ती अदिधीरा खु म्हि मन्दभाआ। हा अय्यउत्त एदस्सिं दुःखसाअरे मं णिक्खिविअ कहिं गदो सि। जाव ण मरामि। किं णुखु अलिअं एदं भवे। भद्द जेण असिणा अय्यउत्तस्स असदिसं किदं, तेण मं वि मारेहि। (ख)

रावणः—

व्यक्तमिन्द्रजिता युद्धे हते तस्मिन् नराधमे।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा केन त्वं मोक्षयिष्यसे ॥ १० ॥

(नेपथ्ये)

रामेण रामेण।

सीता—चिरं जीव, (प्रविश्य)

(क) हा आर्यपुत्र।

(ख) हा आर्यपुत्र परिमलनवकमलसन्निभे वदने परिवृत्तनयने पश्यन्ती अतिधीरा खल्वस्मि मन्दभागा। हा आर्यपुत्र एतस्मिन् दुःखसागरे मां निक्षिप्य कुत्र गतोऽसि। यावन्न म्रिये। किन्नु खल्वलीकमेतद् भवेत्। भद्र येनासिनार्यपुत्रस्यासदृशं कृतं तेन मामपि मारय।

हा इत्यादि। सीताया अत्र यद्यपि नास्ति पूर्णो विश्वासः तथापि प्रतिकृति संवाददर्शनात् सन्दिहाना मूर्छति।

सीते इत्यादि। महतीं श्रियं मदीयामित्यर्थः ॥ ६ ॥

हा इत्यादि परिम्लाननवकमलेति सम्यक्। येनासिना खड्गेन आर्यस्यासदृशं रामस्यासदृशं कर्म शिरश्छेदनरूपं कृतं तेनासिना ममापि शिरः छेदयेत्यर्थः। नयने इति द्वितीयाद्विवचनम्।

रावणः इन्द्रजिता रामलक्ष्मणौ निहताविति विज्ञापयति तत्सर्वं अलीकमिति यथा भवेत्तथा नेपथ्यवाक्यं कविर्घटयत्याह—रामेण रामेणेति। रामेण यः कश्चन राक्षसश्रेष्ठो निहत इति गम्यम्।

तत् श्रुत्वा सन्तुष्टा सीताह—चिरमित्यादि।

---

१ 'ळक' क. २ 'क्खामि अ' क. ३ 'गओसि' क. ४ 'मं मा' क. ५ 'ध्यसि' क.

राक्षसः—(ससम्भ्रमं) रामेणेति ।

रावणः—कथं कथं रामेणेति ।

राक्षसः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । अतिपातितॄत्तान्तनिवेदन-
त्वरयावस्थान्तरं नावेक्षितम् ।

रावणः—ब्रूहि ब्रूहि । किं कृतं मनुजतापसेन ।

राक्षसः—श्रोतुमर्हति महाराजः । तेन खलु ।

उदीर्णसत्त्वेन महाबलेन
लंकेश्वरं त्वामभिभूय शीघ्रम् ।
सलक्ष्मणेनाद्य हि राघवेण
प्रसह्य युद्धे निहतः सुतस्ते ॥ ११ ॥

रावणः—आः दुरात्मन् समरभीरो,
देवाः सेन्द्रा जिता येन दैत्याश्चापि पराङ्मुखाः ।
इन्द्रजित् सोपि समरे मानुषेण निहन्यते ॥ १२ ॥

राक्षसः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । महाराजपादमूले कुमार-
मन्तरेणानृतं नाभिधीयते ।

रावणः—हा वत्स मेघनाद (इति मूर्छितः पतति)

राक्षसः—महाराज समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

रावणः—(प्रत्यभिज्ञाय)

प्रसीदत्वित्यादि । अतिपातितवृत्तान्तः अत्याहितवृत्तान्तः । कालविलम्बं यथा च न सहेत तादृश इत्यर्थः ।

पूर्वं सीतां प्रलोभयितुं इन्द्रजिता रामलक्ष्मणौ निहताविति रावणेन सीता अलीकं विज्ञापिता । इदानीं रामलक्ष्मणाभ्यां इन्द्रजिन्निहत इति सत्यमावेदयन्नाह—श्रोतुमर्हतीत्यादि ।

उदीर्णेति । ते सुतः इन्द्रजित् । उदीर्णं उद्वृत्तम् ॥ ११ ॥

आः इत्यादि ।

इन्द्रजिद्धनने सन्दिहान आह—देवा इत्यादि ॥ १२ ॥

प्रसीदत्वित्यादि । कुमारमन्तरेण इन्द्रजितं प्रति । हा वत्सेत्यादिसंवादद्वयम् ः

१ 'णः—किमिति' राक्ष—रामेण' रावणः—किङ्कृतंरामेण, राक्ष-प्र' क.
२ 'तिकार्यमिति' क. ३ 'तम्, श्रोतुमर्हति महाराजः । उदीर्ण' क. ४ 'द, हा वत्स सर्वं' क.

हा वत्स सर्वजगतां ज्वरकृत् कृतास्त्र
हा वत्स वासवजिदानतवैरिचक्र ।
हा वत्स वीर गुरुवत्सल युद्धशौण्ड
हा वत्स मामिह विहाय गतोऽसि कस्मात् ॥ १३ ॥

(इति मोहमुपगतः)

राक्षसः—हा धिक् त्रैलोक्यविजयी लंकेश्वर एतामवस्थां प्रापितो हतकेन विधिना । महाराज समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

रावणः—(समाश्वस्य) इदानीमनर्थहेतुभूतया सीतया किमनया-त्रैलोक्यविजयविफलया चपलया श्रिया च । किं भोः कृता-न्तहतक अद्यापि भयविह्वलोसि ।
इदानीमपि निःस्नेहो वत्सेनेन्द्रजिता विना ।
कष्टं कठोरहृदयो जीवत्येष दशाननः ॥ १४ ॥

(इति सन्तापात्पतति)

राक्षसः—हा भो रजनीचरवीराः एवंगते राजन्यन्तःकक्ष्यास्थिता रक्षिणश्चाप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः । (नेपथ्ये)

हा इति । ज्वरकृत् भयोत्पादक । कृतास्त्र अधीतास्त्रविद्य । वासवजिदिति इन्द्रजितो नाम । आनतं नम्रं वैरिचक्रं शत्रुमण्डलं यस्य तादृश, युद्धे शौण्डः समर्थः तादृश ॥ १३ ॥

हा धिगित्यादि । एतामवस्थां स्वजीवितसमय एव पुत्रमरणशोकानुभवरूपामवस्थाम् ।

इदानीमित्यादि । किमित्यस्य मध्यमणिन्यायेन सीतया श्रिया इत्युभयत्राप्यन्वययोग्यता ॥ १४ ॥

हा भो इत्यादि । अप्रमत्ता अवहिताः ।

रामरावणसैन्ययोर्युद्धे राक्षससैन्यं भयात् पलायमानं दृष्ट्वा राक्षसाधिपतिः कश्चित् पलायनमनुचितमिति नेपथ्यादाह—भो भो इत्यादि । तेषां कान्दिशीकतायाः कारणं प्रहस्तनिकुम्भादीनां राक्षसाधिपतीनां हननमेव । तदेवाह—समरेत्यादि । समरमुखात् युद्धभूमेर्निरस्ताः निहताः ये प्रहस्तनिकुम्भकुम्भकर्णेन्द्रजितः तैः विकलं शक्तिहीनं यद् बलं सैन्यं तदेव जलधिः समुद्रः । समुद्रसाम्यं सैन्यस्य अपरिमेयतया । तस्माज्जनितं यद् भयं तस्मात् चकिताः व्याकुला विमुखाः पराङ्मुखाश्च

---

१ 'जिता नवबे' क. २ 'त्, हा' क. ३ 'राक्ष—भ' क. ४ 'यंभू' क. ५ 'किं त्रै' क. ६ 'क, इदा' क ७ 'सः—भो' क. ८ 'वीराः अन्त' क. ९ 'दयार' क. १० 'न्तः । भो' क.

भो भो रजनीचरवीराः समरमुखनिरस्तप्रहस्तनिकुम्भकुम्भकर्णेन्द्रजिद्विकलबलजलधिजनितमयचकितविमुखाः चपलपलायनमनुचितमविरतममरसमराणि जितवतां भवतां, अथ च विश्वैलोकविजयविख्यातविंशद्बाहुशालिनि भर्तर्यत्र स्थितवति लंकेश्वरे।

रावणः—(श्रुत्वा सामर्षं) गच्छ, भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः।

राक्षसः—यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः, एष हि रामः।

धनुषि निहितबाणस्त्वामितिक्रम्य गर्वा-
द्धरिगणपरिवारो हाससम्फुल्लनेत्रः।
रणशिरसि सुतं ते पातयित्वा तु राज-
न्नभिपतति हि लंकां सन्दिधक्षुर्यथैव ॥ १५ ॥

रावणः—(सहसोत्थाय सरोषं) क्वासौ क्वासौ। (असिमुद्यम्य)

वज्रीभकुम्भतटभेदकठोरधारः
क्रोधोपहारमसिरेष विधास्यति त्वाम्।

तादृशाः अमरसमराणि देवैः सह सम्प्राप्ते युद्धे तत्रापि जयं प्राप्तवतां भवतां, समरमुखनिरस्तप्रहस्तादिवैकल्येन भयचकितत्वम्। अयंच विशिष्य च विश्वलोकविजयेन विख्याता ये विंशतिबाहवः तैः शालत इति तादृशे भर्तरि लंकेश्वरे अत्र स्थितवति सति। विंशद्बाहु इत्येव सर्वेष्वादर्शेषु दृश्यते, किन्तु इदं लेखकप्रमादकृतमपि संभाव्यते। गद्ये विंशति इत्यपि पाठसम्भवात्। अविरतमिदं चपलपलायनं चापल्यप्रयुक्तं पलायनमनुचितं न योग्यम्।

धनुषीति। धनुषि चापे निहितबाणः सङ्क्रसायकः गर्वात् अवलेपात्, त्वामतिक्रम्य तव बलवीर्यादिकं विगणयन्। हरिगणपरिवारः वानरसमूहपरिवृतः हाससम्फुल्लनेत्रः हर्षविकसितनयनः रणशिरसि युद्धरंगे ते सुतं इन्द्रजिन्नामानं पातयित्वा निहत्य लंकामेव सन्दग्धुमिच्छुरिवाभिपतति ॥ १५ ॥

वज्रीति। वज्री देवेन्द्रः तस्येभः ऐरावतः तस्य कुम्भतटं मस्तकं तस्य भेदने विषयेऽपि निशितारः मत्करस्थः असिः खड्गः मम कोपस्योपहारमुपायनभूतं त्वां विधास्यति करिष्यति। अनिमिषा देवाः सम्प्रति ममासिना निपात्यमानं

---

१ 'लानिधि' क. २ 'यविमुखच' क. ३ 'श्वविज' क. ४ 'र्तरियत्र' क. ५ 'णः—ग' क. ६ '[illegible]ज्ञा' क. ग. घ. ७. 'तु लंकेश्वरः' क. ग. ङ. ८ 'णः-आः दुरात्मन्, [illegible]' क.

सम्प्रत्ययमस्त्वनिमिषा इह मत्करस्थः
क्षुद्र क यास्यसि कुतापस तिष्ठ तिष्ठ[1] ॥ १६ ॥

राक्षसः—महाराज अलमतिसाहसेन ।

सीता[3]—अणिट्ठाणि अणरुहाणि अणिमित्ताणि इदाणिं करअंतस्स रावणस्स अइरेण मरणं भविस्सदि । (क)

रावणः—अस्याः कारणेन बहवो भ्रातरः सुता[4]ः सुहृदश्च मे निहताः। तस्मादमित्रविषयमस्या हृदयं भित्त्वा कृष्टान्त्रमालालंकृतः खड्गाशनिपातेन समनुजयुगलं सकलवानरकुलं ध्वंसयामि ।

राक्षसः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराज[6]ः । अलमलमिदानीमरिबलावलेपमन्तरेणानवरतवृथाप्रयासेन । अवश्यं च स्त्रीवधो न कर्तव्यः ।

रावणः—तेन हि[7] स्यन्दनमानय ।

राक्षसः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः । इदं स्यन्दनम् ।

(क) अनिष्टान्यनर्हाण्यनिमित्तानीदानीं कुर्वतो रावणस्याचिरेण मरणं भविष्यति ।

त्वां भवन्तु रक्षन्तु । क्षुद्र तुच्छ । कुत्सितस्तापसः कुतापसः । तिष्ठ तिष्ठ । क गच्छसि ॥ १६ ॥

अस्या इत्यादि । अस्याः सीतायाः । बहवो भ्रातरः कुम्भकर्णादयः, सुता इन्द्रजिदादयः, सुहृदश्च प्रहस्तादयः, निहता मरणं प्राप्ताः । अमित्रविषयं प्रीतेरविषयं अमित्रस्य विषयं यत् तत् अमित्रविषयम् । अमित्रं विषयः यस्य तदिति वा । अस्या हृदयं भित्त्वा विदारयित्वा हृदयात् कृष्टया आन्त्रमालया आन्त्रस्रजा अलंकृतवक्षोभागः । खड्ग एवाशनिस्तस्य क्षेपेण समनुजयुगलं रामलक्ष्मणसहितं सर्ववानरसैन्यं ध्वंसयामि ।

प्रसीदत्वित्यादि । अरिबलस्य शत्रुबलस्य यः अवलेपः गर्वः तमन्तरेण तं प्रतीत्यर्थः । अलमलं वधोद्यमेन इति शेषः ।

तेन हीत्यादि ।

१ 'युधि' क. २ 'ष्ठ । सीता—'क. ३ 'ता—अण' क. ४ 'तश्च निहताश्च । त' क. ५ 'लं वा' क. ६ 'जः । अलं, श्री' क. ख. ग. ङ. च. ७ 'हि क्षिप्रमानीयतां स्यन्दनः' क. ख.

रावणः—(रथमारुह्य)

समावृतं सुरैरद्य सीते द्रक्ष्यसि राघवम् ।
मम चापच्युतैस्तीव्रैर्बाणैराक्रान्तचेतसम् ॥ १७ ॥

(निष्क्रान्तः सपरिवारो रावणः)

सीता—इस्सरा अत्तणो कुलसरिसेण चारित्तेण जदि अहं अणुसरामि अअउत्तं, अअउत्तस्स विजओ होदु । (क)

(निष्क्रान्तौ)

पञ्चमोऽङ्कः ।

(क) ईश्वराः आत्मनः कुलसदृशेन चारित्रेण यद्यहमनुसराम्यार्यपुत्रं, आर्यपुत्रस्य विजयो भवतु ।

समावृतमिति । मम चापाद् धनुषः च्युतैः विगलितैः विसृष्टैरित्यर्थः । तीक्ष्णैर्निशितैः बाणैः आक्रान्तचेतसं गतचैतन्यं सुरैः रक्षोभिः आवृतं राघवं हे सीते त्वमद्य साम्प्रतमेव द्रक्ष्यसि । यथा त्वं द्रक्ष्यसि तथाहं करोमीति भावः ॥१७॥

पञ्चमेऽङ्के, ययोः कयोश्चित् शिरःप्रतिकृतिं दर्शयित्वा रामलक्ष्मणयोर्मरणवृत्तान्तनिवेदनेन रावणकृतं सीताप्रलोभनं, युद्धे इन्द्रजिन्मरणेन रावणस्य सन्तापः, सन्तप्तहृदयस्यापि पुनरपि समाश्वस्तहृदयस्य तस्य श्रीरामं विनिपातयितुं प्रवृत्तिश्च,

इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

---

१ 'स्तीव्रैर्बा' क. २ 'इति निष्क्रान्ताः सर्वे' क.

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशन्ति विद्याधराश्चयः)

सर्वे—एते स्म भो एते स्मः ।

प्रथमः—इक्ष्वाकुवंशविपुलोज्ज्वलदीप्तकेतोः

द्वितीयः—रामस्य रावणवधाय कृतोद्यमस्य ।

तृतीयः—संग्रामदर्शनकुतूहलबद्धचित्ताः

सर्वे—प्राप्ता वयं हिमवतः शिखरात्प्रतूर्णम् ॥ १ ॥

प्रथमः—चित्ररथ एते देवदेवर्षिसिद्धविद्याधरावयो निरन्तरं नभः कृत्वा स्थिताः । तस्माद् वयमप्येतेषामेतान् गणान् परिहरन्तः स्वैरमेकान्ते स्थित्वा रामरावणयोर्युद्धविशेषं पश्यामः ।

उभौ—बाढम् । (तथा कृत्वा)

प्रथमः—अहो प्रतिभयदर्शनीया खल्वियं युद्धभूमिः[4] ।

इह हि,

रजनिचरशरीरनीरकीर्णा कपिवरवीचियुता वरासिनक्रा ।

उदधिरिव विभाति युद्धभूमी रघुवरचन्द्रशरांशुवृद्धवेगा ॥ २ ॥

विद्याधरा, गुह्यकाः ।

एते स्म भो इत्यादि ।

अथ समरभूमिप्रविष्टा विद्याधराः स्वागमनहेतुं प्रदर्शयन्त आहुः—इक्ष्वाकुवंशेति । इक्ष्वाकुः कश्चित्प्रसिद्धो राजा तद्वंशे विपुलो विस्तीर्ण उज्ज्वलो दीप्तश्च केतुर्ध्वजचिह्नं यस्य । अत्र दीप्तिकेतुरिति रम्यः पाठः । कुतूहलं कौतुकम् । वयं हिमवतो हिमालयस्य शिखरात्प्रतूर्णं यथा स्यात्तथा प्राप्ताः । एतेन रामरावणसंग्रामदर्शनस्त्रौत्सुक्यातिशयस्तन्मनसि प्रतीयते ॥ १ ॥

चित्ररथ एते इत्यादि । निरन्तरं निश्छिद्रं निरवकाशं कृत्वेत्यर्थः ।

रजनिचरेति । रजनिचराणां राक्षसाणां यानि शरीराणि तान्येव नीरं जलं तेन कीर्णा व्याप्ता । कपिवराः श्रेष्ठा वानरा एव वीचयस्तरङ्गाणि तैर्युता । वराः श्रेष्ठा असितीक्ष्णाश्चासय एव नक्रा जलीयहिंस्रजीवविशेषाः यस्यां सा । यथा नक्रा घातकास्तथा असयश्चेत्युभयोः साम्यम् । रघुवरचन्द्रशरांशुभिर्वृद्धवेगा । इति युद्धभूमेरुदधिना साम्येन सेनातिशयः स्तूयते । समुद्रोऽपि चन्द्रकिरणप्रवृद्धवेगो भवतीति सर्वत्र पूर्णोपमा ज्ञेया ॥ २ ॥

---

१ 'सिके', क. २ 'मध्येन', क. ३ 'ताः । वयमप्येषाम्', क. ४ 'मिः, र', क.

द्वितीयः—एवमेतत् ।

एते पादपशैलभग्नशिरसो मुष्टिप्रहारैर्हताः
कण्ठैर्वानरयूथपैरतिबलैरुत्फुल्लकर्णीकृताः ।
कण्ठग्राहविवृत्ततुङ्गनयनैर्दष्टोष्ठतीव्रैर्मुखैः
शैला वज्रहता इवाशु समरे रक्षोगणाः पातिताः ॥ ३ ॥

तृतीयः—एते चापि द्रष्टव्या भवद्भ्यां,

निशितविमलखड्गाः क्रोधविष्फारिताक्षा
विमलविकृतदंष्ट्रा नीलजीमूतकल्पाः ।
हरिगणपतिसैन्यं हन्तुकामाः समन्ताद्
रभसविवृतवक्त्रा राक्षसाः सम्पतन्ति ॥ ४ ॥

प्रथमः—अहो नु खलु,

बाणाः पात्यन्ते राक्षसैर्वानरेषु

द्वितीयः—शैलाः क्षिप्यन्ते वानरैर्नैर्ऋतेषु ।

तृतीयः—मुष्टिप्रक्षेपैर्जानुसंघट्टनैश्च

सर्वे—भीमश्चित्रं भोः सम्प्रमर्दः प्रवृत्तः ॥ ५ ॥

प्रथमः—रावणमपि पश्यतां भवन्तौ,

कनकरचितदण्डां शक्तिमुज्ज्वालयन्तं

अथ च । एते पादपशैल इत्यादि—पादपा वृक्षाः शैला पर्वताश्च तै
र्विदीर्णमस्तकाः । कंठग्राहेण गलग्रहणेन विवृत्तानि तुङ्गानि च नयनानि येषां तैः ।
प्रसह्य गलगृहीतश्च पुरुषः प्राणरोधाद्विवृत्तोत्तुङ्गनयनश्च भवतीति दृश्यते । रोषकार-
णाद्दंतोत्पुच्छकर्णीकृताः । मुखैरित्युपलक्षणे तृतीया ॥ ३ ॥

निशितविमलखड्ग इत्यादि । निशितास्तीक्ष्णा विमला मलरहिता खड्गाः कृपा-
णानि येषां ते । क्रोधेन हेतुना विस्फारिताक्षा विकसितलोचनाः । स्फार विकसने ।
नीलजीमूतकल्पा इतीषदर्थे कल्पप् प्रत्ययः । हरीणां वानराणां गणः समूहस्तस्य-
पतिः सुग्रीवस्तस्य सैन्यम्, वानरजातीयानां मानुषाणां सैन्यमिति । रभसविवृत-
वक्त्राः वेगकारणेन विस्फारिताननाः ॥ ४ ॥

बाणा इति—राक्षसा वानरेषु बाणान् पातयन्ति । वानराः नैर्ऋतेषु शैलान्
क्षिपन्ति । नैर्ऋता राक्षसाः । संप्रमर्द अन्योन्यद्वंद्वसंयोगरूपः संघर्षः । भीमः
भयानकश्चित्रः आश्चर्यप्रदः ॥ ५ ॥

---

१ 'यूथपै'. क. २ 'रुत्फुल्लक'. क. ३ 'क्षोवराः पा'. क. ख. ग.
४ 'विकृत'. क. ख. ग. च. ५ 'सर्वे—भ' इत्यारभ्य 'प्रवृत्तः' इत्यन्तम् . क.

विमलविकृतवंष्ट्रं स्यन्दनं वाहयन्तम् ।
उदयशिखरिमध्ये पूर्णबिम्बं शशाङ्कं
ग्रहमिव भगणेशं राममालोक्य रुष्टम् ॥ ६ ॥

द्वितीयः—राममपि पश्येतां भवन्तौ,
सव्येन चापमवलम्ब्य करेण वीर-
मन्येन सायकवरं परिवर्तयन्तम् ।
भूमौ स्थितं रथगतं रिपुमीक्षमाणं
क्रौञ्चं यथा गिरिवरं युधि कार्तिकेयः ॥ ७ ॥

तृतीयः—रावणेन विमुक्तेयं शक्तिः कालान्तकोपमा ।
रामेण स्मयमानेन द्विधा छिन्ना धनुष्मता ॥ ८ ॥

पश्येतामिति विचारणीयः प्रयोगः । दृश्येताम् इति स्यात् । कनकरचितदण्ड-मित्यादि—कनकेन सुवर्णेन रचितो दण्डः यस्यास्तां तथाभूतां शक्तिमस्त्रविशेषमु-ल्लालयन्तं चालयन्तम् । रोषावृतश्च पुरुषः शत्रुसैन्ये प्रभावं दर्शयितुं स्वान्यस्त्राण्यु-ल्लालयति । शिखराणयस्य सन्तीति शिखरी पर्वतः, उदयशिखरीउदलाचलस्तन्मध्ये पूर्णबिम्बं पूर्णमण्डलम् शशाङ्कं चन्द्रमिव । शशस्याङ्कश्चिह्नं यस्मिंस्तम् । भगणेश-मिति । भगणेशं ग्रहं सूर्यमिव । भगणः भागानां नक्षत्राणां गणः समूहः नक्षत्रसमूहः । शीघ्रगामिनां ग्रहाणामल्पेन कालेन मन्दगामिनां ग्रहाणां महता कालेन पूर्वगत्या यातानां पश्चिमगत्या परिवर्तनेना
षष्टि विकलाभिः कला, षष्टि कलाभिर्भागः, त्रिंशभागै :
यथा—

शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताल्पगः । .
तेषान्तु परिवर्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः ॥

राशिबोधे तु भगणस्येशो भगणेशो राशिपतिः सूर्यः ?। अथवा चन्द्रस्यैव विशेषणं स्यादिति विचार्यम् । राममालोक्य रुष्टमिति रावणे योज्यम् ॥ ६ ॥

सव्येनेति—भूमौ स्थितं वीरं राममपि भवन्तौ पश्येतां दृश्येताम् ? किं भूत-मिति । सव्येन हस्तेन चापं धनुर्गृहीत्वान्येनापरेण दक्षिणेतरेण च सायकवरं श्रेष्ठं सायकं परिवर्तयन्तं चालयन्तम् । अथ च कार्तिकेया कुमारा युधि गिरिवरं पर्वत-श्रेष्ठं क्रौञ्चं यथा । यथा कार्तिकेयः युधि क्रौञ्चमपश्यत्तथा रामोऽपि रिपुमपश्यत् । कार्तिकेयस्योपमानत्वेन क्रौञ्च वध इव रावणवधोऽपि अवश्यम्भावी ध्वन्यते ॥ ७ ॥

रावणेनेत्यादि—रावणेन पौलस्त्येन विमुक्ता कालान्तकोपमेयं शक्तिः स्मयमा-

१ 'विकृत'. क. 'विवृतवदनदं'. ख.　२ 'यम्' ख.　३ 'यः—इहह, रा' ख.
४ 'जय'क.

प्रथमः—शक्तिं निपातितां दृष्ट्वा क्रोधविस्फारितेक्षणः।
रामं प्रत्येवं च (ण ? ष) मभिवर्षति रावणः ॥ ९ ॥

द्वितीयः—अहो रामस्य शोभा।

एता रावणजीमूताद् बाणधारा विनिस्सृताः।
विभान्ति राममासाद्य वारिधारा वृषं यथा ॥ १० ॥

तृतीयः—एष एषः,

कनकरचितचापं तीक्ष्णमुग्रस्य शीघ्रं
रणशिरसि सुघोरं बाणजालं विधून्वन्।
रथगतमभियान्तं रावणं याति पद्भ्यां
गजपतिमिव मत्तं तीक्ष्णदंष्ट्रो मृगेन्द्रः ॥ ११ ॥

सर्वे—अये ज्वलित इव प्रभयायं देशः। किन्नु खल्विदम्।

प्रथमः—आयुद्धसामान्यजनितशंकेन महेन्द्रेण प्रेषितो मातलिवाहितो रथः।

द्वितीयः—उपस्थितं मातलिं दृष्ट्वा तस्य वचनाद् रथमारूढवान् रामः।

तृतीयः—एष हि,

सुरवरजयदर्पदेशिकेऽस्मिन्

नेन ईषद्धासयुक्तेन धनुष्मता धानुष्केन रामेण द्विधा छिन्ना। स्मयमानेनेति विशेषणं शक्तेश्छेदने प्रयासराहित्यं सूचयति ॥ ८ ॥

एता रावणेत्यादि—जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धो जीमूतः रावण एव जीमूतो रावणजीमूतस्तस्माद्विनिःसृता। एता बाणधाराः रामं दाशरथिमासाद्य वृषं वृषभमासाद्य वारिधारा इव विभान्ति शोभन्ते। यथा वृषभो वारिधारामगणयित्वैव सानन्दं तत्र तिष्ठति तथा रामोऽपि रावणबाणवर्षामगणयित्वैव युद्धे तिष्ठति ॥ १० ॥

कनकरचितचापमित्यादि—कनकेन सुवर्णेन रचितचापं तीक्ष्णं धनुरुग्रस्य रणशिरसि शीघ्रं सुघोरमतितीक्ष्णं बाणजालं विधून्वन् अयं रामः तीक्ष्णदंष्ट्रो मृगेन्द्रः मत्तं गजपतिम् इव रथगतम् अभियान्तं रावणं पद्भ्यां याति।

तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्येति तम्। जगपतिमृगेन्द्रोपमानेन रावणवधोऽवश्यम्भावीति सूच्यते ॥ ११ ॥

---

१ 'मः—एषः, श' क. २ 'राममुद्दिश्य शरवर्षम' क. अस्मिन् पाठे अक्षरमेकमाधिकम्, ३ 'शीघ्रमुग्रस्य तीक्ष्णं' क. ४ 'न्द्रः। सर्वे—एष उप' क. ५ 'रविजयप्रदेशिकेस्विद् (?)' क. 'रविजयप्रदेशितेस्मिन्' ख. ग. घ.

दितिसुतनाशकरे रथे विभाति।
रजनिचरविनाशकारणः सं-
त्रिपुरवधाय यथा पुरा कपर्दी ॥ १२ ॥

प्रथमः—अहो महत् प्रवृत्तं युद्धम्।

शरवरपरिपीततीव्रबाणं
नरवरनैर्ऋतयोः समीक्ष्य युद्धम्।
विरतविविधशस्त्रपातमेते
हरिवरराक्षससैनिकाः स्थिताश्च² ॥ १३ ॥

द्वितीयः—अहो तु खलु,

चारीभिरेतौ परिवर्तमानौ
रथे स्थितौ बाणगणान् वमन्तौ।
स्वरश्मिजालैर्धरणिं दहन्तौ
सूर्याविव द्वौ नभसि भ्रमन्तौ ॥ १४ ॥

तृतीयः—रावणमपि पश्येतां भवन्तौ।

शरैर्भीमवेगैर्हयान् मर्दयित्वा
ध्वजं चापि शीघ्रं बलेनाभिहत्य।

प्रभया कान्त्या। न्विति वितर्के।

महेन्द्रेणेन्द्रेण। मातलिरिन्द्रसारथिस्तेन वाहितः।

रथमारूढवान् स्यन्दनमारुरोह।

सुरविजयेत्यादि—सुरविजयप्रदेशिके सुरविजयप्रदातरि। विजयोपदेष्टरि इति वा।

दितिसुतनाशकरे कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु, इति टप्रत्ययः। कपर्दी शङ्करो यथा त्रिपुरवधाय। पुरा किल शिवः त्रिपुरनामानं दैत्यं रणे जघान इति पुराणादिषु प्रसिद्धिः ॥ १२ ॥

अहो महदिति—शरवरेण श्रेष्ठधनुषा परिपीतास्तीव्रा बाणा यस्मिंस्तम् 'बाण इति बण शब्दे बण गतौ वा संज्ञायां कर्तरि घञ्। नैर्ऋता निर्ऋतेर्दिक्पालस्याप-त्यानि नैर्ऋता राक्षसाः। विरताः विरामं गता विविधाः शस्त्रपाता यस्मिंस्तम्। पारस्परिकं युद्धकौशलं नीरीक्ष्य केचिद् राक्षससैनिकाः केचिच्च वानरसैनिका युद्धं द्रष्टुकामा स्थिताः इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चारीभिरेताविल्यादि—चारीभिः परिवर्तमानावेतौ रथे स्थितौ बाणगणान् किरन्तौ इमौ स्वरश्मिजालैर्धरणिं दहन्तौ नभसि भ्रमन्तौ द्वौ सूर्याविव दृश्येते इति शेषः। चारी युद्धगतिविशेषः। धरणिं पृथिवीम् धृ-अच्। नभसि आकाशे ॥१४॥

---

१ 'रिहर' (?). क. २ 'श्च श्च'. क.

महद् बाणवर्षं सृजन्तं नदन्तं
　　हसन्तं नृदेवं भृशं भीषयन्तम् ॥ १५ ॥

प्रथमः[1]—एष हि रामः

स्थानाक्रामणवामनीकृततनुः किञ्चित्समाश्वास्य वै
तीव्रं बाणमवेक्ष्य रक्तनयनो मध्याह्नसूर्यप्रभः ।
व्यक्तं मातलिना स्वयं नरपतिर्दत्तास्पदो वीर्यवान्
क्रुद्धः संहितवान् वरास्त्रममितं पैतामहं पार्थिवः ॥ १६ ॥

द्वितीयः—एतदस्त्रं,

रघुवरभुजवेगैर्विप्रमुक्तं
　　ज्वलनदिवाकरयुक्तं

अथ युद्धस्थितं रावणं निरीक्ष्यान्यतमो विद्याधर अपरावाह–शरैरित्यादि—भीमवेगैः शरैर्हयान् मर्दयित्वा, अतिबलेन शीघ्रं ध्वजं चापि अभिहत्य महद् बाणवर्षं सृजन्तं, नदन्तमथ च नृदेवं हसन्तं, भृशं भीषयन्तं रावणं पश्यैतामित्यन्वयः । भीमो भयावहः वेगो येषां ते भीमवेगाः । यदा बाणाश्चलन्ति वेगेन तदा कातरा साधारणाश्च जनाः बिभ्यति । ध्वजमभिहत्येति पराजयद्योतनाय शत्रोः । नृदेवं रामं हसन्तम् । हसनञ्च स्वस्य वीरता द्योतनाय परश्चोत्साहहीनं कर्तुम् ॥ १५ ॥

स्थानाक्रमेणेत्यादि—किञ्चित् समाश्वास्य स्थानाक्रामणवामनीकृततनुः, तीव्रं तीक्ष्णमागतं बाणमवेक्ष्य रक्तनयनः, माध्यन्दिनसूर्यप्रभः, दत्तमास्पदं स्थानं यस्मै सः, वीर्यवान् पार्थिवः रामः पैतामहं अमितं वरास्त्रमस्त्रश्रेष्ठं क्रुद्धः सन् संहितवान् । पैतामहः पितामहो देवतास्येति 'सास्य देवता, इत्यण् । अथवा पितामहादागतं पैतामहं 'तत आगतः, इति । स्थानक्रमणवामनीकृततनुरिति युद्धकौशलम् । स्थानस्याक्रमणात् तथा हि—

"स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् ।
त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥
सन्नद्धं स्यात् समतलं आलीढं तु ततोऽग्रतः ।
दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्ययः ॥

इत्युक्तेषु धन्विनां स्थानेषु । अर्थादालीढस्य स्थानस्याक्रमणाद् वामनीकृततनुत्वं घटते । तीव्रं बाणमवेक्ष्य । तीव्रं क्रूरम् ।

यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ ॥
इत्युक्तत्वाद् धरायाः पावकभास्करसान्निध्यम् ।

---

१ 'पीड्य' क.　२ 'मः–स्था' क.　३ 'गतीव्रमु' क.

रजनिचरवरं निहत्य संख्ये
पुनरभिगच्छति राममेव शीघ्रम् ॥ १७ ॥

सर्वे—हन्त निपातितो रावणः ।

प्रथमः—रावणं निहतं दृष्ट्वा पुष्पवृष्टिर्निपातिता ।
एता नदन्ति गम्भीरं भेर्यस्त्रिदिवसद्मनाम् ॥ १८ ॥

द्वितीयः—भवतु । सिद्धं देवकार्यम् ।

प्रथमः—तदागम्यताम् । वयमपि तावत् सर्वोहितं रामं सम्भावयिष्यामः ।

उभौ—बाढम् । प्रथमः कल्पः, (निष्क्रान्ताः सर्वे)

षष्ठोऽङ्कः ।

रघुवरभुजेत्यादि—रघुवरभुजवेगविप्रमुक्तं, रघुवरस्य रामस्य या भुजयावेगस्तेन तस्माद्वा विप्रमुक्तम् । महता वेगेन संध्वस्तमित्यर्थः । ज्वलनो वह्निः दिवाकरः सूर्यः ताभ्याम् युता युक्ता तीक्ष्णा धारा निशिताप्रभागो यस्येति तत् एतदस्त्रं संख्ये युद्धे रजनिचरेषु वरं श्रेष्ठं । रावणमित्यर्थः । निहत्य हत्वा पुनर्भूयोऽपि शीघ्रं राममेवाभिगच्छति । पुनरागमनमस्त्रस्य महत्वप्रकाशनार्थम् ॥ १७ ॥

रावणं निहतमित्यादि—रावणं पौलस्त्यं दशाननं निहतं दृष्ट्वा (देवैः कर्तृभिः) पुष्पवृष्टिर्निपातिता । रावणहननप्रीता देवाः पुष्पवर्षामकुर्वन्नित्यर्थः । अथ च । एता त्रिदिवसद्मनां देवानां, त्रिदिवे सद्मानि येषां ते तेषाम् । भेर्यः गम्भीरं नदन्ति ॥१८॥

तदागम्यतामित्यादि—आगम्यतामिति भावे यक् प्रत्ययः ।

बाढमित्यादि—बाढम् समुचितम् , योग्यम् , ओम् , स्वीकारे ।

प्रथमः कल्पः—

अभीष्टवस्तुनां सिद्धौ येन केनापि चोदितः ।
प्रथमः कल्प इत्येव प्रवदत्यासनायकः ॥
मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पः ॥

अस्मिन्नङ्के रामरावणयोर्युद्धस्य कथा शस्त्राणां
वर्णनं च विद्याधरमुखेन ।

---

१ 'संघे' क. २ 'न्त निहतो'. क. 'न्तपति'. ग. ३ 'रा म'. क. ४ 'वर्गणसहि'. क. ५ 'सभाजयि'. क. ख. ग. ६ 'विष्कम्भकः । (ततः प्रविशति रामः)' ख. एतत्पाठानुरोधेन आहत्य षडेवाङ्काः ।

अथ सप्तमोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति रामः)

रामः—हत्वा रावणमाहवेऽद्य तरसा मद्बाणवेगार्दितं
कृत्वा चापि विभीषणं शुभमतिं लंकेश्वरं साम्प्रतम् ।
तीर्त्वा चैवमनल्पसत्वचरितं दोर्भ्यां प्रतिज्ञार्णवं
लंकामभ्युपयामि बन्धुसहितः सीतां समाश्वासितुम् ॥१॥

(प्रविश्य)

विभीषणः—जयतु देवः ।
एषा हि राजंस्तव धर्मपत्नी
त्वद्बाहुवीर्येणविधूतदुःखा ।

अथ कृतलङ्केशविमर्दो रामः स्ववीर्यं कथयन् प्रविशति—

हत्वेति—अद्य आहवे मद्बाणवेगार्दितं रावणं तरसा हत्वा, अपि च साम्प्रतं शुभमतिं विभीषणं लङ्केश्वरं कृत्वा, अनल्पसत्वचरितं प्रतिज्ञार्णवं चैव दोर्भ्यां तीर्त्वा, बन्धुसहितः सीतां समाश्वासितुं लङ्कामभ्युपयामि ।

आहवे संग्रामे, आहूयन्तेऽत्रेत्याहवः आङ्गि युद्धे इत्यप्, सम्प्रसारणम् । तरसा बलेन । मद्बाणानां वेगैरर्दितस्तम् । शुभे धर्मविषये मतिर्यस्येति तम्, एतेन च रावणहनने रावणस्याशुभैव मतिः कारणम् । अनल्पा महान्ता ये सत्वा मनुष्यास्तेषां चरितमिव चरितं यस्मिंस्तम्. प्रतिज्ञार्णवं प्रतिज्ञासमुद्रं तीर्त्वा । यत् प्रतिश्रुतं तदवश्यं विधेयमिति महतां चरित्रम् । दुरात्मनाञ्च मनस्यन्यद् वचस्यन्यत् कर्मणि चान्यदेवेति भेदः । बन्धुसहितः सीतां समाश्वासितुमिति सर्वेऽपि बान्धवा सीतायाश्चरित्रे निश्शङ्का अत एव सह यान्ति अन्यथा त्यजेयुरिति भावः । सीतासमाश्वासन इति पाठे निमित्तसप्तमी ज्ञेया ॥ १ ॥

विभीषणः सीतां समर्पयन्नाह—एषा हीति । हे राजन् हि त्वद्बाहुवीर्येण विधूतदुःखा एषा तव धर्मपत्नी पुरा दैत्यकुलेन च्युता लक्ष्मीरिव सा तव प्रसादात् समुपस्थिता ॥

---

१ 'तास'. क. ग. ङ. च. 'श्वासने' क. ग. ङ. च.

२ 'श्वासने'. क. ग. ङ. च.

३ 'तुम्' (प्रविश्य) लक्ष्मणः—जयत्वार्यः । आर्य एषा ह्यार्यायस्य समीपमुपसर्पति ।
रामः—वत्स लक्ष्मण, अपायाच्च हि वैदेह्या उषिताया रिपुक्षये ।
दर्शनात् साम्प्रतं धैर्यं मन्युर्मे वारयिष्यति ॥
लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः (निष्क्रान्तः) (प्रविश्य)' ख

लक्ष्मीः पुरा दैत्यकुलच्च्युतेव
तव प्रसादात् समुपस्थिता सा ॥ २ ॥

रामः[1]—विभीषण, तत्रैव तावत् तिष्ठतु रजनिचरावमर्शजातकल्मषा[2] इक्ष्वाकुकुलस्यांकभूता[3] राजानं दशरथं[4] पितरमुद्दिश्य न युक्तं[5] भो लंकाधिपते[6] मां द्रष्टुम् ।

अपि च,

मज्जमानमकार्येषु पुरुषं विषयेषु वै ।
निवारयति यो राजन् स मित्रं रिपुरन्यथा ॥ ३ ॥

विभीषणः—प्रसीदतु देवः ।

रामः—नार्हति भवानतःपरं पीडयितुम् ।

(प्रविश्य)

लक्ष्मणः—जयत्वार्यः । आर्यस्याभिप्रायं श्रुत्वैवाग्निप्रवेशाय प्रसादं प्रतिपालयत्यार्या ।

रामः[7]—लक्ष्मण, अस्याः पतिव्रतायाः छन्दमनुतिष्ठ ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (परिक्रम्य[8]) भोः कष्टम् ।

धर्माय पत्नी धर्मपत्नी । विधूतानि पापानि यस्याः सा विधूतपापा व्यपगतकिल्बिशा । दैत्याः दितेरपत्यानि "दित्यदित्यादित्ये"ति ण्यः । दैत्यकुलेन दैत्यसमूहेन च्युता । पुरा किल समुद्रमंथनावसरे समुद्रान्निर्गता लक्ष्मीः पूर्वं प्रसह्य दैत्यैर्गृहीता पश्चाद् विष्णुना दैत्याःसम्मोहिता लक्ष्मी च गृहीतेति पुराणप्रसिद्धिः ।

सा रावणवधात् पूर्वं दुःखान्विता ॥ २ ॥

विभीषणेत्यादि—उद्दिश्य निर्दिश्य निमित्तीकृत्य । न खलु मद्गौरवं निमित्तीकृत्य द्रष्टुं न युक्ता इत्यर्थः ।

मज्जमानमित्यादि—हे राजन् वै यः अकार्येषु विषयेषु मज्जमानं पुरुषं निवारयति स मित्रम् अन्यथा रिपुरेव ॥ अकार्येषु निन्दनीयेषु दुष्कर्मसु विषयेषु इन्द्रियोपभोगसाधनेषु । विसिन्वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि, षिञ् बन्धने पचादित्वादच् । 'परिनिवि' इतिषत्वम् ॥ ३ ॥

अस्याः पतिव्रतायाः छन्दमभिलाषमनुतिष्ठ यथेयं पतिव्रताभिलषति तथा विधेहीत्यर्थः ।

---

१ मः—त'. क. २ 'रावमानक'. क. ३ 'कुलसमुद्यतपताकाभूतं रा'. क. 'कुलावसानसमुद्यतपताकाभूतं रा'. ख. ४ 'यमुद्दि'. क. ५ 'क्तं ल'. क ६ 'ते वक्तुं माम्'. च. ७ 'मः—अ'. क. ८ '(किञ्चिद् गत्वा)'. ख.

विज्ञाय देव्याः शौचं च श्रुत्वा चार्यस्य शासनम् ।
धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ता बुद्धिर्दोलायते मम ॥ ४ ॥

कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

[ह]नुमान्—जयतु कुमारः ।

[ल]क्ष्मणः—हनुमन् यदि ते शक्तिरस्ति, एवमाज्ञापयत्यार्यः ।

[ह]नुमान्—अत्र किं तर्कयति कुमारः ।

[ल]क्ष्मणः—निष्फलो मम तर्कः । अथवा वयमार्यस्याभिप्रायमनुवर्ति-
तारः । गच्छामस्तावत् ।

[ह]नुमान्—यदाज्ञापयति कुमारः । (निष्क्रान्तौ)

(प्रविश्य)

[ल]क्ष्मणः—प्रसीदत्वार्यः । आर्य आश्चर्यमाश्चर्यम् । एषा ह्यार्या,

विकसितशतपत्रदामकल्पा
ज्वलनमिहाशु विमुक्तजीविताशा ।
श्रममिह तव निष्फलं च कृत्वा
प्रविशति पद्मवनं यथैव हंसी ॥ ५ ॥

विज्ञायेत्यादि—देव्याश्च शौचं विज्ञायार्यस्य च शासनं विज्ञाय धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ता मम बुद्धिर्दोलायते । धर्मः ज्येष्ठस्य भ्रातुश्छन्दानुवर्तित्वं स्नेहश्च प्रेम तयोरन्तरे मध्ये न्यस्ता पतिता मम बुद्धिर्दोलायते दोलेवाचरति । यथा दोला कदाचिद्गच्छति कदाचिन्नायाति तथैव धर्मश्च निरीक्ष्याग्नौ प्रवेशयितुं मन ईहते स्नेहश्च तस्मान्निवर्तयति ॥ ४ ॥

हनुमन्नित्यादि—एवमाज्ञापयति अग्निप्रवेशयोग्या इत्याज्ञापयति । यदि ते शक्तिरस्ति निरोद्धुं वा यथोक्तमनुष्ठातुं वा इत्यर्थः ।

प्रसीदत्वार्यः इत्यादि—प्रसादने च हेतुराश्चर्यमेव ।

विकसितेत्यादि—विकसितानि प्रफुल्लानि यानि शतपत्राणि कमलानि 'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशय,' मित्यमरः । तेषां यद्दाम माला तत्कल्पा तत्तुल्या । नितरां कोमलाङ्गीत्यर्थः । अथ च विमुक्ता जिविताशा जीवनेच्छा यया सा । ज्वलनं प्रविष्टस्तु न कश्चिज्जीवितीति विचारेण विमुक्तजीवनाशेति विशेषणम् । अत एवेह तव रामस्य श्रमं निष्फलं कृत्वेयं सीता हंसी पद्मवनमिवाशु इह ज्वलनं प्रविष्टा । स्वसतीत्वदर्शनाय वह्नौ प्रविष्टेत्यर्थः । हंसी पद्मवनं यथेति कथनेन वह्निप्रवेशे पीडाभावः सूच्यते ॥ ५ ॥

---

१ 'द्विर्दो'. क. २ 'र्कः । ननु व'. ग. च. ३ 'वर्त्तयिता'.क. ख.ङ. 'र्तयिष्यामः'. ग. ४ 'तथाकृत्वा प्र'. ङ. ५ 'णः—एषा'. क.

रामः—आश्चर्यमाश्चर्यम् । लक्ष्मण निवारय निवारय ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

(प्रविश्य)

हनुमान्—जयतु देवः ।

> एषा कनकमालेव ज्वलनाद् वर्धितप्रभा ।
> पावना पावकं प्राप्य निर्विकारमुपागता ॥ ६ ॥

रामः—(सविस्मयं) किमिति किमिति ।

लक्ष्मणः—अहो आश्चर्यम् ।

(प्रविश्य)

सुग्रीवः—जयतु देवः ।

> को नु खल्वेष जीवन्तीमादाय जनकात्मजाम् ।
> प्रणम्यरूपः संभूतो ज्वलतो हव्यवाहनात् ॥ ७ ॥

लक्ष्मणः[३]—अये अयमार्यां पुरस्कृत्येत एवाभिवर्तते भगवान् विभावसुः ।

रामः—अये अयं भगवान् हुताशनः । उपसर्पामस्तावत् ।

एषेति—ज्वलनाद् वर्धितप्रभा कनकमालेवैषा पावना सीता पावकं प्राप्य निर्विकारमुपागता । कनकस्य माला कनकमाला । ज्वलनाद् वह्नौ तापनाद् वर्धितप्रभा । वह्नौ च तप्यमानं सुवर्णं कान्तिमान् भवतीति । यथा च—

'धनञ्जये हाटकसंपरीक्षेति, पावनं शुद्धिः । पावनमिति भावे ल्युट् । पावनाद् वर्धितप्रभाद् इति रम्यः पाठः ॥ ६ ॥

अग्नौ प्रवेशेऽपि जीवन्तीं सीतामालक्ष्य सुग्रीव आह को नु खल्विति । न्विति वितर्के कः खल्वेषः प्रणम्यरूपः पुरुषः जीवन्तीं जनकात्मजामादाय ज्वलतो हव्यवाहनात् संभूतः । प्रणम्यः तेजोमयत्वान्नमस्कार्यः रूपो यस्येति सः । हव्यवाहनोऽग्निः हव्यं वाहयतीति देवान्नयतीति हव्यवाहनः 'हव्य (कव्य) पुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ॥ ७ ॥

विभावसुः सूर्यः ।

हुतमश्नातीति हुताशनोऽग्निः ।

---

१ 'पवनावर्धितप्रभात् । पावकात्पावनं प्रा'. ख. च २ 'हनः'. क ३ 'विभीषणः'. घ.

(सर्वे उपसर्पन्ति)

(ततः प्रविशत्यग्निः सीतां गृहीत्वा)

अग्निः—इमां गृहीष्व राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृताम् ।
अपापामक्षतां शुद्धां जानकीं पुरुषोत्तम ॥ ८ ॥

अपि च,

इमां भगवतीं लक्ष्मीं जानीहि जनकात्मजाम् ।
सा भवन्तमनुप्राप्ता मानुषीं तनुमास्थिता ॥ ९ ॥

रामः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

जानतापि च वैदेह्याः शुचितां धूमकेतन ।
प्रत्ययार्थं हि लोकानामेवमेव मया कृतम् ॥ १० ॥

(नेपथ्ये दिव्यगन्धर्वा गायन्ति)

नमो भगवते त्रैलोक्यकारणाय नारायणाय ।

इमां गृहीष्वेति—अपापां किल्बिषरहिताम् । अक्षतामग्नौ प्रवेशेऽपि क्षतरहिताम् । क्षत इति सवद्रक्तपूयादौ व्रणे । पुरुषोत्तम राम ॥ ८ ॥

अग्निः सीतां पुरस्कृत्य निष्पापेयमिति दर्शयन् राममाह—

इमां भगवतीमित्यादि । इमां जनकात्मजां सीतां त्वं भगवतीं लक्ष्मीं जानीहि । सा लक्ष्मी मानुषीं तनुमास्थिता साक्षाद्देवी सत्यपि मानुषं रूपं विधाय भवन्तं राममनुप्राप्ता । त्वयेयं साक्षाद्देवी ज्ञातव्या नेयं साधारणा काचिन्मानुषीति ॥ ९ ॥

इदानीं रामः स्वं भावं प्रदर्शयन्नग्निमाह—जानतापीति । हे धूमकेतन धूमः केतनं ध्वजचिह्नं यस्य सः धूमकेतनोऽग्निस्तत्संबुद्धौ हे धूमकेतन अग्ने वैदेह्याः शुचितां जानतापि मया एवमेव लोकानां प्रत्ययार्थमिदं मया कृतम् । लोकाः सीतायाः सतीत्वे निश्शंका भवेयुरिति भावमेव पुरस्कृत्य मयेदं कृतं नान्यद्विचार्येत्यर्थः । प्रत्ययो विश्वासः तदर्थं । लोकान् प्रत्याययितुमित्यर्थः ॥ १० ॥

गन्धर्वाः गायकाः ।

त्रैलोक्यकारणाय लोकत्रयोत्पादकाय । नारायणाय विष्णवे । नारा अयनं यस्येति नारायणः तथा च मनुः—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ अ० १ । १० ॥

हे जगत्त्रयपते जगत्त्रितयस्वामिन् ब्रह्मा परमेष्ठी ते तव हृदयम् हृदयस्थानी । हृदयमिति मनसः पर्यायः 'हृदयं मानसे बुक्कोरसोरपि' इति मेदिनी । हृदयं तु विश्वस्य महदायतनमत एव ब्रह्मणः परमात्मनो हृदयत्वेनोपमा तथा हि—

---

१ 'त्वा' अग्निः—एष भगवान् नारायणः । जयतु देवः । रामः—भगवन् नमस्ते । अग्निः—न मे नमस्कारं कर्तुमर्हति देवेशः । इमां'. ख. २ 'तोपि'. क. ३ 'शौचकं'. क.

ब्रह्मा ते हृदयं जगत्त्रयपते रुद्रश्च कोपस्तव
नेत्रे चन्द्रदिवाकरौ सुरपते जिह्वा च ते भारती।
सब्रह्मेन्द्रमरुद्गणं त्रिभुवनं सृष्टं त्वयैव प्रभो
सीतेयं जलसम्भवालयरता विष्णुर्भवान् गृह्यताम् ॥११॥

(पुनर्नेपथ्ये[1] अपरे गायन्ति)

मग्नेयं हि जले वराहवपुषा भूमिस्त्वयैवोद्धृता
विक्रान्तं भुवनत्रयं सुरपते पादत्रयेण त्वया।

पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम्।
हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्॥ इति।

रुद्रः शिवश्च तव कोपः। रुद्रः रोदयति पापिन इति। यं प्रति कश्चित्छक्तिसम्पन्नः कुप्यति तदा स रोदतीती कोपस्य रुद्रत्वम्। चन्द्रदिवाकरौ तव नेत्रे। रात्रिन्दिवं सर्वस्यावलोकनात्। हे सुरपते ते जिह्वा भारती सरस्वती वाचामधिष्ठात्री देवी। हे प्रभो सब्रह्मेन्द्रमरुद्गणं ब्रह्मेन्द्रमरुद्गणसहितं त्रिभुवनं लोकत्रयं त्वयैव सृष्टम्। नान्यः कश्चित्त्वदितरः जगत्त्रयस्रष्टेति भावः। जलं सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्येति सः जलसम्भवः जलसम्भव आलयो यस्येति सः, तत्र रता। जलसम्भवालयस्तु विष्णुरितिप्रागुक्तम्। इयं सीता भवान् विष्णुः गृह्यताम्॥ ११॥

मग्नेयमित्यादि—हे प्रभो जले मग्ना इयं पृथिवी वराहवपुषा त्वयैवोद्धृता त्वमेव वाराहं रूपमास्थाय जलमग्नां पृथिवीमुद्धारत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—स (प्रजापतिः) वराहरूपं कृत्वोपन्यमज्जत् तै १। १। ३। ६॥

हे सुरपते त्वया पूर्वं पादत्रयेण भुवनत्रयं विक्रान्तं व्याप्तम्। पुरा किल विष्णु विष्णुर्बलिं छलयितुं पादत्रयेण भूमिं व्यक्रामदिति पुराणप्रसिद्धिः। तथा च श्रुतौ यज्ञो विष्णुः स देवेभ्यः इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पार अथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवमुत्तमेन श० १। ६। ३। ६।

विष्णुपुराणे च—

मन्वन्तरे तु संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज।
वामनः कश्यपाद्विष्णुरदित्यां संबभूव ह॥
त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकाञ्जित्वा येन महात्मना
पुरन्दराय त्रैलोक्यं दत्तं निहतकण्टकम्॥

पूर्वोक्तं कथनं द्रढयितुमाह—स्वैरमित्यादि। यथा साम्प्रतमिदानीं स्वैरं स्वच्छन्दं रूपमुपाश्रितेन भवता आहवे संग्रामे रावणं हत्वा देवा विद्वांसः इन्द्रादयो वा देवत्वेन प्रसिद्धा समाश्वासिताः। रावणेन खलु विद्वांसः ऋषय इन्द्रादयश्च देवाः धर्षिता इति प्रसि-

---

1 'पुनर्नेपथ्ये' इति नास्ति. क.

स्वैरं रूपमुपस्थितेन भवता देव्या यथा साम्प्रतं
हत्वा रावणमाहवे न हि तथा देवाः समाश्वासिताः ॥१२॥

अग्निः—भद्रमुख एते देवदेवर्षिसिद्धविद्याधरगन्धर्वाप्सरोगणाः स्वविभवैर्भवन्तं वर्धयन्ति ।

रामः—अनुगृहीतोस्मि ।

अग्निः—भद्रमुख अभिषेकार्थमित इतो भवान्

रामः—यदाज्ञापयति भगवान् । (निष्क्रान्तौ)

(नेपथ्ये)

जयतु देवः । जयतु स्वामी । जयतु भद्रमुखः । जयतु महाराजः जयतु रावणान्तकः । जयत्वायुष्मान् ।

विभीषणः—एष एव महाराजः,

तीर्त्वा प्रतिज्ञार्णवमाहवेऽद्य सम्प्राप्य देवीं च विधूतपापाम् ।
देवैः समस्तैश्च कृताभिषेको विभाति शुभ्रे नभसीव चन्द्रः ॥१३॥

लक्ष्मणः—अहोतु खल्वार्यस्य वैष्णवं तेजः ।

यमवरुणकुबेरवासवाद्यै-
स्त्रिदशगणैरभिसंवृतो विभाति ।
दशरथवचनात्कृताभिषेक-
स्त्रिदशपतित्वमवाप्य वृत्रहेव ॥ १४ ॥

(ततः प्रविशति कृताभिषेको रामः सीतया सह ,

रामः—वत्स लक्ष्मण, ·

द्धम् । तेन च साम्प्रतं रावणं हत्वा देव्याः शुद्धया यथा देवा समाश्वासिता तथा न पूर्वं समाश्वासिता इत्यर्थात् सिद्धम् ॥ १२ ॥

भद्रमुख इति—स्वविभवैः स्वैरैश्वर्यैर्भवन्तं वर्धयन्ति ।

तीर्त्वा प्रतिज्ञेति—प्रतिज्ञार्णवं प्रतिज्ञासमुद्रम् । विधूतानि नष्टानीत्यर्थः ॥१३॥

यमवरुणकुबेरेत्यादि—त्रिदशानां देवानां गणैः समूहैरभिसंवृतः । दशरथवचनेन कृतोऽभिषेको यस्य सः । वृत्रहा इन्द्र इव ॥ १४ ॥

---

१ 'ते देवर्षि'. क. २ 'प्सरसां ग'. क. ३ 'नमोस्तु सर्वदेवेभ्यः'. क. ४ 'खः । जयतु रा'. क. ५ 'जयत्वायुष्मान्' इति नास्ति. क. ६ 'लक्ष्मणः—'. क. ग. ७ 'विभीषणः—अहोतुखलु देवस्य'. ख. ग. ८ 'प्य देवराजः'. ग. घ.

येनाहं कृतमंगलप्रतिसरो भद्रासनारोपितो-
ऽप्यम्बायाः प्रियमिच्छता नृपतिना भिन्नाभिषेकः कृतः ।
व्यक्तं दैवगतिं गतेन गुरुणा प्रत्यक्षतः साम्प्रतं
तेनैवाद्य पुनः प्रहृष्टमनसो प्राप्ताभिषेकः कृतः ॥ १५ ॥

अग्निः—भद्रमुख, एता हि महेन्द्रनियोगाद् भरतशत्रुघ्नपुरःसरौ तयो भवन्तमुपस्थितौः । इमे महेन्द्रादयोऽमृतभुजो

रामः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

अग्निः—भद्रमुख किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

रामः—यदि मे भगवान् प्रसन्नः, किमतः परमहमिच्छामि ।

(भरतवाक्यं)

भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु ।
इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ १६ ॥

ततः प्रविशति विमाने देवैर्दशरथवचनादभिषिक्तो रामः । येनाहमित्यादि—येन पित्रा दशरथेन कृतो विहितो मङ्गलप्रतिसरो हस्तसूत्रं यस्य सः । हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्, इत्यमरः । अभिषेकादि मङ्गलकृत्यसमये हस्ते सूत्रं बध्नंति लोके । दैवगतिं स्वर्गम् । गम्यत इति गतिः ॥ १५ ॥

ततः विमानादुत्तार्य लक्ष्मणादीनां समीपं प्राप्य । वत्स लक्ष्मण इत्यादि ग्रन्थसम्बन्धः । भरतशत्रुघ्नौ पुरोधाय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

यदि मे इत्यादि—यदि मे भगवान् प्रसन्नः किमतः परमिच्छामि । अतः प्रसादात् परं किमिच्छामि । भवत्प्रसाद एवापेक्षित इत्यर्थः ।

(भरतवाक्यम्)

भवन्त्वित्यादि—गावः अरजसः भवन्तु ।
'दिग्दृष्टिदीधितिस्वर्गवज्रवाग्बाणवारिषु ।
भूमौ पशौ च गोशब्दो दशार्थः कीर्तितो बुधैः ॥'

गावः दिशः अरजसः रजोविहीनाः भवन्तु । अनेन वर्षसम्पत्त्या सस्यादिसमृद्धिरुक्ता । गावः दृष्टयः ज्ञानदृष्टयः विरजसः रजोगुणविहीनाः भवन्तु । तेनैव तमसश्च विनाश उक्तः ।

---

१ 'नसः'. क. २ 'भो राजन् ए'. क, 'भो राजन् तेन हि म'. ष. ३ 'राः सर्वाः प्र'. घ. ४ 'ताः । रामः—भगवन् प्रहृष्टोस्मि । अग्निः—इमे'. ख. ५ 'ग्निः—किं'. ग. ६ 'किमुत्तरमह'. क. ७ 'राजा सिंहः'. क.

सप्तमोऽङ्कः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

सप्तमोऽङ्कः[1] ।

अभिषेकनाटकं समाप्तम्[2] ।

'सत्वोदये सुखं प्रीतिः शान्तिर्लज्जांगलाघवम् ।
क्षमा धृतिरकार्पण्यं दमो ज्ञानप्रकाशनम् ॥
रजोगुणोदये लोभः सन्तापः कोपविग्रहौ ।
अभिमानो मृषावादः प्रवृत्तिर्डम्भ इत्यपि ॥
तमोगुणोदये तन्द्री मोहो निद्रांगगौरवम् ।
आलस्यमप्रबोधश्च प्रमादश्चैवमादयः ।
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणयुक्तास्तु अधो यास्यन्ति तामसाः ॥ इति ॥

---

१ 'षष्ठोऽङ्कः'. ख. २ 'श्रीरस्तु' क. 'श्रीरामायणं समाप्तं'. ख. 'रामनाटकं समाप्तं'. च.

वृत्तलक्षणम् ।

अंक—श्लो. (त्रिष्टुप् ११.]

(१) मा तौ मौ चे च्छा लिनी वेद लो कैः ।

म त त ग ग
१—१३ — — — । — — ⏑ । — — ⏑ । — । — ।
स न्द ष्टो—ष्ठ श्च राड—सं र क्ष—ने—श्रः

(२) उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौः ।

ज त ज ग ग
⏑ — ⏑ । — — ⏑ । ⏑ — ⏑ । — । —

१—२६	मया कु—तं दोष—मपास्य—बु—ध्या
३—३.	कथं क—थं भो न—ववाक्य—वा—दिन्
३—१८	प्रसीद—राजन् व—चनं हि—तं—मे
४—६	शैलैर्ङ्ग—मैस्तं प्र—ति मुष्टि—ब—न्धैः
५—७	चलत्त—रंगाह + तभीम—वे—गं
५—७७	उदीर्णं—सत्वेन—महाब—ले—न

(३) स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।

त त ज ग ग
— — ⏑ । — — ⏑ । ⏑ — ⏑ । — । —

२—१४	सीते त्य—ज त्वं त—तमुप्र—व—यँ
६—१४	वारीभि—रेतौ प—रिवर्त्त—मा—नौ
७—२	एषा हि—राजंस्त—व धर्म—प—त्नी
७—१३	तीर्त्वा प्र—तिज्ञार्णं—वमाह—वे—या

(जगती. १२)

(१) जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।

ज त ज र
⏑ — ⏑ । — — ⏑ । ⏑ — ⏑ । — ⏑ —

१—२ कुतो नु—खल्वेष—समुत्थि—तो ध्वनिः

(२) द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।

न भ भ र
⏑ ⏑ ⏑ । — ⏑ ⏑ । — ⏑ ⏑ । — ⏑ —

३—४ युधिष्ठि—गत्रय—भीतिकृ—तोपि मे

(३) भुजंगप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः ।

य य य य

⏑ — — । ⏑ — — । ⏑ — — । ⏑ — — ।

६—१५ शरैर्भी—मवेगै—र्हयान्म—र्दयित्वा

(४) बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ।

म म य य

— — — । — — — । ⏑ — — । ⏑ — —

६—५ बाणाःपा—त्यन्ते रा—क्षसैर्वा —नरेषु

२—१ लब्ध्वा वृ—त्तान्तं रा—मपत्न्याः—खगेन्द्रात्

अतिजगती (१३)

(१) त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ।

म न ज र ग

— — — । ⏑ ⏑ ⏑ । ⏑ — ⏑ । — ⏑ — । —

१—७ संप्राप्ता —हरिव —रबाहु —संप्रगु —प्ता

१—१० शक्रो वा—भवतु —गतिःश—शांकव —क्त्रे

१—१७ युक्तं भो—नरप —तिधर्म —मास्थिते—न

३—१६ दिव्यास्त्रै—स्त्रिदश—गणाम —याभिभू —ता

शक्वरी (१४)

(१) उक्ता वसन्ततिलका त भ जा ज गौ गः ।

त भ ज ज ग ग

— — ⏑ । — ⏑ ⏑ । ⏑ — ⏑ । ⏑ — ⏑ । — —

१—१ योगप्रधि —पुत्रम —खविघ्न —कराभि —ह —न्त

१—४ मत्साय —कानिह —तभिन्न —विकीर्ण —दे —हं

१—६ तारे वि —मुग्रम —मवक्र —मनिन्दि—तां—गि

१—११ तारेम —याखलु —पुराम्र —तमन्थ —ने —पि

३—२० नक्रश्च —रापश —दराव —णराघ —वं —तं

३—२६ अथैव —तंकम —ललोच —नमुग्र —चा —पं

४—७ क्रुद्धस्य —यस्यपु —रतःस —हितोप्य —श —क्रः

४—१३ नाराय —णस्यन —ररूप —मुपाश्रि —त —स्व

४—२३ अस्ताद्रि —मस्तक —गतःप्र —तिसंह —तां —शु

५—४ एषा वि —हायभ —वनंम —मसंप्र —या —ता

५—७ सीतेत्य —जत्वम —रविन्द —पलाश —ने —त्रे

५—१३ ह्रावत्स —सर्वज —गतांघ्र —रक्तत्क —ता —क्ष

५—१६ वज्रीभ —कुंभत —टभेद —कठोर —धा —रः

प्रविश —चदुर्ग —तमंर —सातलं —वा

३–२२ अभिह —तवर —वप्रगो —पुराद्यां

रघुव —रकार्यु —कनाद —निर्जित —स्त्वं

४—३ सजल —जलध —रेन्द्रनी —लनीरो

विलुलि—तफेन —तरंग —चारुहा —रः

४—५ सजल —जलद —सन्निभ —प्रकाशः

कनक —मयाम —लभूष —णोज्वला —गः

४—१२ ममश —रपरि —दग्धतो —यपंकं

हतश —तमत्स्य—विकीर्ण —भूमिभा —गं

४—१८ ममश —रवर —वातपा —तभग्ना

कपिव —रसैन्य —तरंग —ताडिता —न्ता

५–१३ मदन —वशग —तोमहा —नर्थ

सचिव —वचोप्य—नवेक्ष्य —वीरमा —नी

६—२ रजनि —चरश —रीरनी —रकीर्णा

कपिव —रवीचि —युताव —रासिन —का

६—१२ सुरव —रजय —दर्पदे —शिकेस्मिन्

दितिसु —तनाश —करेर —थेविभा —ति

६—१३ शरव —रपरि —पीततो —त्रबाणं

नरव —रनैऋ —तयोःस —मीक्ष्ययु —द्धं

६—१७ रघुव —रभुज —वेगवि —प्रमुक्तं

ज्वलन —दिवाक —रयुक्त —तीक्ष्णधा —रं

७—५ विकसि —तशत —पत्रदा —मकल्पा

ज्वलन—मिहाशु —विमुक्त —जीविता —शा

७—१४ यमव —रुणकु —बेरवा —सवाद्यैः

त्रिदश —गणैर —भिमंत्र —तोविभा —ति

NOTES.

Act I

P.1. नान्द्यन्ते etc. नान्दी praise of a deity. Particularly, the benedictory verse or verses recited as a sort of prologue at the beginning of a Drama.

आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

or

देवद्विजनृपादीनामाशीर्वचनपूर्विका ।
नन्दन्ति देवता यस्यां तस्मान्नान्दीति कीर्तिता ॥

or

आशीर्नमस्क्रियारूप! श्लोकःकाव्यार्थसूचकः ।
नान्दी ... ... ॥

The word is derived from the root नन्द् to rejoice. The author of नाट्यप्रदीप says in the same meaning—

नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः ।
यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥

सूत्रधारः (the thread-holder) a stage-manager, a principal actor who arranges the cast characters and instructs them, and takes a prominent part in the Prastavana *or* Sthapana or prelude. He is thus defined:—

नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात् स बीजकम् ।
रङ्गदैवतपूजाकृत् सूत्रधार इति स्मृतः ॥

P.2. योगाधिपुत्र etc. गाधिपुत्र is an epithet of विश्वामित्र. गाधि is the name of the father of विश्वामित्र who is supposed to have been an incarnation of Indra and born as the son of Kausamba. मख a sacrifice. विघ्नं कुर्वन्तीति विघ्नकराः, गाधिपुत्रस्य मखः, गाधिपुत्रमखस्य विघ्नकराः, तेषामभिहन्ता। अभिहन्ता destroyer विराधखरदूषणवीर्यहन्ता destroyed the power of the Raksasas विराध, खर and दूषण।

विराध is the name of a powerful राक्षस slain by Rama. खर is the name of a demon, half brother to Ravana and slain by Rama. दूषण is the name of a demon, one of the generals of रावण, and slain by Rama. दर्पे arrogance. उन्नत raised. उल्वण clotted, copious. कबन्ध a headless trunk especially when it retains life. Name of a mighty demon mentioned in the Ramayana. While Rama and Lakshmana lived in the Dandaka forest, कबन्ध attacked them and was slain by them. It is said that, though at first a heavenly being, he was cursed by Indra to assume the form of a demon and to be in that state till killed by Rama and Lakshmana.

एवं etc. आर्यमिश्राः an assembly of respectable men. The word आर्य often used in theatrical language as an honorific adjective and a respectful mode of address. It means revered or honoured sir. The following rules are laid down for the use of आर्य in addressing persons:—(1) वाच्यौ नटी सूत्रधारावार्यनाम्ना परस्परम् । (2) वयस्योत्तमैर्वाच्यो मध्यैरार्येति चाग्रजः । (3) (वक्तव्य) अमात्य आर्येति चेतरैः । (4) स्वेच्छयानामभिर्विप्रैः विप्र आर्येति चेतरैः । Or a man who is faithful to the religion and laws of his country

कर्तव्यमाचरन् कार्यं अकर्त्तव्यमनाचरन् ।
तिष्ठति प्राकृताचारे स वा आर्यं इति स्मृतः ॥

विज्ञापयामि I shall inform. विज्ञापनव्यग्रे when I intend to inform (the audience). अङ्ग a vocative particle has many meanings. The Lexicographers give the following senses of the word–

क्षिप्रे च पुनरर्थे च संगमासूययोस्तथा ।
हर्षे सम्बोधने चैव ह्यंगशब्दः प्रयुज्यते ॥

But here it denotes astonishment. नेपथ्य the meaning of the word is decoration. The space where the actors attire themselves, which is always behind the curtain. नेपथ्ये behind the curtain. नेपथ्यस्येदं नैपथ्यं the same meaning. सुग्रीव the etymology of the word is सुष्ठु ग्रीवा अस्य having a beautiful

neck. Name of the monkey-chief and brother of Vali. By the advice of Kabandha Rama went to Sugriva who told him how his brother had treated him and besought his assistance in recovering his wife, promising at the same time that he would assist Rama in recovering his wife Sita. Rama therefore killed Vali, and installed Sugriva on the throne. He then assisted Rama with his hosts of monkeys in conquering Ravana and recovering Sita. पारिपार्श्वक is an assistant of the manager of the play or one of the interlocutors in the prologue. भाव is a *term of address to* a learned *or* venerable man in dramas.

P 3. कुतो नु etc. कुत: from where. नु a particle having an interrogative force and implying some 'doubt' 'uncertainty'. समुत्थित risen from. श्रोत्रविदारण breaking ears. प्रचण्डवात powerful wind. उद्धत raised pp. (श्रोत्रौ विदारयतीति श्रोत्रविदारण: piercing the ears. Here विदारण has the force of an adjective). बलाहक a kind of crane, a cloud, (a mountain), the name of one of the seven clouds appearing at the destruction of the world. भीमगामी the word गामी is used only at the end of a compound word, and it means, moving, walking, going, passing over, भीमं यथा तथा गच्छतीति भीमगामी ।

मार्ष etc. मार्ष a respectable man used in dramas in the vocative as a respectful mode of address by Sutradhara to one of the principal actors सीतापहरण Sita is the name of the daughter of Janaka, king of Mithila, and wife of Rama. She was so called because she was supposed to have sprung from a furrow made by king Janaka, while ploughing the ground to prepare it for a sacrifice which he had instituted to obtain progeny, and hence her epithets, 'Ayoniya' 'Dharaputri' etc. also. She was married to Rama and accompanied him to the forest. While there she was once carried off by Ravana, who tried to violate her chastity, but she scornfully rejected

his suit. When Rama came to know that, she was in Lanka, he attacked the place, killed Ravana and his host of demons, and recovered Sita. She, had, however to pass through the terrible ordeal of fire before she could be received by her husband as his wife. Though thus convinced of her chastity, he had afterwards to abandon her, when far advanced in pregnancy, because the people continued to suspect her fidelity. She, however, found a protector in the sage Valmiki, at whose hermitage she was delivered of Kusa and Lava, and who brought them up. She was ultimately restored to Rama by the sage. रघुकुलप्रदीप Raghu is the name of a celebrated king of the solar race, son of Dilipa and father of Aja. He appears to have been called Raghu from रघू or रंघू to go, because his father foresaw that the boy would go to the end of the holy learning as well as of his enemies in battle. True to his name he commenced the conquest of the directions, went over the whole of the then known world, overcame kings in battle and returned covered with glory and laden with spoils. He then performed the विश्वजित् sacrifice in which he gave away everything to Brahmins and made his son Aja successor to the throne. रघुकुल प्रदीप, रघुनन्दन, रघुनाथ, रघुपति etc are the epithets of Rama. दाराणां अभिमर्शनेन निर्विषयीकृतस्य. The word दाराः is masculine and नित्यबहुवचन। It means wife. दाराभिमर्शनं outraging the wife. निर्विषयीकृत driven away from his home, residence, and proper places. परस्परोपकारकृतप्रतिश्रयो: Rama has promised Sugriva that he will help him by killing his brother Vali and making Sugriva as the king, and in return Sugriva also promised Rama that he will help him in recovering Sita, with his वानरसैन्य. हरि a monkey. हरिशब्द has got many meanings such as—Vishnu, Indra, Siva, Yama, the sun, the moon, a man, a ray of light, fire, wind, etc. ऋक्ष a bear (हेममालिनं हेमेव किरणानां माला अस्यस्य तं). समुद्योग active exertion.

P.4. इदानीं etc. विग्रह separated. हरिहर a particular form of deity consisting of Vishnu and Siva conjoined.

स्थापना here this word is specially used for प्रस्तावना । An introductory dialogue (the prologue) at the beginning of a drama between the manager and one of the actors, which after giving an account of the author and his qualifications etc introduces the audience to the incidents of the drama. It is also called आमुख. It is thus defined:—

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः सलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

The word स्थापना is used in मत्त विलास प्रहसन, भगवदज्जुकं, कौमुदीमहोत्सव, कल्याणसौगन्धिक, and सीतापतिविजय । कथांशस्य स्थापनात् स्थापना ।

ततः प्रविशति etc. लक्ष्मण son of Dasaratha by his wife Sumitra. He was somuch attached to Rama from his very childhood that he became ready to accompany him during his travels and took no small part in the several events that took place during the 14 years of Rama's exile. In the war of Lanka he killed several powerful demons, but particularly Meghanada the most heroic of the sons of Ravana. He was at first mortally wounded by Meghanada by means of a magical weapon, but was restored to life by Susena by means of medicinal drugs fetched by Maruti or Hanuman. One day, time in the disguise of a hermit came to Rama, and said, that he who should happen to see them converse in private should be immediately abandoned, which was agreed to. Lakshmana on one occasion intruded on their privacy and made the word of his brother true by throwing himself into the river Sarayu. He married Urmiladevi by whom he had two sons Anga-

da and Chandraketu. हनुमान् a powerful monkey-chief. He was the son of Anjana by the god wind or Marut and hence called Maruti also. He is represented as a monkey of extraordinary strength and prowess which he manifested on several critical occasions on behalf of Rama, whom he regarded as the idol of his heart. When Sita was carried off by Ravana, he crossed the sea and brought news about her to his lord. He played a very important part in great war at Lanka.

मत्सायक etc. सायक an arrow. मत्सायकाद् मया प्रेषिताद् बाणात् । निहत killed. विदारित torn विकीर्ण scattered. This compound word is an adjective to शत्रुं । सहसा indeclinable, means forcibly, or suddenly. Rama addresses Sugriva as राजन्, द्रक्ष्यसि त्वया च समरे निहतः स वाली you will see that Vali is killed very soon. भयं त्यज don't fear, because you are near to me and I am ready to help you.

P.5. देव अहं etc. आर्यस्य प्रसादात् by your grace, I doubt, I will become the king of Devas also.

मुक्तो देव etc. मुक्त set free. अद्य now. देव-श्रीधर-वीर these are three vocative cases, used to address Rama. साल name of a tree or a tree in general. हिमगिरेः श्रृंगोपमान्. श्रृंग the summit of a mountain. The Sala trees are so tall as the summit of the Himalaya. पयोनिधि the sea. मज्जन् sinking under water. नागालय Patalaloka.

तव नृप etc. मुखनिस्सृत came from mouth. विगत gone away. विनष्ट destroyed. सनीरनीरद् clouds carrying water.

P.6. आर्य etc. उपस्नेह moistening. उपस्नेहेनसह सोपस्नेहं तस्य भावः सोपस्नेहता, तया, वनान्तरं the interior of the forest. अभितः near to, used as an adverb or preposition with accusative.

सम्प्राप्त etc. हरिवर बाहु सम्प्रगुप्त protected well by the hand of Vali. विसंज्ञं करोमि I shall do him without consciousness. प्रचल-

आसौ महीधरश्च तथा, क्रियाविशेषणम् ।

अपराध etc. अपराधमनुद्दिश्य without feeling the fault.

p. 7. ततः प्रविशति etc. वाली name of a celebrated monkey-chief, who was slain by Rama at the desire of Sugriva, his younger brother. He is represented as a very powerful monkey, and is said to have placed under his arm-pit even Ravana when he went to fight with him. During his absence from Kishkindha to slay the brother of Dundubhi, Sugriva usurped the throne considering him to be dead, but when Vali returned, he had to run away to Rshyamuka. Tara, wife of Sugriva, was seized by Vali, but she was restored to her husband when Rama slew him. The origin of Vali is thus narrated:—

उत्प्लुत्य तस्मात् स ह्रदादुत्थितः पुनः ।
तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ॥
तदद्भुतं दृष्ट्वा त्याज्जितौ धैर्यमात्मनः ।
ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्नं शिरसि पातितम् ।
अनासाद्यैव तां नारीं सन्निवृत्तमथाभवत् ।
ततः सा वानरपतिं जज्ञे वानरमीश्वरम् ॥
अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।
बालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव ह ॥
भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना ।
बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तता ॥
ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत ।
(रामायण उत्तरकाण्ड सर्ग. ३७.)

तारा the wife of Vali, king of the monkeys and mother of Angada. She in vain tried to dissuade her husband Vali from fighting with Rama and Sugriva, and married Sugriva after Vali had been killed by Rama. Here she enters the stage capturing her husband's clothes simply to prevent him from fighting with Rama and Sugriva.

तारे etc. विमुञ्च set free. अनिन्दितांगि vocative case. Vali addresses his wife by this word. It means 'Oh my beautiful.'

वक्त्रं च नयने च वक्त्रनयनं, 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानां' इति एकवद्भावः। प्रस्रस्तं वक्त्रनयनं यस्याः सा। तस्याः सम्बोधनम्। प्रस्रस्त miscarried. परिप्लुत flooded. प्रसीदतु etc. अमात्यवर्गेण सह सम्मन्त्र्य please consult the ministers about the cause of his fighting and then be ready for a fight.

P.8. शक्तो वा etc. परश्वध (ध) a battle-axe. पुण्डरीक a white lotus-flower. नालं not competant. अभिमुखं towards.

तारे मया etc. प्रसह्य forcibly, violently. उत्फुल्ल full blown.

P.9. एषा etc. मन्दभागा unfortunate.

हन्त etc. यावत् here the word stands in the meaning 'in the meantime' denoting an action intended to be done immediately. ग्रीवा neck.

इन्द्रो वा etc. चक्षुषोः पन्थाः चक्षुष्पथं, मम चक्षुष्पथं मच्चक्षुष्पथम्। originally the पथिन् शब्द is नकारान्त। But here it is found in a compound word so it is अकारान्त।

सन्दष्ट etc. In this verse Rama describes Vali in his fighting mood. सन्दष्ट bitten. चण्ड angry. मुष्टि the clenched hand. गाढं closely pressed together. उद्वृत्त elevated. दंष्ट्र fang. गर्जन् roaring. भीमं terribly. संवर्ताग्निः the fire of destruction. संदग्धुमिच्छुः सन्दिधक्षुः wishing to destroy.

P.10. विकसित etc. शतपत्र a lotus. अंगद an ornament, bracelet etc worn on the upper arm. नद्ध tied. पीन fat. Here the हरिवर is Vali. Wise men will not fight with their elders. Sugriva, being a Vanara by his birth has no commonsense, approaches Vali for a fight. Here the word गुरु stands in the meaning of elder brother.

बलवान् etc. वानरेन्द्र Vali. प्रतिमल्ल Sugriva. अवस्था the present condition of Sugriva. शपथ the promise made by you to help Sugriva

रुधिर etc. रुधिरेण कलिलं गात्रं यस्य सः, त्रस्ते संरब्धे च नेत्रे यस्य सः,

कठिनौ विपुलौ च बाहू यस्य सः । विविक्षुः wishing to get in. शरवरेण परिवीतं क्षयितं wounded by the arrows of Sri Rama.

P.11. युक्तं भो etc. छलयितुं to deceive. व्यपगत gone away.

हन्तभो etc. हन्त is a word denoting astonishment. Or हन्त भो is one word (निपात समुदाय) in the same meaning.

भवता etc. सौम्य pleasing. भाजनं a deserving person. प्रवृद्ध increased.

P.12. भो राघव etc. राघव Rama (a descendant of Raghu). चीरं a tattered cloth. वल्कल bark. चेयात् विपर्यस्तं चित्तं यस्य तेन your mind is unfavourable to your pleasing personality. व्यग्र perplexed. प्रच्छन्न secretly. अधर्म्यः not consistent with law.

दण्डय etc. दण्ड्य fit to be punished.

अगम्यागमन illicit intercourse. The literal meaning is this: approaching a woman who is not fit to be approached for cohabitation.

P.13. सुग्रीवेण etc. धर्मपत्नी a lawful wife.

न त्वेव हि etc. यवीयान् a younger brother.

हन्त etc. अनुत्तर unable to answer. ननु indeclinable. Originally a combination of न and नु, now used as a separate word. It means surely, certainly. हा धिक्. हा is a particle expressing grief, dejection, pain as expressed by 'ah' 'alas' 'woe me' in English. धिक् what a pity.

करिकर etc. करिकर the trunk of an elephant. गजेन्द्रगामी a stately, majestic gait like that of a lordly elephant.

P.14. ततः प्रविशति etc. अंगद name of a son of Vali by his wife Tara. When the whole host of Rama went to Lanka, Angada was despatched to Ravana as a messenger of peace to give him a chance of saving himself in time. But Ravana scornfully rejected his advice and met his doom. After Sugriva, Angada became king of Kishkindha. In common parlance a man is said to act the part of Angada when he endeavours to

meditate between two contending parties, but without any success. इतइतः this way, this way, my lord.

शरनिर्भिन्न etc. गुह an epithet of कार्त्तिकेय, He is the Mars or god of war of the Indian mythology. He is the son of Siva, but born without the direct intervention of a woman. क्रौञ्चाचल name of a mountain said to be the grandson of Himalaya and said to have been pierced by गुह.

P.16. परित्यजन्तीव etc. अप्सरसः the Ramayana describes the derivation of the word as follows:—

अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः ।
उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥

A class of female divinities or celestial damsels who reside in the sky and are regarded as the wives of the Gandharvas. They are very fond of bathing, can change their shapes, and are endowed with superhuman power. They are called स्वर्वेश्याः, and are usually described as the servants of Indra. Bana mentions fourteen different families of these nymphs. The word is usually said to be in plural.

हन्त स्वर्गं etc. संस्कार burial ceremonies.

लक्ष्मण etc. अभिषेकः installation.

P.17. अंक an act of a drama.

—0—

Act II

P.18. ततः प्रविशति etc निष्ठित performed. प्राय denotes 'for the most part'. कार्य here the karya is the search of Sita. व्यापृत engaged. वानरयूथपाः, the leaders of monkeys. ककुभ is one amongst them.

P.19. प्रेषितोस्मि etc. दक्षिणापथ the southern part of India. विजमुख is a monkeyservant.

P.20 उपलब्धा वृत्तान्तं etc. वृत्तान्त of Sita that she was carried away by Ravana. खगेन्द्र here this word means जटायु son of श्येनी

and अरुणा, He is a semi-divine bird. He was a great friend of Dasharatha. While Ravana was carrying away Sita, Jatayu heard her cries in the chariot and fought most desperately with the formidable giant to rescue her from his grasp. But he was mortally wounded, and remained in that state till Rama passed by that place in the course of his search after Sita. The kind hearted bird told Rama that his wife had been carried away by Ravana and then breathed his last. His funeral rites were duly performed by Rama and Lakshmana. अगेन्द्र the mountain. The literal meaning of the word अग is न गच्छतीति अगः unable to walk. द्विपेन्द्र elephant. महेन्द्र name of a mountain. वायुपुत्र Hanuman.

विष्कम्भक An interlude between the acts of a drama and performed by one or more characters—middling or inferior—who connect the story of the drama and the sub-divisions of the plot by briefly explaining to the audience what has occured in the intervals of the acts or what is likely to happen later on :—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भः आदावंकस्य दर्शितः
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः
शुद्धः स्यात् स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः

हा धिक् etc. आर्यपुत्र a husband. राक्षसराज Ravana. आर्यपुत्रसायकप्रत्यय with the confidence on the arrows of Sri Rama. मामन्तरेण means मां प्रति with respect to.

P.21. हनुमान् name of a powerful monkey-chief. He was the son of Anjana by the god Wind or Marut and hence called Māruti. He is represented as a monkey of extraordinary strength and prowess which he manifested on several critical occasions on behalf of Rama whom he regarded as the idol of his heart. When Sita was carried off by Ravana, he crossed the sea and brought news about her to his lord. He

played a very important part in the great war at Lanka.

लंका name of the capital and residence of Ravana and identified with the island of Ceylon or the chief town in it; according to some Lanka was much larger than the present island of Ceylon. It was originally built for Malyavat.

अहो etc. अहो (indeclinable) a particle showing surprise or wonder. विन्यासः arrangement.

कनक etc. तोरण an arched doorway. आढ्या wealthy. महेन्द्रपुरी Svarga.

P.22. गर्भागार etc. गर्भ inner part. अगार a house. विनिष्कुट a pleasure grove near a house. बहुशः from many sides विमान assembly hall, or a palace with seven stories. प्रासाद a royal mansion. हर्म्य any large or palatial building. निशान्त a house.

अहो स्वर्थो etc. प्रमदवन a pleasure garden attached to the royal harem.

कनकरचित etc. भूमिकल्पा कल्प is a termination added to nouns and adjectives in the sense of 'a little less than' 'almost like' 'nearly equal to' (denoting the similarity with a degree of inferiority).

P.23. चित्रप्रस्त etc. दीर्घिका a long or oblong lake. (a well or lake in general).

कोनुखलु etc. सप्रभः, प्रभया सहितः । जीमूतः मेघः cloud विद्युल्लेखा lightning.

असित etc. असित black. भुजग भुजेन गच्छतीति भुजगः a serpent. वेणी braided hair. करपरिमितमध्या मुष्टिग्राह्यमध्यप्रदेशा । कान्ते श्रीरामे संसक्तं व्यापृतं चित्तं यस्याः सा । अनशनेन आहाराभावेन कृशः देहः यस्याः सा, बाष्पैः नयनजलैः संसिक्तं वक्त्रं मुखं यस्याः सा । बाष्प tears. वनोत्पन्नैः सरसिजैः ग्रथिता माला सरसिजवनमाला । वनमाला a garland of wood-flowers, such as was usually worn by Krishna. It is thus described:—

आजानुलम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला ।

मध्ये स्थूलकदम्बाढया वनमालेति कीर्तिता ॥

P.24. मणिविरचित etc. मणिभिः विरचितः मौलिः यस्य सः । चारुणी ताम्रे आयते चाक्षिणी यस्य सः । मदेन सखलितं गमनं यस्य सः मत्तमातंगस्य लीलेव लीला यस्य सः ।

किमिदानीं etc. अशोक name of a tree having red flowers; (said, according to the convention of poets, to put forth flowers when struck by ladies with the foot decked with jingling anklets. पादाघातादशोकं विकसति). Ravana kept Sita in the grove of Asoka trees.

P.25. ततः प्रविशति etc. रावण name of a celebarated demon, king of Lanka and the chief of the Rakshasas. He was the son of Vishravas by Kesini or Kaikasi and so halfbrother of Kubera. He is called Pulastya as being a grandson of the sage Pulastya. Lanka was originally occupied by Kubera, but Ravana ousted him from it and made it his own capital. He had ten heads (and hence his names Dashagriva, Dashavadana etc) and twenty arms, and according to some, four legs. He is represented to have practised the most austere penance for ten thousand years in order to propitiate the god Brahman, and to have offered one head at the end of each one thousand years. Thus he offered nine of his heads and was going to offer the tenth when the god was pleased and granted him immunity from death by either god or man. On the strength of this boon he grew very tyrannical and oppressed all beings. His power became so great that even the gods are said to have acted as his domestic servants. He conquered almost all the kings of the day, but is said to have been imprisoned by Kartavirya for some time when he went to attack his territory. On one occasion he tried to uplift Kailasha mountain, but Shiva pressed it down so as to crush his fingers under it. He, therefore, hymned Shiva for one thousand years so loudly that the god gave him the name Ravana, and freed him from

his painful position. But though he was so powerful and invincible, the day of retribution drew near. While Rama who was Vishnu descended on earth for the destruction of this very demon—was passing his years of exile in the forest Ravana carried off his wife Sita and urged her to become his wife, but she persistently refused and remained loyal to her husband. At last Rama assisted by his monkey-troops invaded Lanka, annihilated Ravana's troops and killed the demon himself

P 25. दिव्यास्त्रैः etc. विद्रावणं driving away. कुद्धः यः सुरेभः तस्य दन्त एव कुलिशः तेन व्यालीढं वक्षःस्थलं यस्य तादृशम् । सुरेभ the elephant of Indra. कुलिश the thunderbolt of Indra. ध्रुवं firm.

रजत etc. गगने विजृम्भमाणः आकाशमण्डले कृतप्रसारः ।

एषा सीता etc. ध्यानसंवीतहृदया ध्यानैकाग्रचित्ता । अनशनेन दीनं क्षामं वदनं यस्याः सा । संगूढौ स्तनौ उदरं च यस्याः सा ।

P.26. हास्यः खलु etc. सिद्धि accomplishment.

अहो etc. अवलेपः haughtiness.

P.28. नेपथ्ये behind the scenes.

हन्त निर्गतो etc. अविधवा not a widow, a married woman whose husband is still living.

आत्मगतं aside, being considered to be spoken privately. Frequently used as a stage direction in Dramas. It is the same as स्वगतं which is thus defined—

अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

P.30. हा धिक् etc. व्रीडिता put to shame. अनुक्रोश pity. भद्र my good friend.

P.32. परभृतगणा etc. त्रिकूट name of a mountain on the top of which was situated Lanka, the capital of Ravana.

—o—

Act III

P.33. क इह etc. काञ्चनतोरणद्वारं काञ्चनमयैस्तोरणैः सहितं द्वारं । अशून्यं सनाथं not empty, not unattended to.

विजये etc. भग्नप्राया प्रायेण भग्ना almost destroyed. वनिका a little wood.

यस्यां etc. प्रियं मण्डनं यस्याः सा । महिषी the queen consort. यस्यां अशोकवनिकायां । मण्डोदरी name of the wife of Ravana, regarded as one of the five very chaste women, अहल्या, द्रौपदी, सीता, तारा, मण्डोदरी । पल्लवान् न, लुम्पति पल्लवापचयं न करोति । न स्पृष्टं अस्पृष्टं अस्पृष्टा बालद्रुमा यस्यां सा । शक्ररिपु Ravana. विज्ञाप्यतां please inform.

P.34. भवति etc. अतिपाति surpassing in speed.

अमलकमल etc. अमलकमलसन्निभे उभे च नेत्रे यस्य सः । कनकमये पात्रे उज्ज्वला कान्तिमती या दीपिका तयानुगम्यमानः । युगपरिणामः कल्पान्तकालः । युग an age of the world.

कथं कथं etc. नववाक्यवादिन् नवं वाक्यं वदतीति तस्य सम्बोधनम् । मुमूर्षु being on the point of death. परिधर्षित attacked.

P.35. सावज्ञं feeling contempt.

युधि etc. जगत्त्रयस्यापि भीतिं करोतीति तस्य । त्रिदश name of Devas. अमृतं अश्नुवन्तीति अमृताशिनः देवाः । अचिरात् शीघ्रम् ।

जयतु etc. मृणाल the fibrous root of a lotus. उत्पाटित uprooted. दारुपर्वतक; wooden-mountain. पाणितलाभ्यां अभिमृदितानि destroyed by his hands. लतागृह a bower surrounded with creepers. बलं army.

P.36. कथं हता etc. वानरग्रहणाय to catch the monkey.

कुमारोहि etc. कृतास्त्रः परिशीलितास्त्रः । प्रसह्य बलात्कारेण । वनं ओकः यस्य तं वनौकसम् ।

अनन्तरीय next in succession.

श्रोतुमर्हति etc. अनुगताः followed. सेनापति a general.

P.37. ततस्तान् etc. भीत इवा भयादिव ।

क्रोधात् etc. संरक्ते नेत्रे यस्य तं । त्वरिततरहयं शीघ्रगमनशीलवाजि विशिष्टं । परमलघुतरं यथा तथा बाणजालान् बाणसमूहान् वमन्तं वर्षन्तं । निर्विधून्वन् कम्पनेन पार्श्वतः प्रेषयन् ।

P.38. प्रसीदतु etc. इन्द्रजित् Indrajit is another name of Meghanada

a son of Ravana. When Ravana warred against Indra in his own heaven, his son Meghanada was with him, and fought most valiantly. During the combat, Meghanada by virtue of the magical power of becoming invisible which he had obtained from Shiva, bound Indra, and bore him off in triumph to Lanka. Brahma and the other gods hurried thither to obtain his release, and gave Meghanada the title of Indrajit 'conqueror of Indra,' but the victor refused to release his prisoner unless he was promised immortality. Brahma refused to grant this extravagant demand, but he strenuously persisted, and achieved his object In the Ramayana he is represented to have been decapitated by Lakshmana while he was engaged in a sacrifice.

जयतु etc. भद्रमुख used as a polite address.

संवृत्तं etc. तुमुल tumultuous. शाखामृग a monkey.

गच्छ etc. विभीषण name of a noble Rakshasa, brother of Kubera and Ravana, made ruler of Lanka, by Rama after defeating Ravana.

P.39. जित्वा etc. आजौ युद्धे । त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम् । चतुर्वर्णादित्वात्ष्यञ् । देव्या पार्वत्या साकं ईशं श्रीपरमेश्वरं आकम्प्य ।

विमर्श consideration. मैथिली सीता तस्मै रामाय दीयतामिति बहुशः बहुवारं उक्तम् ।

P.40. निर्वेद despair.

नैवाहं etc. धर्षित defeated. नैऋत Rakshasa. द्रष्टुं इच्छा दिदृक्षा राक्षसेशस्य दिदृक्षा तया ।

अञ्जना name of the mother of Hanuman. औरस produced from the breast, born of oneself, legitimate.

P.41. वरशरघ्न etc. वरशरघ्नं श्रेष्ठं राक्षित् । यमसदनं प्रति त्वां यापयामि ।

दिव्यास्त्रैः etc. अभिभूता अभिभवं प्राप्ताः । त्रिदशगणाः दैवसमूहाः ।

पौलस्त्य Ravana. Son of Pulastya. Pulastya is the name of a sage, one of the mind-born sons of Brahma. पुष्पक the car

of Kubera (snatched off from him by Ravana and from him by Rama). अवसन्न; किम् here किं is understood.

P.42.अपास्य etc. अपास्य त्यक्त्वा । राक्षसपुंगव: राक्षसश्रेष्ठ: ।

विभीषण etc. विपक्ष enemy's side.

विभीषण etc. लम्बसट pendent bristles. मृग a deer. श्रृगाल a Jackal.

भो रावण etc. विपद्यमानं भाग्यं यस्य स: तेन । नक्तं चरेष्वपसद: तस्य सम्बोधनम् । अपसद a low man, usually at the end of a compound word in the sense of 'vile' 'wretched' 'accursed'. वीरेषु अग्रगण्य: तं । अग्रगण्य to be ranked first. अतुल unequalled. त्रिदशेन्द्रकल्पं कल्पशब्दस्तुल्यवाची । प्रक्षीणं पुण्यं यस्य तादृश । भुवनानां एकनाथं । एकश्चासौ नाथश्च । गतं सारं यस्य तादृश । नीचैः वाग्भिरिति शेषः ।

P.43.कथं कथं etc. वचनीयः निन्द्यः । लांगूल tale.

अभिहत etc. अभिहताः सम्मर्दिताः श्रेष्ठा वप्राः प्रकाराः गोपुराणि अट्टाः सौधाः यस्यास्तां । समन्तात् हरिगणपरिपीडितैः वानरसैन्यनिर्दलितैः प्रमदवनैः परिवृतां आत्मीयां लंकाराजधानीं श्रीरामस्य धनुष्टंकारमात्रेण पराजितस्त्वं अचिराद् द्रक्ष्यसीति पूर्वेणान्वयः ।

प्रसीदतु etc. विवक्षा वक्तुं इच्छा । हितमन्तरेण हितं प्रति ।

P.44.महाराजस्य etc. विप्रतिपत्या विपरीतबुध्या ।

शत्रुपक्ष etc. शत्रुपक्षं श्रीरामपक्षं । राक्षसाधमः विभीषणः । अभीरुः भयरहितः without fear. मम क्रोधं स्वस्य आहारमिव कुर्वन् । मत्क्रोधपात्री भवन्नित्यर्थः । तीव्रं कठिनं यथा तथा मामभिभाषते ।

P.45.ममानवेक्ष्य etc. सौभ्रात्रं good brotherhood. अनवेक्ष्य without considering.

अत्रैव etc. संश्रिता आश्रिता ये जनास्तेषां हितकरणविषये प्रसिद्धम् ।

Act IV

वानरश्चासौ काञ्चुकीयश्च वानरकाञ्चुकीयः ।

भो भो etc. बलाध्यक्ष commander of an army. सन्नाह preparation for battle. वानरवाहिनी वानरसेना । वाहिनी an army. A

division of an army consisting of 81 elephants, as many chariots, 243 horses and 405 foot.

आर्य etc. समुद्योगः प्रस्थानयत्नः । किंकृतः having what motive.

तत्रभवता etc. तत्रभवान् a respectful title given in dramas to persons not near the speaker. पूज्ये तत्रभवानत्रभवांश्च भगवानपि, देवी a queen, especially a crowned queen (अग्रमहिषी who had undergone the consecration along with her husband).

लंकायां etc. किल indeed. नृपसुता Sita, daughter of Janaka. शोकेनाभिभूता । भृशं very much. धर्मसमयं the path of धर्म । संक्लेश्यमाना पीड्यमाना । कार्यार्थिना रावणवधद्वारा सीताप्रत्यानयनरूपं कार्यम् प्रतिभयं भयंकरं ।

P.47.आक्रान्ता: etc. आक्रान्त going over. पृथु wide. सानु ridge. कुञ्ज a place overgrown with plants or creepers. गहन deep. पृथुभिः सानुभिः कुञ्जैश्च गहनाः दुर्गमाः । तीर्णं crossed. वेलातट seashore. साम्प्रतं now.

एष एष etc. वरुण The regent of the ocean and of the western quarter represented with a noose in hand.

सजल etc. सजलः जलेनसहितः सजलश्चासौ जलधरेन्द्रश्च, सजलजलधरेन्द्रवत् नीलं नीरंयस्य सः । नीर water. फेनविशिष्टस्तरंगः फेनतरंगः, विलुलितश्चासौ फेनतरंगश्च । स इव चारुहारः । विलुलित shaken. The reading चारुहास is better. फेन foam. नदीनां सहस्रं, समधिगतं नदी सहस्रं एव बाहुर्यस्य । सरितां पतिः ।

रिपुं etc. उद्यन्तं, उद्यन् उद्यन्तौ उद्यन्तः, द्वितीया एकवचनम् ।

P.48.सजलजलदetc. शलभं a grass-hopper. सन्निभ like, similar (at the end of a compound). हुताशन fire.

· भोः भो etc. अप्रमत्त careful.

भोः प्राप्तोस्मि etc. शिबिर camp. An intrenchment for the protection of an army. अकृतदूतसम्प्रेषणं, दूतस्य सम्प्रेषणा, न कृता अकृता, अकृता दूतसम्प्रेषणा येन तादृशं without sending any messenger. अविदितं आगमनं यस्य तादृशं without knowing the arrival.

क्रुद्धस्य यस्य etc. वज्रपाणिः an epithet of Indra. वज्रं पाणौ यस्य सः ।

P.49.इष्ट धर्मो etc. संश्रितेषु आश्रितजनेषु वत्सलः वात्सल्ययुक्तः । विशुद्धं मनः यस्य विशुद्धमनाः तेन ।

इदं etc. रघुकुलवृषभः रघुकुलश्रेष्ठो रामः । स्कन्धावारं शिबिरं tent.

अयेकथं etc. तत्रभवान् respectable.

बाढं certainly. (comparative साधीयस्, superlative साधिष्ठ). जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्धताम् ।

राजन् etc स्वत्कारणादेव तवपक्षमाश्रित्य संव्यवहारकरणादेव । निर्विषयीकृतः स्थानात्त्यक्तः, I am driven away from my proper place because I was arguing with my brother Ravana holding your side. धर्मात्मा धर्मबुद्धिः ।

P.50.देव etc. बहुमायाः मायाविनः using tricks. छलयोधिनः छलेन युद्धं कर्तुं शीलं येषां ते । सम्प्रधार्य having thought well.

P.51.भवन्तं etc. पद्मपत्रे इवाक्षिणी यस्य तादृशम् । शरण्यं शरणाय योग्यम् । तव दर्शनं त्वद्दर्शनं, विगतः कल्मषः यस्य सः विकल्मषः, त्वद्दर्शनेन विकल्मषः ।

मम शर etc. शरेण परिदग्धाः निश्चलाः तोयपंकाः यस्मिंस्तादृशं,

नारायणस्य etc. नारायण an epithet of Vishnu, the word is thus derived—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

न यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

कार्यार्थं रावणवधरूपं कार्यम् । प्रतूर्णं immediately.

P.52.मानुषं etc. चक्र one of the weapons of Vishnu. शार्ङ्ग the bow of Vishnu. गदा a mace, one of the weapons of Vishnu.

मणिविरचित! etc. मणिभिः विरचिता मौलिः यस्य सः । चारुणी ताम्रे अक्षिणी यस्य सः । चारु beautiful. ताम्र red. आयत long. नवकुवलयवत्नीलः । कुवलय the blue water-lily. मत्तश्चासौ मातंगश्च मत्तमातंगस्य लीलेव लीला यस्य सः । सलिलस्य निचयः, सलिलनिचयस्य मध्यात् ।

P.53.कथमन्तर्हितः etc. वीचि a wave. अन्तर्हित rendered invisible by interposition. सलिलाधिपतिः समुद्रः ।

etc. किंचिन्नता loveliness.

क्वचिद् etc. फेनान् उद्गिरतीति फेनोद्गारी । फेन foam. उद्गार ejection. मीनैः आकुलं जलं यस्य सः । शंखैः आकीर्णः । शंख the conch-shell. वीचय एव माला यस्य सः । नक्रैः प्रतिभयः । प्रतिभय fearful. नक्र a crocodile. भीमः आवर्तो यस्य सः । आवर्त turning round. क्वचित् in some places.

महोरागस etc. विपत्स्यते विपदं प्राप्नोति going to be destroyed.

P.54.मम शरवर etc. शरवरा एव वाता: तेषां पातेन भग्ना । कपिवरस्य सैन्यमेव तरंगाः, तैः ताडितं भ्रमन्तं यस्याः सा । रावण एव कर्णधारः तस्य दोषात् । कर्णधार a helmsman. नौः ship.

सुग्रीव अस्मिन् etc. सुवेल name of the Trikuta mountain, on the top of which was situated Lanka, the capital of Ravana. वनौकसौ two monkeys. Their name is not registered in the book. So they are outsiders in this army.

ततः प्रविशति etc. नील the name of one of the monkey-chiefs in the army of Rama शुक and सारण names of the Rakshasa chiefs.

P.55.भट्टा अह्नो etc. कुमुद the name of one of the monkey-chiefs.

भर्तः आर्यकुमुदस्य etc. अपदिशन्ति deceiving.

तस्मात् etc. यथार्हं according to worth.

P.57.अस्तादि etc. प्रतिसंहृताः अशवः येन सः । सन्ध्यया अनुरञ्जितं वपुः यस्य सः । अस्तादि western mountain behind which the sun is supposed to set. जाम्बूनद gold. द्विरद an elephant. पुलक bristling of the hair of the body. कुंभ the frontal globe on the forehead of an elephant.

Act V

P.58.राक्षसश्चासौ काम्बुकीयश्च, कर्मधारयसमासः । कर्मधारय is the name of a compound, subdivision of तत्पुरुषसमास; (in which the members of the compound are in opposition).

क इह भोः etc. प्रवालतोरणद्वारं प्रवालैरचितं बहिर्द्वारं the entrance

of the gate is decorated with new leaves.

गच्छ etc विद्युज्जिह्व one of the Rakshasa chiefs.

अहो नु खलु etc. विपद्यमानं अभ्युदयं यस्य तस्मिन्। विपन्नं सर्वसाधनं यस्य तस्य। विपन्न destroyed. निहताः वीरपुरुषाः यस्य तस्य। बहुव्रीहि-समासः। बहुव्रीहि one of the four principal kinds of compounds, in sanskrit. In it two or more nouns in apposition to each other are compounded, the attributive member (whether a noun or an adjective) being placed first, and made to qualify another substantive, and neither of the two members separately, but the sense of the whole compound, qualifies that substantive. This compound is adjectival in character, but there are several instances of बहुव्रीहि compounds which have come to be regarded and used as nouns (their application being restricted by usage to particular individuals).

चलत्तरंगाहत etc. चलन्तः ये तरंगाः, तैराहताभीमा वेला तादृशम्। उत्तीर्णाश्च ते नक्राश्च, तैः आकुलं, नीलं च तत् नीरं च यस्य तादृशम्। दाराणां प्रदानात्।

P.59.प्रहस्त etc. प्रहस्त a general of Ravana. कुंभकर्ण the literary meaning of the word is 'pitcher-eared'. Name of a gigantic Rakshasa, brother of Ravana slain by Rama. He is said to have devoured thousands of beings including sages and heavenly nymphs, and the gods were anxiously waiting for an opportunity to retaliate upon the powerful demon. After Brahma had inflicted on him a curse for the humiliation to which he had subjected Indra and his elephant Airavata, Kumbhakarna began to practise the most rigid austerities. Brahma was pleased and was about to grant him a boon, when the gods requested Sarasvati to sit on his tongue and to pervert it. Accordingly when he went to the god, instead of asking 'Indrapada' he asked 'nidrāpada' which was readily granted. It is said that he slept for six months at a time, and, when roused, was awake only for one day. When

Lanka was besieged by the monkey-troops of Rama, Ravana with great difficulty roused Kumbhakarna desirous of availing himself of his gigantic strength. After having drunk 2000 jars of liquor, he took Sugriva prisoner, besides devouring thousands of monkeys. He was ultimately slain by Rama. कुंभकर्णः पुरस्सरः येषां ते । पुरः सरतीति पुरस्सरः ।

मदनवश etc. मदनवशगतः influenced by love, enamoured. सचिववचोप्यनवेक्ष्य without caring the words of ministers. आत्मानं वीरं मनुते इति वीरमानी ।

काञ्चुकीयः or कञ्चुकी the literal meaning of the word is 'furnished with armour or mail' An attendant on the women's apartments, a chamberlain.

अन्तः पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः ।
सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

P.60.बलादेव etc. वैश्रवण another name of Kubera. Kubera is the son of Visravas by Idāvidā, and thus the half-brother of Ravana. Besides being the lord of riches and the regent of the north, he is the king of the Yakshas and Kinnaras, and a friend of Rudra. His abode is Kailas. He is represented as being deformed in body having three legs, only eight teeth, and a yellow mark in place of one eye.

P.61.सीते त्यज etc. अरविन्दपलाशनेत्रे, सीते, खिन्नमाये, these are three vocative cases.

हं स खलु etc. मन्दर is the name of a mountain, used by the gods and the demons as a *churning-stick when they churned* the ocean for nectar.

P.62.हा आर्यपुत्र etc. नवं च तत् कमलं च, परिमलं यत् नव कमलं, तत्सखिमे ।

प्रसीदतु प्रसीदतु etc. आतिपातितवृत्तान्तः अत्याहितवृत्तान्तः ।

P.63.अहि etc. मनुजश्चासौ तापसश्च तेन ।

आः दुरात्मन् etc. समरे भीरुः तस्य सम्बुद्धिः । समरे भीरुः सप्तमीतत्पुरुषसमासः । तत्पुरुष is the name of a class compounds in which the first member determines the sense of the other member, or in

which the last member is defined or qualified by the first without losing its original independence.

प्रसीदतु etc. कुमारमन्तरेण means कुमारं प्रति ।

Act VI

P.68. In this act three Vidyadharas enter and describe the fight of Rama and Ravana. विद्याधर a class of demigods or semi-divine beings.

इक्ष्वाकुवंश etc. इक्ष्वाकु the name of the celebrated ancestor of the Solar kings who ruled in Ayodhya. He was the first of the Solar kings, and was a son of Manu Vaivasvata. इक्ष्वाकोर्वंश: । संग्रामस्य दर्शने कुतूहलेन बद्धं चित्तं येषां ते । संग्राम war, fight, battle. प्रतूर्णं at once.

चित्ररथ etc. चित्ररथ is the name of one of the Vidyadharas. The name of the sun. The name of the king of Gandharvas. One of the sixteen sons of Kashyapa by his wife Muni. निरन्तरं having no intermediate space. स्वैरं following one's own will or fancy. एकान्त invariably.

अहो प्रतिभय etc. अहो indeclinable. A particle showing surprise or wonder often agreeable (ah, how great or wonderful). प्रतिभयं यथा तथा दर्शनीया, प्रतिभयं भयंकरम् । युद्धभूमि: battle-field.

रजनिचर etc. रजनिचराणां शरीराण्येव नीर: तेन कीर्णा । कपिवरा एव वीचय: तैर्युता । वरासिरेव नक्र: यस्यां सा । रघुवर एव चन्द्र: तस्य शरांशुभि: वृद्ध: वेग: यस्या: सा । Here the battle-field is treated like a samudra by simily.

P.69. एते पादप etc. पादपै: शैलैश्च भग्नं शिर: येषां ते । कण्ठग्राहेण निवृत्ते तुंगे च नयने येषां ते तै: । दष्टं च तत् ओष्ठं च दष्टोष्ठं, तेन तीव्रं मुखं येषां ते तै: । वज्र the weapon of Indra said to have been formed out of the bones of the sage Dadhichi. Indra has clipped the wings of mountains by his वज्र ।

निशितविमल etc. निशित sharpened. विमल: clean. क्रोधेन विस्फारिते भ्रशियी येषां ते ।

कनकरचितदण्डां etc. उदय शिखरि the eastern mountain behind which the sun, the moon etc. are supposed to rise.

P.70.सच्येन चाप etc. क्रौञ्च the name of a mountain said to be the grandson of Himalaya and said to have been pierced by Kartikeya and Parashurama. कार्त्तिकेय the name of Skandha, so called because he was reared by the six Krittikas. Kartikeya is the Mars or god of war of the Indian mythology. He is the son of Shiva (but born without the direct intervention of a woman). Most of his epithets have reference to the circumstances of his birth. Shiva cast his seed into Agni (who had gone to the god in the form of a dove while he was enjoying Parvati's company) who being unable to bear it cast it into the Ganges; (hence Skandha is called Agnibhu, Gangaputra). It was then transferred to the six Krittikas (when they went to bathe in the Ganges) each of whom therefore conceived and brought forth a son. But these six sons were afterwards mysteriously combined into one of extraordinary form with six heads and twelve hands and eyes (hence he is called Kartikeya, Shadanana, Shanmukha etc). According to another account the seed of Shiva was cast by the Ganges into a thicket of reeds, (sara); whence the boy was called Saravanabhava, or Sarajanman. He is said to have pierced the mountain Krauncha, whence his name Kraunchadarana. He was the commander of the army of the gods in their war with Taraka, a powerful demon, whom he vanquished and slew; and hence his names Senani, and Tarakajit. He is represented as riding a peacock.

P.71.श्रा युद्धसामान्य etc. मातलि the name of the charioteer of Indra.

सुरवरजय etc. त्रिपुर a collection of three cities. The three cities of gold, silver, and iron in the sky, air, and earth built

for demons by Maya. These cities were burnt down, along with the demons inhabiting them, by Shiva at the request of the gods.

P.72.शरवर etc. नरवर Sri Rama. नैऋत Rakshasa.

चारीभिरेतौ etc. चारी a kind of walking.

P.73.स्थानाक्रमया etc. स्थानस्याक्रमयेन वामनीकृता तनुर्यस्य सः । मध्याह्न-सूर्यप्रभः like the midday sun. दत्तमास्पदं येन सः । पितामहस्येदं पैतामहं, पैतामहं वराखं means ब्रह्मास्त्र । पितामह an epithet of Brahma. ब्रह्मास्त्र a missile presided over by Brahman.

रघुवर etc. संख्ये in the battle. The Brahmastra sent by Rama is returning Rama after murdering Ravana.

P.74. रावणं etc. त्रिदिवं सद्म येषां तेषां । सर्वेभ्यो हितं सर्वहितं । संभावयिष्यामः we shall congratulate him.

बाढं etc. प्रथमः कल्पः the best course to adopt.

Act VII

P.75.हत्वा रावणमाहवे etc. तरसा immediately. आहव battle. कृत्वा चापि विभीषणं शुभमतिं लंकेश्वरं having made Vibhishana as Lankesvara. शोभना मतिर्यस्य सः तं शुभमतिम् । बन्धुसहितः here the word बन्धु stands for his brother Lakshmana.

एषा हि etc. धर्मपत्नी lawful wife. विधूतं दुःखं यस्याः सा । दैत्यकुलावस्थुता ।

P.76.विभीषण etc. अवमर्श touch or contact. रजनिचराणामवमर्शेन जातं कल्मषं यस्याः सा ।

लक्ष्मण अस्याः etc. छन्द wish, desire.

P.77.निष्फलो मम etc. अनुवर्तितारः followers.

विकसित etc विकसितं यत् शतपत्रं । ज्वलनं अग्निम् । विमुक्ता जीविते आशा यया सा ।

P.78.कौतुकसवेष etc. प्रणम्तुं योग्यं प्रणाम्यं, प्रणाम्यं रूपं यस्य सः । प्रणाम्य fit for prostration. हव्यवाहन fire (the bearer of oblations).

P.79.ततः प्रविशति etc. अग्नि the god of fire.

जानतापि etc. धूमकेतन fire. प्रत्यय trust.

नेपथ्ये etc. गन्धर्वं a celestial musician, a class of demigods regarded as the singers or musicians of gods and said to give good and agreeable voice to girls.

P.80 ब्रह्मा ते हृदयं etc ब्रह्मा the Supreme being The creator. The first deity of the sacred Hindu Trinity, to whom is entrusted the work of creating the world. The accounts of the creation of the world differ in many respects; but, according to Manusmrti the universe was enveloped in darkness, and the self-existent Lord manifested Himself dispelling the gloom. He first created the waters and deposited in them a seed. This seed became a golden egg, in which He Himself was born as Brahma—the progenitor of all the worlds. Then the Lord divided the egg into two parts, with which he constructed heaven and earth. He then created the ten Prajapatis or mind-born sons who completed the work of creation. According to Ramayana Brahma sprang from ether; from him was descended Marichi, and his son was Kashyapa. From Kashyapa sprang Vivasvata, and Manu sprang from him. Thus Manu was the procreator of all human beings. According to a third account, the supreme deity, after dividing the golden egg, separated himself into two parts, male and female, from which sprang Viraj and from him Manu. Mythologically Brahman is represented as being born in a lotus which sprang from the navel of Vishnu and as creating the world by an illicit connection with his own daughter Sarasvati. Brahma had originally five heads, but one of them was cut down by Shiva with the ringfinger or burnt down by the fire from his third eye. His vehicle is a swan. He has numerous epithets, most of which have reference to his birth in a lotus. रुद्र the name of Shiva. मरुद्गणा the host of the gods.

मग्नेयं etc. मग्न plunged. विक्रान्त passed away. विक्रान्तं भुवन-त्रयं सुरपते पादत्रयेण त्वया by this line the fifth incarnation Vishnu is described. बलि was a son of Virochana, the son of प्रह्लाद, He was a powerful demon and oppressed the gods very much. They, therefore prayed to Vishnu for succour, who descended on earth as a son of Kashyapa and Aditi in the form of a dwarf. He assumed the dress of a mendicant, and having gone to Bali prayed him to give him as much earth as he could cover in three steps. Bali, who was noted for his liberality, unhesitatingly acceded to this apparently simple request. But the dwarf soon assumed a mighty form, and began to measure the three steps. The first step covered the earth, the second the heavens; and not knowing where to place the third, he planted it on the head of Bali and sent him and all his legions to the पाताल and allowed him to be its ruler. Thus the universe was once more restored to the rule of Indra.

Translation of Abhishekanātaka

by Bhāsa.

Act. I. Scene. i.

(Enter Sūtradhāra after the benedictory verse).

SŪTRADHĀRA—May he, who removed by fight all the obstacles and enemies of Viśvāmitra in the performance of sacrifices, protect us.

May he, who put to defeat, Virādha, Khara and Dūshana in open battle, be our guardian angel.

May he, who chastised the arrogant Kabandha and routed and destroyed the haughty Bālin, the leader of the monkeys save us.

May he, who by his prowess completely annihilated the Rākshasa tribe, be our protection.

I shall address the audience thus: (after a little thought) What! while thinking out the words some noise is heard. Well, I see.

(At the back of the stage)

"Sugriva, this way, this way."

(Enter an attendant)

ATTENDANT O! Worthy person, what is this terrible noise about, which resembles the thunder caused by the clash of huge clouds set in motion by great hurricanes?

SŪTRADHĀRA—Don't fear. This is but the preparation for a great battle. The broad-shouldered Sugrīva the leader of the monkey-tribe having lost his wife is very much disappointed. By chance he met Sri Rāma. The latter who was the object of admiration to the whole world was also in an equally sorrowful condition by a similar calamity and was in search of his beloved Sītā. Sugrīva and Rāma contracted lasting friendship and mutual help. Therefore Sugrīva and his fol-

lowers are busy preparing to fight with Bālin, the king of the monkeys and the chieftain of the golden wreath. Now, Rāma and Lakshmaṇa have come to re-instate Sugrīva in his kingdom, as Hari and Hara came to the help of Indra. (Exit).

Scene ii.

(Enter Rāma, Lakshmaṇa, Sugrīva and Hanuman).

RĀMA—Sugrīva, look here. I shall presently with my arrows, shatter the body of your enemy and cast it on the ground. O! King leave off all fear; stand by my side and look on how Bālin is defeated and killed in battle.

SUGRĪVA.—Deva, with your favour I am hopeful of conquering even the kingdom of the Immortals; then why should I doubt in the present endeavour. The reason for my confidence is this. I saw your swift arrow piercing through the seven huge Himalayan Sāla trees and with the same impetus cutting through the earth as far down as Pātāla and then coming back to you, rising from the sea.

HANUMAN.—Your Highness, by your words of consolation we have lost all fear and sorrow. O great Rāghava, be kind enough to come to the pleasant mountain and give us victory.

LAKSHMAṆA.—I think from the locality that Kishkindhā must be adjoining this forest.

SUGRĪVA—True. We have come ie Kishkindhā, which is well-defended by its king. Please stop a little. Let me stun the whole world by my loud challenge.

RĀMA.—All right, proceed.

SUGRĪVA—As you order. (*proceeding*) Hear me:—without consideration of the consequences you wronged me and exiled me. I, Sugriva, do now challenge you to fight with me.

(On the stage)

What? What? Sugriva!

(Enter Bālin; Tāra pulling him back by his cloth.)

BĀLIN—Beautiful Tārā, leave off my clothes. What are you doing? See how Sugrīva is defeated by me in battle and stained all over with blood.

TĀRĀ—Don't be hasty. Sugrīva will not come to fight thus without proper reason. Therefore consult the ministers and then proceed to fight.

BĀLIN.—O moon-faced one, the great Indra or even Śiva with his sharpened battle-axe, or the lotus-eyed Vishṇu will not be able to stand against me on the battle-field.

TĀRĀ—Please be calm. You must at least pity me and hear me.

BĀLIN—Hear my greatness. On one long-past occasion while the Devas and Asuras were churning the milky ocean for Nectar, I went there to ridicule them and dragged away the huge snake who was acting as the rope. At this all were bewildered with astonishment.

TĀRĀ—Yet be calm.

BĀLIN—Be on my side. Please go inside leaving me.

TĀRĀ—I the unfortunate am going. (Exit).

BĀLIN—Tārā is gone. Let me break the neck of Sugrīva. (*Marching in haste*). Sugrīva, stop. Who ever be your supporter, Indra or Vishṇu, having come within my sight you shall not return alive. This way, this way.

SUGRĪVA.—As you please.

(*Both fight*).

RĀMA—This is Bālin. With his angry red eyes, firmly-set teeth, sturdy fists and fierce cries Bālin shines in battle as blazing fire.

LAKSHMAṆA—Look at Sugrīva. He too, with deep red wide-open eyes and arms decked with golden ornaments fights lustily against his brother. How unrighteous is this feud! Severly hurt by Bālin, poor Sugrīva falls down.

HANUMAN—Cursed be our luck. (Approaches Rāma

with anxiety). May you prosper! We are in a pitiable state Bālin is mighty and my chief, Sugrīva, is weak. Kindly think of this and your sacred promise.

RĀMA—Leave off all anxiety—Behold (shoots an arrow). Bālin falls.

LAKSHMANA-Look at Bālin. Pierced through and through, with blood-shot eyes, arms stretched wide and dying, Bālin falls down, his strength fast fading away.

BĀLIN.—(Recovering a little reads Rāma's name on the arrow and addresses him). This deceit of yours towards one who has not offended you in any way is not at all proper especially to you, who are a king and as such, bound to be a model to the people. Alas! you are very amiable in appearance and are greatly reputed. But now you have cast a great slur on your reputation by your treacherously slaying me. O Rāghava, your dress is that of a hermit and proclaims you to be gentle and good; but your heart is incompatible with it, for your killing me while I was engaged in battle with my brother is against all rules of war and etiquette.

RĀMA.—How is it improper?

BĀLIN.—What doubt is there!

RĀMA.—No, no, See. Hunters generally conceal themselves and kill animals. Because you thoroughly deserve to be put to death and because you are an animal you were thus punished.

BĀLIN.—You consider me as deserving punishment.

RĀMA.—Certainly.

BĀLIN —For what reason?

RĀMA —For transgression of all laws and customs especially in married life.

BĀLIN.—Is it so? This conduct is allowed to us.

RĀMA --Is this proper? You are expected to know what is right and what is wrong; and you are also the king of the

tribe. Yet to satisfy your lust you carried away your brother's wife.

BĀLIN.—If this is the crime you accuse me of, Sugriva is equally guilty. Then, why do you punish me alone ?

RĀMA.—For the simple reason that you deserve punishment; and those that do not merit it are not taken to task.

BĀLIN.—My preceptor's wife was seduced by Sugriva and I abducted the latter's wife. How am I alone culpable ?

RĀMA.—But at no time have we come across an instance in which the elder brother seduced his younger brother's wife.

BĀLIN.—I cannot defend myself against this charge. I am rid of my sins by being punished by you.

RĀMA.—Let it be so.

SUGRĪVA.—Alas! O leader of monkeys, seeing you fallen down wounded and your arms as strong and well-developed as the trunk of an elephant, folded powerless, my heart is rent asunder.

BĀLIN.—Dont cry. This is the nature of the world.

(On the stage)

O king.

BĀLIN.—Sugriva let the females be prevented from coming here. In this condition I am not fit to be seen by them.

SUGRĪVA.—As you desire. Hanuman, carry out his order.

HANUMAN.—Yes, Your Highness. (Exit)

(Enter Hanuman and Angada)

HANUMAN.—This way, Angada.

AṄGADA.-Having heard that the king of the monkey-world is killed I am sunk in sorrow and wander about restless. Hanuman where is the king ?

HANUMAN.—Here. He lies here pierced by the arrow as Krauncha mountain by the weapon of Guha.

AṄGADA.—(Approaching). O Mahārājā! Before this you were strong and used to lie on comfortable bed. At present

you have lost all your strength and are lying on the bare earth pierced by an arrow. Now that you are about to leave this world what are your last wishes? (Falls on the ground).

BĀLIN.—My dear Angada; no use of crying over spilt milk. Sugrīva, kindly forget and forgive the wrongs I have done to you; be righteous, and as you are now the king of the monkeys, look after my dear boy, the only prop of our family.

SUGRĪVA.-I shall most dutifully carry out your Highness's words.

BĀLIN.-O Rāma, I request you too, to forgive all our sins due to our life as monkeys.

RĀMA.-Thy sins are already forgiven.

BĀLIN.-Sugrīva, here receive the Golden Garland which is our family treasure.

SUGRĪVA.-I am blessed (Receives).

BĀLIN.-Hanuman, water please.

HANUMAN.-(Goes and returns) Here is water.

BĀLIN.—(Takes in with holy words). I am dying. The holy waters like Gangā etc. and the celestial damsels like Urvaśi etc. are welcoming me. King Yama has sent his beautiful car drawn by a thousand swans to take me. Let it be. I am coming (dies).

ALL.-Oh. Lord!

RĀMA.—Bālin has departed to heaven. Sugriva, let his funeral rites be performed.

SUGRĪVA.-I am attending to them.

RĀMA.-Lakshmaṇa, make arrangements for the coronation of Sugrīva.

LAKSHMAṆA.-I shall carry out your orders. (All Exit)

Act II. Scene I.

(Enter Kakubha)

KAKUBHA.—All the monkeys are busily engaged in filling

their bellies. So let me also eat something. (Eats).

(Enter on the stage Bilvamukha)

BILVAMUKHA.-In return for the great help rendered by Rāma our king Sugrīva sent many monkey-leaders in all directions to search for Sītā. All these have returned. Yuvarāja Angada and party left for the south and I am ordered by the king to go and bring news of this party. Where has the prince gone? Here is Kakubha and I shall question him (Loud) I hope you are doing well, friend.

KAKUBHA—Hallo Bilvamukha, where are you bound?

BILVAMUKHA.—As per royal commands I have come to gather news of Prince Angada.

KAKUBHA.—I believe Srī Rāma and our king are happy.

BILVAMUKHA.—Yes.

KAKUBHA.-What, you do not know half of what has taken place!

BILVAMUKHA.—What is it?

KAKUBHA.-Listen: Having got news of Sītā from the king of the birds and having ascended the lofty peak Mahendra Hanuman the son of Vāyu has crossed the sea through the air, with the object of searching Lankā for Sītā. Therefore let us go and hear further news from the prince himself. (Exit)

Scene ii.

(Enter Sitā surrounded by female-demons).

SĪTĀ.-*Let my strength be cursed*; for having been separated from my beloved husband I am brought to the kingdom of the Rākshasa king and subjected to hear cruel words: and yet with all these troubles I manage to live. Or it may be that I am able to live, owing to my confidence in the strength of my husband's power. I am not able to account for a soothing effect on my mind, at present, which ever burnt with anxiety and despair. I don't know if my lord has peace of mind without me.

(Enter Hanumau with a signet-ring)

HANUMAN.-(Entering Lankā). How magnificent is Rā na's palace! This city is most admirably situated on h ground. It contains many grand and lofty buildings dec ted with golden festoons all over; and the different parts the city are quite pleasing to the eye being full of luxuria vegetation. Or it may be that Rāvaṇa has obtained this prosperity to pave his way for self-destruction. (Aft wandering about Lankā). I have searched all Lankā. T female apartments in the palace, all the private dwellin state garages, Rāvaṇa's mansions and pleasure-houses, ba rooms, drinking saloons and every kind of building has be ransacked by me. But I could not see Sītā, the wife of S Rāma All my endeavours have become futile. Well, let n ascend this tower and take another survey. (Does s Yonder is a grand pleasure-garden attached to the har I shall search that too. (Enters). How enchanting is t park! The whole garden is beautified by majestic trees attractive colours. The mountain in the middle is so we kept, that it appears to be fit to be occupied by the greate of the Devas. Further many mountains with golden stra have been visited by me. I have come across many rive and streams. Many lands with trees bearing different kin of flowers and fruits throughout the years I have searche I have met with all these wonderful things in the kingdom Rāvaṇa; but I am not able to find out Sītā. Lo, who is that appears here with a halo of lustre? Let me see (Looking Who can it be? A beautiful woman surrounded by ug female-demons, like a flash of lightning in the midst of the black clouds! This woman wears her beautiful dark hair one braid corded like a snake. Her waist is so slender as be embraced by the palm of hand. She seems to be imm sed in thought about her lover. Her body is very mu emaciated through fasts. Her face is drenched with tea

and she looks like a faded flower-wreath in the hot sun. What! I see a light (looking). Rāvana is coming hither intoxicated with love and surrounded by beautiful damsels. What shall I do now? Ah! I see. I shall conceal myself if behind this Asoka tree and watch all that takes place. (does so).

(Enter Rāvana with attendants).

RĀVAṆA. I am one who struck terror into the minds of the armies of the Devas and others; my breast is full of scars of the terrible fight I had with the infuriated elephants of Indra; but this beautiful Sītā without heeding me, loves poor Rāma living the life of a hermit. Mysterious are the ways of fate. (Looking up) This beautiful moon rising up in the azure sky and shedding his cool silvery lustre inflames me with love. (Approaching). Sītā, surrrounded by female-demons, leaning for support against the trunk of a tree, absorbed in painful reflections, with cheeks pale and hallow by fasts, appears like moon-light dimmed by clouds. Rejecting me and all the comforts she could command with me, she is faithful to her husband and does not yield to my entreaties.

HANUMAN. Alas! Things become clear to me. This is she the daughter of king Janaka, the wife of Srī Rāma; and she trembles like a deer at the sight of a lion.

RĀVAṆA.—(Drawing near). Dear Sītā, put a stop to these your severe penances. Give up Rāma a man of limited life and means; be my wife and enjoy life.

SĪTĀ.—Rāvana is to be pitied. What a fool is he not to understand *the consequences of my power to harm him.*

HANUMAN.—(Angrily). The arrogance of Rāvaṇa: He speaks thus lightly of Rāma without knowing the strength of his mighty arms. My anger gets uncontrollable. Well-I shall punish him myself. No, If I succeed in beating Rāvaṇa all will end well; but if I am beaten the cause of Rāma will be lost.

RĀVAṆA.—O woman of admirable charms, love me.

ṢĪTĀ.—I fear the Gods have deviated from the path of righteousness; for this sinful Rākshasa still continues to live.

RĀVAṆA.-What is it?

SĪTĀ.-You are accursed.

RĀVAṆA-How great is the power of chastity! I, the conqueror of the whole world am cursed by the words of Sītā.

(On the stage).

May king Rāvaṇa the lord of Lankā proper! The time for bath is up—This way, your Majesty.

(Exit Rāvaṇa with attendants).

HANUMAN.-Rāvaṇa is gone. The female-demons are asleep. This is the proper time to communicate with Sītā. (*Coming out of his hiding place*). May you live long with your husband! I am sent here by Srī Rāma the lord of men. He is very much distressed on account of separation from you.

SĪTĀ.-(To herself). Perhaps this is Rāvaṇa himself, who in the disguise of a monkey and with words in praise of my husband tries to deceive me. Well, I shall be silent.

HANUMAN.-Why do you not reply? Leave off all suspicion and kindly hear me. I, the Monkey Hanuman by name have been sent by the Star of the Ikshvāku race in search of you and bring news about you.

SĪTĀ.-(*To herself*) *Let him be whoever he may be. Because* he praises my husband I shall talk to him. (Louder) My good man, what news of my Lord?

HANUMAN.-Listen. Rāma is extremely distressed with the insufferable pangs of separation from you.

SĪTĀ.-(To herself). The sad news of the sufferings of my Lord makes me suffer worse. If the words of this monkey can be relied on, I see a ray of hope. These two feelings prevail upon me and my heart is rent into two. (Louder)

ay I know how you happened to make friends with Sri Rāma.

HANUMAN.–Sri Rāma wandering in search of you happened › meet with our leader Sugrīva. They both swore friendship and mutual help Your lord killed Bālī, the elder brother of Sugrīva and restored his wife to him and made him ing. In return my lord sent many monkeys in quest of ou, of whom I chanced to come here directed by the words f the Eagel-chief.

SĪTĀ.–Even the Gods seem to be stone-hearted for they uffer my lord to continue unhappy.

HANUMAN.–Do'nt give way to sorrow. Your lord Sri Rāma with his mighty bow and followed by the vast army of nonkies will soon arrive here and punish Rāvana.

SĪTĀ.–Is this a dream ? Is it all true ? I ca'nt say.

HANUMAN.–(To himself). Even after receiving such definite information Sītā is not able to trust and look forward with hope. Such is her deep sorrow.

(Louder). Believe me when I say that I shall bring your lord well arrayed for battle to this place ere long. Therefore leave off all fear and sorrow and be hopeful.

SĪTĀ.–Kindly convey news about me in such a manner that your words do not wound him further.

HANUMAN.—I shall be careful about it.

SĪTĀ.—All right, you may go. May you prosper!

HANUMAN.—I am blessed. (Looking round) Let me see how I can make my visit known to Rāvana. Oh, I see. I shall completely destroy this beautiful garden, with its attractive parks, lakes, flowers and fruits. This will surely send Rāvana in pursuit of me. (Exit)

Act. III. Scene. I.

(Enter Sankukarna)

ŚANKUKARṆA.—Who is there please? The golden terraced entrance is completely ruined!

ATTENDANT.—Here I am Vijayā. What am I to do?

ŚANKUKARṆA.—Let the king be informed that the whole of Aśokavana, where even his beloved Mandōdari is reluctant to cut one leaf and where the wind coming from the Malaya mountains is afraid of blowing strong, is ruined.

ATTENDANT.—This news is very strange.

ŚANKUKARṆA.—This has taken place in a short time The situation is quite beyond control. So run with the information.

ATTENDANT.—I am going. (Goes)

ŚANKUKARṆA.--(Sighting Ravaṇa). His Majesty Himself is coming. With his burning red eyes and walking in great rage with his path lighted golden lamps, Rāvaṇa appears like the fierce sun at Pralayakāla.

(Enter Rāvaṇa).

RĀVAṆA —Who is it that dares to insult me thus by ruining my park? Let me be informed at once.

ŚANKUKARṆA.—(Approaching) May his Majesty prosper! This park was destroyed in great haste by a monkey who does not know anything about rules or etiquette.

RĀVAṆA.—(Contemtuously) What! by a monkey! Begone. Kill him and bring the body.

ŚANKUKARṆA.—I am going. (*Exit*)

RĀVAṆA.—If this is the work of the Devas, inspite of their immortality, they shall be taught a severe lesson.

(Enter Śankukarṇa).

ŚANKUKARṆA.—The monkey is very strong. The Sāla trees are rooted up by him with ease, the hill of groves is powdered by his fists; the arbours and bowers are ruined by being crushed between his palms; and his very cries have stunned and stupefied the gardeners. Therefore may you be pleased to order adequate forces to catch him.

RĀVAṆA.—If it is so, send one thousand servants for this purpose.

ŚANKUKARṆA.—Yes, Your Majesty. (Goes and returns). Our army has been destroyed by the monkey, using our own trees as weapons against us.

RĀVAṆA.—How! the army destroyed! Well, tell Prince Aksha to go and capture the monkey.

ŚANKUKARṆA.— (Goes).

RĀVAṆA.—The prince by his skill in arms and courage is sure to bring me the monkey alive or dead.

(Enter Śankukarṇa)

ŚANKUKARṆA.—May you be pleased to send another army!

RĀVAṆA.—For what purpose?

ŚANKUKARṆA.—Five commanders followed the prince to fight against the monkey—

RĀVAṆA.—Then, then,

ŚANKUKARṆA.—As if afraid of these the monkey ascended up the porch and taking hold of the golden bar there killed all the five chiefs.

RĀVAṆA.—Then,

ŚANKUKARṆA.—The monkey leaped upon the advancing prince and strangled him to death.

RĀVAṆA.—(With great anger). What! killed! you say? Let me myself go and reduce to ashes this despicable brute.

ŚANKUKARṆA.—May Your Majesty be pleased! Hearing of thr sad end of prince Aksha, prince Indrajit in great anger has gone to the monkey.

RĀVAṆA.—Then go and bring further news.

ŚANKUKARṆA.—Yes my lord (Goes).

RĀVAṆA.—The prince is well-versed in warfare. In war it is either victory or death for heroes. Even then, this must be some evil magic, for I get a little anxious about it.

(Enter Śankukarṇa)

ŚANKUKARṆA.-May Your Majesty be triumphant! A fierce fight ensued between the prince and the monkey, but eventually the brute was tied down with ropes by the prince.

RĀVAṆA.—What is there to wonder at if Indrajit subdues a monkey? Who goes there?

(Enter Rākshasa)

RĀKSHASA.—May your highness prosper!

RĀVAṆA.—Proceed, let Vibhīshana be sent for.

RĀKSHASA.—As Your Majesty commands. (Exit)

RĀVAṆA.—(After a little thought). Alas! What a humiliation it is, that a monkey was able to enter and do so much havoc in my city so well-defended by my followers!

(Enter Vibhīshaṇa).

VIBHĪSHAṆA.—(With wonder and disapproval) Alas! How perverted is His Majesty's mind! Many a time have I requested him to restore Sita to Rāma, but he has turned a deaf ear to all these words, for evil is drawing near him. (Coming near) Salutation to the king.

RĀVAṆA.—Come on Vibhīshaṇa, be seated.

VIBHĪSHAṆA.—(Sits).

RĀVAṆA.—Why do you look so dejected and despondent?

VIBHĪSHAṆA.—How else would a dependent look, when his master does not heed to his words?

RĀVAṆA.—Stop this story, go and bring the monkey.

VIBHĪSHAṆA.—As you order. (Exit).

(Enter Hanuman ushered in by Rākshasa-guard).

ALL.—This way, this way.

HANUMAN.—I am not subdued and captured by him. I have surrendered myself, actuated by the desire to see Rāvaṇa. (Comes near) Your Majesty, I hope, is doing well.

RĀVAṆA.—(With contempt) Vibhīshana, is all this mischief done by this fellow?

VIBHĪSHAṆA.—Yes Your Majesty, he seems to be capable of

RĀVAṆA—How do you know?

VIBHĪSHAṆA—Be kind enough to ask him who he is.

RĀVAṆA—O monkey, who are you and why did you enter our reserved grounds?

HANUMAN—Listen. I am born of Marut and Anjanā. My name is Hanumān and I have come here as a messenger of Sri Rāma

VIBHĪSHAṆA—I suppose Your Highness now understands him.

RĀVAṆA—What do I care?

VIBHĪSHAṆA—What is the message that Rāghava sends through you?

HANUMAN—Let Rāma's challenge be listened to.

RĀVAṆA—What! Rāma's challenge! Let this monkey be killed.

VIBHĪSHAṆA—May Your Highness be pleased to be calm. Royal messengers are not to be put to death for any offence. If this does not please you; you may at least hear what he has to convey and then decide according to your pleasure.

RĀVAṆA—Monkey, what did that mortal say?

HANUMAN—Hear. "You might take shelter with Śankara the protector of his devotees, you might hide yourself in the impenetrable caves of the nether world; but you are sure to be split to pieces by Rāma's arrows and sent to Yama's kingdom."

RĀVAṆA—Ha, ha, ha! All the Devas were defeated and subdued by my prowess; I have brought away by force the celestial car from Kubera himself, and this mortal Rāma dares to face me.

HANUMAN.—If you are so great as you profess to be, why did you carry away his wife by a foul stratagem?

VIBHĪSHAṆA—Well-asked, Hanuman! (To Rāvaṇa) Having removed Rāma from your path by deceit, and disguised

as a religious mendicant, you treacherously carried her away.

RĀVAṆA.—Vibhīshaṇa, why! you support our enemy's side!

VIBHĪSHAṆA.—O! King, attend to my words. They are sure to bring good to you. Give back Sītā the faithful wife of Rāghava. This I tell you because I do not like that our family and race should come to grief through your error the mightiest Rākshasas

RĀVAṆA.—Vibhīshaṇa, put a stop to your fears. You apprehend that a lion with full mane will be slain by a deer and a huge muscular elephant will be killed by a fox!

HANUMAN.—Rāvaṇa, is it proper on your part, with death hovering about you, to speak of Rāghava thus? Don't do so. An outcaste of a night-roamer, Rāvaṇa, the cup of thy sins is fast becoming full and it is quite improper that you should speak insultingly of Srī Rāma, the greatest of heroes, the protector of the Devas, and the unconquerable Lord of the Universe.

RĀVAṆA. He dares to address me by name! Let him be slain. No, to kill a messenger will be condemned. Sankukarṇa, wrap cotton to his tail, and soaking it in oil, set it on fire and send away this monkey.

ŚANKUKARṆA—As Your Majesty's commands-(To Hanuman) This way.

RĀVAṆA—Better look here.

HANUMAN.—Here I am.

RĀVAṆA.—Go and tell that mortal these my words. "I have carried away your wife and by this you stand insulted. If you possess any skill in the use of the bow, I challenge you to fight."

HANUMAN.—You will see ere long, that, your Lanka is surrounded on all sides by the monkey-armies and that your people are frightened out of their wits very war-cries.

RĀVAṆA.—Let this arrogant monkey be taken away.

RĀKSHASA.—This way.

(Exit Hanumān.)

VIBHĪSHAṆA.—May Your Highness permit, I have omething else to report.

RĀVAṆA.—Speak on, let us hear.

VIBHĪSHAṆA.—I fear that the destruction of the Rākshasa ace is imminent.

RĀVAṆA.—For what reason?

VIBHĪSHAṆA.—For the simple reason of Your Highness' obstinacy and wrong course.

RĀVAṆA.—What is it?

VIBHĪSHAṆA.—It is nothing but the abduction of Sītā.

RĀVAṆA.—What harm can happen by this?

VIBHĪSHAṆA.—Unrighteousness also.

RĀVAṆA.—You seem to suppress your words. Explain clearly.

VIBHĪSHAṆA.—Do I?

RĀVAṆA.—Vibhīshṇa, you are concealing things. You will ruin your conduct if you don't speak the whole truth.

VIBHĪSHAṆA.—Your Highness must first promise me protection.

RĀVAṆA.—Take it as granted. Speak on.

VIBHĪSHAṆA.—It will bring on a fierce war also.

RĀVAṆA.—(In anger) What! you frighten us by mentioning a fierce war! This despicable creature of a Rākshasa having secretly joined the enemy's side, inflames me by his cowardly words. Who is there? I can no longer stand the sight of a brother who abandons my cause and supports the opposite side. So let him be thrust out.

VIBHĪSHAṆA.—May Your Highness be pleased! I shall myself go away. Your Highness has reproved me, but I go innocent and unhurt. Kindly leave off all anger and self-in-

trest and do things as they ought to be done. (Going). I go direct to the lotus-eyed Rāma, renowned for the strength of his bow and determined to kill Rāvaṇa. I shall be of service to him for he is the protector of his dependents; and thus let me try to restore the glory of my race, which is now fast waning. (Exit).

RĀVAṆA. Alas! Vibhīshaṇa, too, is gone. Let me, also, see to the defence of the city. (Exit.)

Act. IV.

(Enter monkey-Steward).

STEWARD.—Commander of the armies, make ready the monkey hosts.

(Enter commander)

COMMANDER.—Why all this bustle and confusion?

STEWARD.—Hanuman has brought news of Rāma's Sitā.

COMMANDER.—What news?

STEWARD.—Listen. The sorrow-stricken Sitā is in Laṅkā and is much worried by Rāvaṇa at odd hours. Hearing this our king highly interested in Rāma's affairs is very much concerned and has sent out the armies.

COMMANDER.—I see.

STEWARD.—Let me go and inform the king that the hosts are ready. (Exit.)

(Enter Rāma, Lakshmaṇa and Hanuman).

RĀMA.-Having crossed lofty mountains with deep valleys and impenetrable caves, having got over large sheets of water, the drinking grounds of fierce wild animals, and having traversed through thick forests full of flowering fruit-trees, I am now arrived at the coast, with the vast monkey army.

LAKSHMANA.—Here is the sea presided over by God Varuṇa. The grand deep blue ocean with its limitless sapphire-coloured waters and putting on wreaths of foam and billows

of variegated hues, shines like lord Vishṇu taking rest, his arms being represented by the rivers streching far into the interior of land.

RĀMA.—This sea seems to present an obstacle to my arrow in my endeavour to conquer my foes.

SUGRĪVA.—Look at the sky. Shining with the colour of the clouds, bedecked all over with many golden ornaments, this Rākshasa comes down from some where, like a moth anxious to enter fire.

HANUMAN.—Monkey-heroes be vigilant. Be ready for a dreadful conflict with the Rākshasas and for protecting our Lord Srī Rāma.

RĀMA.—Is it a Rākshasa? Hanuman, don't be hasty.

HANUMAN.—I await your orders.

(*Enter Vibhīshana*)

VIBHĪSHANA.—I have come near the camp of Srī Rāma (Brooding) I have not intimated my going over here through any messenger, nor am I versed in the rules of etiquette to be observed in this court. Further I am a close relative of Rāma's enemy. How could he recognise me and know my intentions ? I have my own doubts about what Rāma armed with his thunderbolt, would say about me, coming as I do from my brother Rāvaṇa, against whom Rāma is in great anger, and whose cause I do not support. No, this Rāma is reputed to be one who easily distinguishes the righteous from the wicked and also as one very sympathetic towards those that take refuge with him. Then why should I fear about my reception ? (Looking down) Here is the army of the greatest of Raghus. I shall get down here. (Descends) I shall stop here and inform the Lord of my arival.

HANUMAN—(Looking). What a wonder! I see Vibhīshaṇa the good, here.

VIBHĪSHAṆA.—Hanuman, be kind enough to inform the lord of my arrival.

HANUMAN.—Well. (Approaching Rāma) May you prosper! Having lost the favour of his brother through upholding your cause, the righteous Vibhīshaṇa has come to seek shelter with you.

RĀMA.—What! Vibhīshaṇa come for shelter! Lakshmana, go and receive him properly and introduce him to me.

LAKSHMANA.—Yes My Lord.

RĀMA—Sugrīva, you seem to be anxious to break some news.

SUGRĪVA.—The Rākshasas are skilled in deceits and stratagems. Therefore let Vibhīshana be introduced after mature consideration.

HANUMAN.—Your Highness, this is not necessary. He is as much devoted in Rāma as any of us. Even before he fell out with his Brother, I know him.

RĀMA.–As it is so, welcome him and bring him here.

LAKSHMANA.–Yes (Going) Hullo! Vibhīshaṇa, I hope you are well.

VIBHĪSHAṆA.-My lad, Lakshmana, I am doing well, thank you.

LAKSHMANA.-I welcome you to the presence of Rāma.

VIBHĪSHAṆA.—Well. *(Both enter.)*

LAKSHMANA.—May the lord prosper!

VIBHĪSHAṆA.—May Your Highness be pleased! May you triumph!

RĀMA.—Vibhīshana, I trust you are well.

VIBHĪSHAṆA.—Yes, having taken refuge with the lotus-eyed protector of his devotees, I am rid of all sins and am extremely happy.

RĀMA.—From this moment I declare you to be the king of Laṅkā.

VIBHĪSHAṆA.—I am blessed.

RĀMA.—Vibhīshaṇa, your arrival ensures success to our undertaking; but how to cross the sea puzzles us.

VIBHĪSHAṆA.—What is there to think about it? If the sea does not yield you passage, you can create one by discharging one of your mighty shafts.

RĀMA.—Very good, I shall do so. (Stands up in anger). If the sea does not afford me passage, I shall, by my arrow, drive off all the water, kill all the sea animals and find a way for myself.

(Then enter Varuṇa)

VARUṆA.—(Trembling with fear). Pardon me for my offence and protect me from your arrow. I know that you are the human incarnation of Lord Nārāyaṇa himself come to restore the dignity of the Devas. (Looks round) This is the lord. Taking the human shape, yet retaining the divine symbols of chakra, Gadā etc, the Lord has arrived taking the business of the Devas as his own. O Nārāyaṇa, the foundation of the universe, let me offer worship to thee.

LAKSHMAṆA.—(Looking) Who is this? With his crown bedecked with jewels, with copper-coloured eyes, with deep black complexion and with a sportive spirit, he rises up from the midst of water, and by his halo dims the lustre of the world.

VIBHĪSHAṆA.—This is God Varuṇa.

RĀMA.—Is this Varuṇa? Then, salutation to thee.

VARUṆA.—I do not deserve to be saluted by the greatest of Devas. Don't be vengeful or angry with me. Kindly tell me what my duty is.

RĀMA.—You must yield me a passage to go to Lankā.

VARUṆA.—Here is the way. You may proceed unhindered. (Exit).

RĀMA.—Varuṇa has gone! Look, look, the sea has divided into two.

VIBHĪSHAṆA.—Yes, it is.

RAMA.—Where is Hanuman ?

HANUMAN.—*Here I am.*

RĀMA.—Proceed first.

HANUMAN —As you order. (All advance).

RĀMA.—(Looking much astonished). Dear Lakshmana, friend Vibhīshaṇa, king Sugrīva and comrade Hanuman, see how wonderful is the ocean ! Here, it is full of foam; there, full of fish. In one place it is filled with shells; in another, it is deep-blue in colour. In this part it is very boisterous and full of whirlpools and there the water is quite still. Anyhow by the favour of Varuṇa we have crossed the sea.

HANUMAN.—My lord, this is Lankā.

RĀMA.—(After looking for a long while). Alas! This prosperous and beautiful Rākshasa city is to be destroyed ere long! Tossed and beaten by hurricanes in the form of my arrows, broken to pieces by the waves in the form of attack by my monkey-armies and swamped with water in the form of perversion of its helmsman, the ship of Lanka is sure to sink down to the bottom of the sea. Let us camp in this Suvela mountain. (Enters).

SUGRĪVA.—As you please. Nila, do so.

(Enter Nila)

NĪLA.-As Your Majesty Commands. (Going to Rāma). May Your Highness prosper! While making arrangements for encampment two suspicious monkeys were captured. We are at a loss to deal with them. So we await your orders for them.

RĀMA.—Bring them here.

NĪLA.—As Your Majesty Commands. (Exit).

(Enter Suka and Sārana disguised as monheys, led by a guard of Vānaras).

VĀNARAS.—Tell us who you are ?

SUKASĀRNAS.—We are the servants of Kumuda.

VĀNARAS.—What! you dare to deceive us thus !

VIBHĪSHAṆA.—(Looking carefully and thoroughly at the two). These belong neither to this army, nor are they monkeys. They are Rākshasas sent by Rāvaṇa.

BOTH.—(To themselves) We are recognised by our prince. (Louder). My Lord, seeing that the Rākshasa tribe is in great danger through the obstinacy of our king, we have come disguised as monkeys for protection.

RĀMA.—Vibhishaṇa, what do you think of this?

VIBHĪSHAṆA.—These are two of the ministers in the confidence of Rāvaṇa. Even in a matter of life and death, they would never desert their chief. Therefore they deserve to be adequately punished.

RĀMA.—Vibhishaṇa, do not follow this course. We are not in any way benefitted by punishing these, nor will Rāvaṇa be the worse for it. So let them be set free.

LAKSHMAṆA.—If they are to be set free, let them have a look at all our arrangements.

RĀMA.—Well-said. Nila, do so.

NĪLA.—Your Majesty's orders shall be carried out.

RĀMA.—Wait a minute, you come here.

BOTH.—Here we are.

RĀMA.—Go and convey my message to your king. "You have invited war by abducting my wife. I am ready, but I don't see you who were so anxious to fight with me."

BOTH.—Surely, we shall convey the message. (Exit).

RĀMA.—Vibhishaṇa, let us also have an inspection of our army getting ready for war.

VIBHĪSHAṆA.—Most gladly.

RĀMA.—(Looking round) The sun has set. The lord of the world with his attractive appearance of twilight and with diminished rays, is now on the crest of the Asta mountains. He appears just like a golden spot on an elephant, richly caparisoned in scarlet tapestry. (Exit all).

Act V. Scene. i.

(Enter Rākshasa-Steward).

STEWARD.—Who goes there ? Why is the main gate without guards ?

(Enter another Rākshasa)

RĀKSHASA.—Here I am. What are your orders ?

STEWARD.—Go, and inform Vidyudjihva, that the king wants him immediately.

RĀKSHASA.—All right. (Goes).

STEWARD.—The whole of the Rākshasa tribe is doomed and the king himself is in danger. Even then, Rāvaṇa's mind continues to be perverted and obstinate. For, even after seeing Rāma with his mighty armies cross the vast sea and camp here, Rāvaṇa does not seem to be in a mood to apease him by restoring his wife. Further, valiant heroes like Prahasta and Kumbhakarna have all been killed by Rāghava. Even Indrajit has fallen in the battle. In spite of these reverses, he does not pay heed to the good counsel of his ministers to give back Sitā. Alas! a love-sick person seldom sees the right path !

(Enter Vidyudjihva).

VIDYU...I hope you are doing well

STEWARD.—Vidyudjihva, you are ordered by the king to bring two artificial heads, exactly resembling those of Rāma and Lakshmaṇa

VIDYU...I shall do so. (Exit).

STEWARD.--Let me also remove myself from here. (Exit).

Scene. ii.

(Enter Sitā surrounded by female-demons).

SĪTĀ.--How is it that my mind joyous with the news of the arrival of my Lord is uneasy at present ? Unfavourable omens are also to be seen. In spite of these my presence of mind increases. Let the Gods protect me.

(Enter Rāvaṇa.)

RĀVAṆA.—Don't go away. I conquered this Island of Laṅkā and am now her master. Stop, stop, you should not go. What do you say? Is it that deserting me you go to Rāma? What a degradation! I took you before by force, and I shall now too, take you by force after killing Rāma in battle. *(To himself)* Let me frighten and deceive Sītā (Showing to be love-sick). What power has cupid over me? Having looked at the face of Sīta, my eyes refuse to go to sleep during nights. My body has become pale with longings to embrace her. Cupid causes great heart-burn by exciting me. What a pity that Rāvaṇa the conqueror of the Devas is conquered by such an intense love. (Goes near). O lotus-eyed Sītā, forget your husband who is after all a mortal. See how your husband and Lakshmaṇa are both killed by my arrows in battle.

SĪTĀ.—What a fool is this Rāvaṇa to think of moving the Mahendra mountain with his hands!

(Enter Rākshasa).

RĀKSHASA.—These are the heads of those two mortals, who were put to death, after having been captured by our prince.

RĀVAṆA.—Sītā, look at the heads of your men.

SĪTĀ.—My Lord? (Falls down unconscious).

RĀVAṆA.—Give up all your regard for your husband who is now dead. Become great by being mine.

SĪTĀ.—(Recovering) Alas! I should be so stone-hearted as to have the strength to look at this beautiful face with steady eyes in this condition. My Lord! Where have you gone immersing me in an ocean of misery? O good man, with the sword used in killing my husband, be pleased to slay me also.

RĀVAṆA.—Your husband and his brother Lakshmaṇa were both killed by Indrajit. Who is going to rescue you now?

(On the stage) Rāma, Rāma.

SĪTĀ.—May you live long!

(Enter Rākshasa)

RĀKSHASA.--(With anxiety) By Rāma, by Rāma.

RĀVAṆA.--What about Rāma ?

RĀKSHASA.—May Your Highness be pleased ! Owing to the urgency of the news, I have not waited for a more convenient opportunity.

RĀVAṆA.—Tell me, what did the human being in the guise of a hermit do ?

RĀKSHASA.--May Your Highness be pleased to hear! Attacking your hosts, Rāma with Lakshmaṇa, killed your son.

RĀVAṆA --You, wicked *fellow* ! What a sneaky coward you are ! The Devas with Indra at their head were defeated by my son, and there is none among the Rākshasas to stand against him. Yet, you have the boldness to come and tell me that such a hero was killed by a mortal !

RĀKSHASA.-May Your Highness be pleased ! I would never dare to tell a lie to Your Highness.

RĀVAṆA.—My boy Mēghanāda ! *(Falls unconscious.)*

RĀKSHASA.-My lord, be calm.

RĀVAṆA—(Recovering.) O, my dear son, the terror of the world, thou most accomplished in the use of the bow, the conqueror of Indra and his hosts, Great hero, most dutiful to your preceptors, unrivalled in warfare, O, my son, where have you gone leaving me here ? (Becomes unconscious again).

RĀKSHASA.-Cursed be the fate that has brought the Lord of Lanka to this pass ! I implore Your Majesty to be composed.

RĀVAṆA.—(Recovering). Now it does not matter, if I get Sītā or not ! All this greatness and power is of no use without my son. What a fate that I am alive after my son's death. *(Falls down again).*

RĀKSHASA.-Ye Rākshasa heroes, Our King being in this pitiable condition, be very careful

(On the stage).

Ye Rākshasa heroes, O great men frightened out of your wits by the death of your leaders, you, who boast of being the conquerors of the Devas in many a battle-field, where is your *king with his twenty* hands, renowned for his conquest of the world ?

RĀVAṆA.-(Listening with anger). Go and ascertain further news.

RĀKSHASA -Yes, Your Highness. (Goes and returns). Rāma with his monkey-armies is *advancing* upon Lankā, puffed up with pride, on account of his success over your son.

RĀVAṆA.-(Getting up fiercely.) Where is he ? Where is he ? (Brandishes his sword). This sword which is strong enough to cut through a diamond shall bring you weakling, to death in a moment. Where do you go, you *false ascetic* ? Stop and face me.

RĀKSHASA.-May Your Highness be pleased to curb your anger !

SĪTĀ.-Death is sure to overtake Rāvana, who causes so much mental *anguish* to me.

RĀVAṆA.--Many of my brothers, sons and friends have been killed on account of this woman. Therefore I shall kill her, and wearing her as a garland, and with sword in hand, shall shatter my foes.

RĀKSHASA.--May Your Majesty be pleased ! Kindly concentrate your energies to defeat the enemy. By no means is the slaying of a woman proper.

RĀVAṆA.-If it is so, fetch my chariot.

RĀKSHASA.-Here it is.

RĀVAṆA.-(Mounting his chariot). Sītā, you shall behold your Rāma with his armies crushed to powder by my sharp arrows. (Exit Rāvaṇa and attendants).

SĪTĀ.—O Gods! If I have been really faithful to my Lord by preserving my chastity, a quality my family is famous for, then may you be pleased to vouchsafe success to my Lord!

(Exit)

Act. VI. Scene I.

(Enter three Vidyādharas)

ALL.—Here we are. We have arrived from the heights of the Himalayas to witness with pleasure the great fight that is to take place between Rāvaṇa and Śrī Rāma.

FIRST.—Chitraratha, the whole of the sky is filled with Devas, Devarshis, Siddhas and Vidyādharas. Let us stand aloof from the crowd and conveniently see the unprecedented battle between Rāma and Rāvaṇa.

LAST TWO.—Very well.

FIRST.—This battle-field is really, worth seeing. It looks like a sea, whose waters are set in motion by the wind produced by the discharge of Rāma's arrows, whose waters are the blood flowing out of the body of Rāvaṇa, whose waves are the hosts of monkeys and whose fishes are the numerous swords flashing across.

SECOND.—Yes it is so. The Rakshasa hordes are shattered by the monkeys using trees mountain peaks and stones as their weapons.

THIRD.—This also deserves notice. The Rākshasas rally fiercely with brandished swords, burning red eyes, and faces blazing with anger, they fall upon the monkeys to kill them.

FIRST.—Look here. Arrows are directed by Rākshasas on the monkeys.

SECOND.—Mountains are projected by the monkeys upon the Rakshasas.

ALL.—A hand-to-hand fight is raging fiercely. How wonderful is the contest!

FIRST.-Look at Rāvaṇa. Rāvaṇa mounted on his chariot is hurling the gold shafted trident and looks like Rāhu about to pounce upon the newly risen full-moon.

SECOND.—Behold Rāma. Placing arrows with his left hand, upon with his mighty bow Rāma is shooting against Rāvana seated on his chariot, and the fight resembles that between Krauncḥāsura and Kartikeya.

THIRD.—What a wonder! The death-dealing trident of Rāvaṇa is broken into two by the arrows of Rāma who is smiling.

FIRST.—Seeing his mighty trident broken, Rāvaṇa is roused to fury and is showering arrows on Rāma.

SECOND.—This shooting of arrows by Rāvana is but a gentle shower to Rāma.

THIRD.—Look here. Rāma like a lion following an infuriated elephant walks on foot to meet the mounted Rāvana. All the while he is scattering away the arrows aimed at him.

ALL.—How illuminated is the whole region. What is it due to?

FIRST.—Indra, seeing the inequality of the fight, has sent his shining chariot, driven by the famous Mātali, for Rāma's use.

SECOND.—At the request of Mātali, Rāma mounts the chariot.

THIRD.—Rāma shines triumphant in his car, like Śiva after killing Tripura.

FIRST.—See. How terrible a battle is begun! All the monkeys and Rākshasas are stunned to inactivity and gaze upon the fierce fight that is now going on between Rāma and Rāvaṇa.

SECOND.-What a wonder! These two leaders, constantly moving about in their chariots and pouring down volleys of arrows, look like two suns blazing in the sky, and scorching the world below with their rays.

THIRD.-Turn your attention to Rāvaṇa. With his swift

shafts, Rāvaṇa kills the horses of his enemy, attacks his flags and terrifies his opponent who calmly returns all his blows with greater effect.

FIRST.—See Rāma. With his body bent a little for convenience, taking advantage of a short respite and shining like the mid-day sun, Rāma selects a very powerful shaft having the blessing of Brahma on it, and well-aided by Mātali, sends it on with terrific force against his enemy.

SECOND.—This shaft sent by the mighty hands of Śrī Rāma comes down, its point flashing like the blazing sun, and after killing Rāvaṇa, returns quickly to its master.

ALL.—Rāvaṇa is killed!

FIRST.—Seeing Rāvaṇa slain, flowers fall from the sky, and the triumphant sounds of war-drums resound in heaven.

SECOND.—Let it be. The business of the Devas is accomplished.

FIRST.—Let us proceed. Let us also pay our respects to Rāma the protector of all.

ALL.—Very good. (Exit)

(Enter Rāma).

RĀMA.—I have slain Rāvaṇa in battle. I have also crowned Vibhīshaṇa as king of Lankā. Thus have I fulfilled my two promises. Now, let me proceed to Lankā and bring happiness to my beloved Sītā

LAKSHMAṆA.—Sītā is coming towards you.

RĀMA.—Now that I find Sītā surviving all the dangers that beset her, I hope to regain my happiness by her company.

LAKSHMAṆA.—May You be happy! (Goes).

(Enter Vibhīshaṇa)

RĀMA.—Vibhīshaṇa, Let her stand there. Her stay among the Rākshasas has polluted her and she will be a stain on the

mily of Ikshwāku. It is not proper for me to see her, when consider of my royal father who has departed from this orld. Further, he who interferes in matters that do not concern him has to be construed as a kind of enemy.

VIBHĪSHAṆA.—May you be appeased !

RĀMA.—Do'nt trouble me further.

(Enter Lakshmaṇa).

LAKSHMAṆA.—Hearing of your views about her, Sītādevī waits your blessing and permission to purify herself by entering fire.

RĀMA.—Lakshmaṇa act according to the desire of this haste woman.

LAKSHMAṆA.—As you are pleased to order ! (Looking round) Alas ! Knowing as I do of the purity of the Devī and hearing the stern order of Rāma, my heart is rent by feelings of Dharma and affection ! Who is there ?

(Enter Hanumān).

HANUMĀN.—May the prince prosper !

LAKSHMAṆA.—Hanumān, this is the order of our Lord. Let me see if you have any influence.

HANUMĀN.—Why does the prince fear the consequences ?

LAKSHMAṆA.—My fears are useless. Let us simply carry out his orders. Let us go.

HANUMĀN.—We shall do so. (Exit).

(Enter Lakshmaṇa).

LAKSHMAṆA.—O my brother, a great wonder ! Abandoning all her desire to live, the beautiful Sitā, making all your endeavours futile, enters fire, as a swan enters a lake full of lotuses.

RĀMA.—Wonder of wonders ! Lakshmaṇa, stop it, prevent it from going further.

LAKSHMAṆA.—As you say.

(Enter Hanumān.)

HANUMĀN.—May the lord be victorious. This jewel of a wo-

man has come out of the fire unscathed and with added lustre like a golden wreath !

RĀMA.—(*Amazed*). *How! How ?*

LAKSHMAṆA.—What a great wonder !

(Enter Sugriva.)

SUGRĪVA.—May the king prosper! Who is this, that comes out of the blazing. fire, carrying the living Sītā in his arms and saluting us ?

RĀMA.—This is God Agni himself. Let us go near.

(All go near)

(Then enter God Agni bringing in Sītā.)

AGNI.—This is Lord Nārāyaṇa. Salutation to thee.

RĀMA.—O God, Salutation to you.

AGNI.—I do'nt deserve to be saluted by the greatest of the Devas. This is a woman adored by the whole world. She is sinless, innocent and pure. She is your Jānaki, and therefore receive her. Further, know that this daughter of Janaka is Lakshmī herself incarnated as a mortal to follow you.

RĀMA.—I am blessed. Even though I knew fully well the purity of my beloved Sītā, I did thus to set an example to the world

"We offer our salutations to the eternal cause of the universe, Nārāyaṇa. O Lord of the world, your heart is Brahma, your anger is Rudra O leader of the Devas. your eyes are the sun and the moon and on your tongue is Goddess Sarasvatī. You are the creator of the three worlds with Brahma, Indra and Marudgaṇas. Therefore Lord Vishṇu, receive this Sītā much desirous of bathing in the ocean"

(*Others sing on the stage*)

"You lifted up the sinking universe by immersing yourself in the ocean, taking the shape of a tortoise. O great one, you measured three worlds with three of your foot-steps. You have now killed Rāvaṇa and rescued Sītā. Therefore, make her happy by receiving her; else the Devas will be unconsoled."

AGNI.—O beautiful Rāma, all the Devas, Devarshis, etc, are singing your praises.

RĀMA.—I am blessed by all.

AGNI.—Be pleased to proceed this way for coronation.

RĀMA.—As y u direct. (Exit)

(On the stage.)

"All prosperity and happiness to our Leader, Master, King, the killer of Rāvana"!

VIBHĪSHAṆA.—Here comes the king. Having accomplished his promises, and having received back this pure Sitā, and being crowned king in the presence of all the Devas, Sri Rāma shines with great splendour, like the moon in a clear sky.

LAKSHMAṆA.—The Godly halo of my Lord is very wonderful. Surrounded by the Devas led by Yama, Varuṇa, Kubēra, Indra etc, and crowned according to the words of Daśaratha, Sri Rāma shines like Indra after his success over Vritra.

(Enter Rāma with Sitā after coronation).

RĀMA.—Dear Lakshmaṇa, you remember that it was the desire of my father, that I should be crowned Yuvarāja. When every thing was ready for the grand ceremony, was all but crowned. Then it was that it had to be put off, for the king could not but aceede to the wishes of my step-mother. The subsequent events were clearly the will of providence. By the same Divine will, we are happy at present, and I am crowned now.

AGNI.-Lord! crowds of your citizens, following Bharata and Śatrughna have come to pay their respects to you.

RĀMA.—I am very glad to hear it.

AGNI.—All these immortals praise you, and shower blessing, you.

RĀMA.—How happy and blessed do I feel!

AGNI.—May I know, what your further pleasure is?

RĀMA.—If you are pleased with me, I have nothing else to desire.

(Blessing)

May the cows give us a perennial supply of milk; May we have the fortune to lead an independent life; and may this world be ruled over by our king for a long time to come.

(All exit).

अभिषेकनाटकस्थपद्यानां अकाराद्यनुक्रमणिका।

